

A GALILEI KÖR MEGALAKULÁSA

KENDE ZSIGMOND

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

KENDE ZSIGMOND

A GALILEI KÖR MEGALAKULÁSA

E kötettel az olvasó annak a kiváló humanista orvosnak és közéleti férfinak posztumusz munkáját veszi kézbe, aki a századelő idestova kihaló reformnemzedékének veteránja volt. A szerző hosszú évekig rendezgette emlékeit, olyan átfogó mű megírását tervezte, amely a Galilei Kör küzdelmes évtizedeinek megrajzolásával egyben az első világháború előtti Magyarországnak is hű korszékét adja. Minderre már nem futotta idejéből, csupán a Kör megalakulásával kapcsolatos eseményeket vethette papírra. Az olvasó számára azonban ez a töredék is roppant becses. Életszerűen tudja meg belőle, hogy kik, milyen eszmék jegyében, milyen céllal hozták létre az első világháború előtti évek legjelentősebb hazai haladó ifjúsági szervezetét. Hiteles képet nyer az alapító nemzedék eszmei érlelődéséről, műveltségéről, és szenvedélyes hitvallást erkölcsi és politikai eszményeiről, a haladásba, az értelembe, a humanizmus győzelmébe vetett hitükről. A visszaemlékezésekhez *Handk Péter* írt értékelő bevezetést, kiegészítő jegyzetekkel *Litván György* látta el. A mű dokumentális értékét eredeti iratok, plakátok és programok növelik.

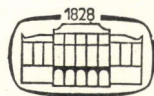

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

A GALILEI KÖR MEGALAKULÁSA

KENDE ZSIGMOND

A GALILEI KÖR MEGALAKULÁSA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1974

SZERKESZTETTE HANÁK PÉTER ÉS LITVÁN GYÖRGY

A BEVEZETÉST ÍRTA HANÁK PÉTER

JEGYZETEKKEK ELLÁTTA LITVÁN GYÖRGY

ISBN 963 05 0379 4

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1974, KENDE ZSIGMOND

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	9
---------------------	---

A GALILEI KÖR MEGALAKULÁSA

I. <i>Az iskolai és politika' légkör a századforduló idején</i>	25
Az elemi iskolából hozott világnézet	26
A kezdő évek a középiskolában	28
A filozófus tanár	29
Ismerkedés a materializmussal	31
Világosság, Szabadgondolkodók Lapja	33
Találkozás Szabó Ervinnel. Társadalomtudományi Olvasókör	40
Önképzőköri lázadás. Találkozás Ady költészetével	41
A galileista nemzedék iskolai nevelői	43
II. <i>Az útkeresés</i>	47
Milyen világot láttak maguk körül az 1906-os érettségizők,	
amikor, „ kiléptek az életbe”?	47
A 48-as eszmék	48
A 67-es politika ellentmondásai	51
A Millennium, a korszak apoteózisa	53
Az 1905–1906. évi válság	56
A Társadalomtudományi Társaság kettészakadása	58
A szocialista diákok szervezete. Csatlakozás, csalódás, lemor-	
zsolódás	62
A Pécsi Szabadtanítási Kongresszus	65
Tüntetések Pikler professzor ellen	67
Hogyan szerveződött a védelem?	67
Pikler professzor helytállása. Verekedések a folyosókon . . .	68
A védők győzelme	69
III. <i>A megtatált út. A Kör megalakulása</i>	71
Kialakul a galileista mozgalom magva	71
Az első szervező lépések	72

Kik voltak a Galilei Kör megalapítói?	72
Székely Aladár	74
A Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete	77
A Fényes Samu epizód	78
Az átmeneti fél esztendő. (A pre- Galilei Kör)	79
Pólányi Károly csatlakozása	82
A munkaprogram és a szervezet végleges kialakítása	83
Miért Galilei Kör?	85
A programnyilatkozat és a hivatalos megalakulás	86
A munkaszellem	87
Tudományos színvonal	88
IV. Az alapító nemzedék szellemi felkészültsége	90
A Társadalomtudományi Társaság és a <i>Huszedik Század</i> nemzetnevelő munkája	90
Olvasmányok	96
A filozófiától a szociológiáig	99
Szépirodalom és művészet	103
V. Az alapító nemzedék világnézeti és erkölcsi arculata	108
Világnézeti egység	108
Ateizmus és hit	110
Racionalizmus	112
Érzelemvilág és erkölcsi magatartás	114
Humanizmus	116
Forradalmárok vagy óvatos reformerek?	120
VI. Ady Endre és a Galilei Kör	123
A Galilei Kör első márciusi ünnepélye	125
A márciusi Naphoz és A Tűz márciusa	126
Az Új tavaszi sereg-számla	126
Fordulat a politikában	129
A Tisza-diktatúra hatása Adyra és az országra	130
Ady szózata a Galilei Körhöz és a galileistákhoz	132
Egy Ady-vers születése	132
A diktatúra elmélyül	134
A világháború előestéje	135
Emlékezés egy nyáréjszakára	136
Jegyzetek	137

FÜGGELÉK

<i>A Galilei Kör története. Szinopszis</i>	155
<i>Hozzászólás a „Lojalitás” vagy szövetség vitához</i>	160
<i>Haladó orvosok a Galilei Körben</i>	168
<i>A Galilei Kör törzsgárdája</i>	171
<i>A Galilei Kör felhívása: „Egyetemi Polgártársak!” (1910)</i>	173
<i>A Galilei Kör felhívása „Az érettségizett diákokhoz” (1911)</i>	175
<i>A Galilei Kör márciusi ünnepe: Műsor (1911)</i>	179
<i>A Galilei Kör plakátja: „Diákok! Egyetemi Polgártársak!” (1912)</i>	181
<i>Ady Endre: A Galilei-kör ünnepén (kézirat facsimile, 1913 okt.)</i>	183
<i>A Galilei Kör előadásprogramja (1919 márc.)</i>	188
<i>A műben szereplő főbb személyek életrajzi adatai</i>	189

BEVEZETÉS

„Miért gondolok régóta arra, hogy emlékiratot írjak, hogy világnézeti és politikai gondolataim kialakulását, eredményeit papírra vessem, s miért gondolom, hogy ezek megismerése érdeklődésre tarthat számot, hogy emlékeim rögzítése a kortársak s az utánuk jövő nemzedék számára okulásul szolgálhat? Megpróbálom magam számára sorra venni és elbírálni érveimet.

Emlékeim egy hosszú és több történelmi sorsfordulót magába foglaló korszakon ívelnek át. 12 esztendővel a századforduló előtt születtem, tehát ifjúságomat és férfikorom kezdetét az első világháború előtt a Ferenc József-i viktoriánus korszakban éltem át.

Láttam Kossuth Lajos országot megmozgató temetését, ahová édesapám alig eszmélődő kisgyermekként kézen fogva vitt el. Mint kisiskolás, gyakran látogattam meg a Ferenc József-i kor Magyarországnak zenitjét jelentő 1896-i Millenniumi Kiállítást. 16 éves koromig kortársa és tágra nyílt szemű bámulója voltam Jókainak. Az én nemzedékem számára tűnt fel üstökösként Ady Endre, akinek minden versét kívülről mondtuk el egymásnak. Ahhoz a diáknemzedékhez tartoztam, amely még szenvedélyes tanítványa lehetett és volt Eötvös Lorándnak, a legnagyobb magyar tudósnak.

Tanítványa, majd később harcostársa — közülük sokaknak barátja — voltam a *Társadalomtudományi Társaság* és a *Huszádik Század* körül csoportosuló polgári reformnemzedéknek, amely az első világháborút megelőző másfél évtizedben a munkásosztállyal szoros szövetségben szenvedéllyel és tiszteletre méltó tudományos felkészültséggel bírálta és ostromolta a feudális Magyarország anakronisztikus alkotmányát és elavult antiszociális intézményeit.

Fiatal orvosként végigszolgáltam az első világháborút. Kortársi szemlélője voltam a cári birodalom összeomlásának, az orosz forradalmaknak, a Szovjetunió megszületésének, majd a Vilmos császári Németország és a Habsburg-monarchia összeomlásának, s cselekvő részese a magyar forradalmaknak.

Szenvedő alanya voltam a magyar ellenforradalomnak, majd belső emigrációba vonult, de nem passzív szemlélője a magyar és az európai fasizmusok felfelé ívelő pályájának. Különböző titkos társaságokban vettem részt olyan küzdőtársakkal és barátokkal, mint Kun Zsiga, Csécsy Imre, Mónus Illés, Dabis László, Szakasits Árpád, Illyés Gyula, Holló Gyula stb. A hitleri fasizmus szennyes hullámaint s a második világháború kataklizmáját faji üldözöttként és ellenállóként éltem végig.

S megadatott megélnem a Harmadik Birodalom, a magyar és az olasz fasizmus bukását és azt, hogy két évtizeden át cselekvő politikusként vehettem részt hazánk politikai, gazdasági és kulturális újjáépítésében. Újságírói nyelven szólva »nagy idők tanúja« vagyok tehát.

A másik körülmény, ami remélnem engedi, hogy amit leírni szándékozom, mások számára elolvasásra érdemes lesz, az, hogy azt a korszakot, amelyet átéltem, azokat az eseményeket, amelyeknek tanúja, részese voltam, nemcsak most, visszatekintően látom érdekesnek, hanem legkorábbi ifjúságomtól kezdve éreztem — helyesebben és szerényebben kifejezve, azok közé tartoztam, akik érezték —, hogy az emberi történelem egyik sorsfordulójába kerültünk s ezért mindazt, ami velem, körülöttem és a nagyvilágban történt: a haladó és a haladást gátló erők és ideológiák küzdelmét, az osztályok és országok harcait, a politikusok, a szervezők, a tudósok, az írók, a művészek erőfeszítéseit abból a szempontból néztem, hogy a haladást szolgálják-e vagy az ellen dolgoznak. S mert mindenre így figyeltem, minden haladó mozgalomban aktívan részt vettem, úgy gondolom, kortársi tanúságtételem a 20. századi reformnemzedék eszmélődésének kezdeteiről és kifejlődéséről nem lesz érdektelen és tanulság nélküli a mai ifjúság, de talán a ma férfikorát élő nemzedék számára sem.

S most jutottam el a legfontosabbhoz. Meg kell írnom a század első évtizedében alakult s ma már szinte legendássá vált haladó diákmozgalomnak, a *Galilei Körnek* a hiteles történetét.”

Ennél a mondatnál, amellyel eljutott „a legfontosabbhoz”, szakadt meg a szerzői előszó. S miként az előszó, a mű maga is torzó maradt. Írójának, akinek pályája századunk drámai korszakain ívelt át, aki nagy események tanúja és részese volt, nem adatott meg, hogy e tettekben gazdag életművet beteljesítse: a tettek elbeszélésével másodszor is formálja világát. Akik ismertük őt személyesen, tiszteltük enciklopedikus műveltségét, a nyolcvan fölött sem lankadó aktivitását, nem ernyedő szellemi frissességét, nem megkopott memóriáját, akik becsültük a szerényen, sőt olykor szemérmesen rejtett emberi kvalitásait, és azok is,

akik csak a félbemaradt, postumus munkából fogják megismerni pályakezdését, gondolatait és szándékait, mindnyájan kétszeresen is fájjaljuk, hogy nem adatott meg neki az életmű beteljesedése. Egyrészt érezzük, a nyolcvan fölött is szenvedélyesen felizzó ifjúkori emlékek mögül is kiérezzük az újraelbeszélés örömét, a vallomást, amelyet már nem tudott befejezni. Másrészt tudatában vagyunk a veszteségnek: ezt a történetet a koronatanú hitelességével már soha és senki nem fogja elbeszélni, befejezni. Ő volt az utolsó a Galilei Kör alapítói közül, s az utolsóak egyike a századelő idestova kihaló reformnemzedékéből.

A „senki” és „soha”, a pótolhatatlanság tudata veti föl bennünk, tisztelőkben, barátokban, olvasókban a kérdést: miért halogatta ötven évig a munka megírását, amikor legalább annyi ideje készült már rá? Őt magát is foglalkoztatta, zaklatta a „miért oly későn” kérdése. „Hogy miért vettem ilyen későn a tollat a kezembe — írta egyik ugyancsak töredékes előszó tervezetében —, azt nemcsak az egyéni körülményekben rejlő okok, hanem döntően a Galilei Kör értékelésének furcsa sorsfordulatai magyarázzák.” A Kört a Tanácsköztársaság idején oszlatták fel, akkor úgy látszott: nincs rá szükség, a forradalom túllépett rajta. Az ellenforradalom tollforgatói a Kört — mint a haladó gondolat más hasonló fórumait is — hamisan vádolták, rágalmazták. A Horthy-korszak fojtó légkörében még a méltató megemlékezések is olyan öncsonkításokra kényszerültek, hogy jobb volt hallgatni, mint a forradalmiságtól elhatárolódó féligazságokat elmondani.

A felszabadulás után úgy látszott, hogy megnyílik a szabad közéleti tevékenység kora és tere, amikor és amelyen a tett fontosabb az emlékezésnél és elmélkedésnél. A személyi kultusz viszont — és különösen egyes vezetők személyes averziója a század elejei magyar progresszív reformerei iránt — megint csak nem kedvezett az igazmondásnak. A közgondolkodásban és a történetírásban bekövetkezett fordulatot a Galilei Kör alapításának ötvenedik évfordulójára rendezett ünnepi megemlékezés jelezte. Ezt követően a 60-as években Károlyi Mihály, Szabó Ervin, Jászi Oszkár — s az egész reformnemzedék — rehabilitálásával együtt a Galilei Kör is végre méltó helyére került progresszív hagyományaink Pantheonjában.

A tárgyilagos kutatás és az őszinte visszatekintés feltételei ekkorra már érlelődtek, s a közélet teréről való fokozatos visszavonulás során a szerzőben is erősödött az elszánás a történetírói vizsgálódásra és a szubjektív önvizsgálatra. Mégis, sokáig gyűjtögette aprólékosan az adatokat, újrakereste a dokumentumokat, évekig hordozta, érlelte magában a gondolatokat, halogatta a formába öntés mindig nehéz, küzdelmes

folyamatát. Alkalmasint többet akart a szokványos memoároknál: az első világháború előtti évtized teljes korpét felölő történeti tanulmányt kívánt kidolgozni. Talán ennél is többre készült: arra a nagy műre, amelyet a szabad közéleti tevékenység meg-megszakított, rövid időszakaiban közvetlen cselekvéssel soha sem tudott megvalósítani.

Akik nyomon követhettük a tanulmány születését, tanúsíthatjuk, hogy nemcsak a tudós műgondjával, hanem a cselekvő ember történelmi felelősségtudatának feszültségével készült fel az írásra. Egész nemzedéke nevében, egy nagy eszme őrzőjeként, egy nagy kor tanújaként kívánt vallani századunk drámájáról s ebben azokról az emlékezetes hazai eseményekről, quorum pars magna fuit. Ezt a munka elkészült, itt közreadott része is bizonyítja. Ahogy előrehaladt a megformálás folyamata, úgy vált benne is mind tudatosabbá, hogy az aktív szereplő — a főszereplő — legtárgyilagosabb szándékú közlése is saját koráról, saját tetteiről szükségképpen vallomássá válik. Csakhogy benne, a felvilágosodás kései örökösében, a vallomást nem a lélek szenvedélye, hanem fegyelme irányította, a vallomás nem az exhibicionista magamutogatást, hanem a világot felmutató tanítást jelentette. Számára vallani annyi volt, mint tanítani, tanítani pedig annyi, mint az előtte járt nemzedékekben és a saját életében felhalmozott tudást, tapasztalatot és erkölcsi normát átörökíteni az utókorra.

Kende Zsigmond sokat örökölt, sok mindent megélt, sokat tudott átörökíteni.

1888-ban született az Alföldről a fővárosba származott, sok gyermekes zsidó család harmadik gyermekeként. Apja azok közé a kisemberek közé tartozott, akik a fővárosban nem csináltak karriert, sőt éppenséggel nehezen küszködtek a napi megélhetésért. Tejkiskereskedő volt, majd amikor az üzlettel nem boldogult, kistisztviselőnek ment el. Mint annyi sok hasonló sorú családban, az értékrend élén nem a pénzszerezés, hanem a tudás, a művelődés állott. Szűkös anyagi körülményeik ellenére taníttatták, gimnáziumba jártták a tehetségesnek ígérkező fiút. Kende Zsigmond gyerekkora a Millennium évtizedére, ifjúkora pedig a századelő nemzeti és osztályharcoktól hangos válságzónájára esett. Neki, a millenáris Magyarország fiának, aki elemista korában a *Szittyá vitézek* csatadalára, száguldó lovon vágatva kaszabolta a Haza ellenségeit, már nem a magyarsághoz, hanem a „magyarság” kritériumait megszabó dzsentrihez, a nemesi hagyományhoz való asszimiláció okozott problémát. Számára már nem a vallási emancipáció elfogadtatása, hanem a nemesi hagyománnyal és vezetéssel való szakítás, a szellemi

és politikai emancipáció kiküzdése jelentette az életcél. Az ő nemzedéke a gyerekkorból, az iskolából hozott magával annyi hazafiságot, hogy aztán már gátlások nélkül lázadhatott a hazug, sovén „hazafiság” kultusza ellen.

A lázadás szellemét erősítette benne a gimnázium, a Tavaszmező utcai, amely Bárczy István liberális várospolitikája idején a felvilágosodás századának örökségét ápolta és magas színvonalon állott. A Tavaszmező utcai gimnáziumban formálódott ki szerzőnknek — és a Galilei Kör alapításában ugyancsak fontos szerepet játszott iskolatársainak — szellemi és erkölcsi arculata, elsősorban a valóság megismerésének vágya, az igazság felkutatásának vagy kiküzdésének eltökéltsége. E fiatal diákok egyforma érdeklődéssel, sőt szenvedéllyel fordultak a természet és társadalom felé. A természet titkait és a társadalom törvényszerűségeit együtt és egyaránt megismerni, az igazságot felkutatni és kiküzdni, vagyis a gondolat és a tett, a magyarázás és a változtatás oszthatatlanságát és a beléjük vetett racionális hitet vallani a magyar progresszió század eleji reformer nemzedékének minden másnál jellemzőbb tipikus vonása volt.

Alkalmasint ez a szellemi indítás is szerepet játszhatott abban, hogy Kende Zsigmond az orvosi pályát választotta, amely természettudományos gondolkozását is, szociális érdeklődését is kielégítette. Egyetemi éveitől kezdve egy életre szólóan összefonódott benne a természet kutatása és a humán műveltség kultusza, a tudományos és közéleti elkötelezettség. A másodéves medikus, a Galilei Kör alapító tagja, titkára. 1912-ben a Rókus-kórház laboratóriumának fiatal orvosa, a cukorbetegségek kórtanának kutatója, s egyúttal a Galilei Kör egyik szervezője, a Kör rangos lapjának, a *Szabadgondolat*nak a szerkesztője, majd az 1914-ben alakult Polgári Radikális Párt ifjúsági csoportjának vezetője. Ugyanakkor, amikor a laboratóriumban kezdi sejteni, hogy a hasnyálmirigy által termelt valamilyen anyagnak fontos szerepe lehet a vércukorszint szabályozásában, a *Szabadgondolat* hasábjain a középkor eleven maradványai, a népbutítás klerikális ideológiája ellen küzd a felvilágosult materializmus szellemi fegyverzetével, és népszerű brosrát ír *A származástan mai állása* címen.

Harcos és harmonikus pályáját a világháború csak megszakítja, de nem töri meg. A háborút részben csapatorvosként a fronton, részben hadikórházakban szenved végig, hogy aztán az őszirózsás forradalom győzelme után az elsők között vegye ki részét a közegészségügy újjászervezéséből és a politikai küzdelemből. A Tanácsköztársaság alatt is a helyén marad: a Népjóléti Népbiztosság Közegészségügyi Inté-

zetében eredményesen szervezi a járványbizottságot, a szérumellátást a születő szocialista társadalom szolgálatában. Az ellenforradalom berendezkedésekor állásából elbocsátják. A kutatói pálya lehetősége, éppúgy mint a szabad közéleti tevékenysége, hosszú időre lezárul előtte. A belső emigráció keserves negyedszázada következik.

Nem lennének azonban pontosak, ha e sorsfordulattal kapcsolatban a végérvényességet involváló „lezárult” szót használnók. Kende Zsigmond és elvbarátai számára a kutatás és a politika soha, az emigráció legnéhány évében sem zárult le, csak leszűkül, mellékösvényekre kényszerült. Kende az állami állásból való elbocsátása után a tejiparban helyezkedett el, s mint élelmiszerkémikus és bakteriológus folytatta a munkáját. Egy évtized alatt ezen az új területen országos, majd nemzetközi hírnévre tett szert. Munkásságának eredménye volt a tejipar korszerűsítése, nevéhez fűződik a hazai tejcukorgyártás megindítása, a kazeingyártás fejlesztése. Főként a tej tartósításával, az oxidációs problémákkal kapcsolatos kutatások szereztek számára általános elismerést. A politika jóval szűkebb körbe, baráti társaságokba, olykor a négy fal közé szorult vissza.

Az 1930-as évek elején, ahogyan a fasizmus veszélye szemlátomást nőtt, a baloldali értelmiség is megpróbált újjászerveződni. Kende Zsigmond tagja és szervezője volt az ún. „keddi társaság”-nak, egy rövid életű értelmiségi vitakörnek, amelynek régi galileisták mellett olyan baloldali alkotók, művészek is tagjai voltak, mint Benedek Marcell, Illyés Gyula, Pátzay Pál. A társaság tervezeit és tervezetéseit vagy az alapítók által aláírt programnyilatkozatot olvasva,¹ minduntalan felötlik és egyre határozottabban formát ölt bennünk a sejtés: az ifjúkori nagy mű reprizéről, egy felnőtt Galilei Kör kísérletéről volt itt szó. A törhetetlen hit, a „szellemi és erkölcsi erőfeszítés szükségességében és hatékonyságában”, a hit abban, hogy „a világos gondolat és a teljes meggyőződés előbb-utóbb saját erejéből is hatássá válik”, a mindenféle „dogmatikus megkötöttség . . . közöny, kényelemszeretet, túlzott alkalmazkodás vagy kishitűség” elutasítása, a nemzetek és társadalmak, osztályok és egyének életében elengedhetetlenül szükséges „szellemi és erkölcsi revízió” hirdetése: mindez a galileista eszmék újrafogalmazása, a hamisan vádolt és önkényesen elítélt kör perének újrafelvétele volt.

A „keddi társaság” az akcióprogramban is az ifjú őst követte. Előadássorozatot terveztek, előbb maguk között, később a szélesebb nyilvánosság számára. A vitatémák sorában a két háború közötti korszak világnézeti krízise, világgazdasági krízise, a magyar gazdaság és poli-

tika problémái, a demokrácia módszereinek revíziója, a politikai műveltség revíziója, az égető magyar társadalmi problémák állottak.

Nem tudjuk, mennyi és milyen körben, milyen formában valósult meg e programból. Kende Zsigmond iratai között fennmaradt egy előadástervezet a demokrácia fogalmáról és ismérveiről. A szerző revízió alá veszi a klasszikus demokrácia ismérveit és megállapítja, hogy a demokrácia lényege nem az általános választójog és parlamentarizmus, de még a népszuverenitás eszméje sem, hanem egy részben erkölcsi, részben társadalomszemléleti eszme komplexum. Ezt a komplexumot ugyan a felvilágosodás eszméiből vezeti le (egyenlőség, igazságosság, méltányosság, szabadság stb.), de az eszme megvalósult, intézményesített formáit már kritikus vizsgálat alá veszi. Világosan rámutat a parlamentarizmus, a többségi elv, a formális szabadságjogok korlátaira, a velük való visszaélés lehetőségére, a korabeli polgári demokráciák súlyos hibáira. E kritikai analízis után állítja fel az új követelményt: „meg kell keresni azokat az új formákat, melyek az eszmei alapokból levezethetők, a politikai gyakorlatban pedig az eddigi szervezési formáknál jobban válnak be.”²

A polgári demokrácia immanens, demokratikus alapon álló kritikája az önvizsgálatra való készséget jelezte, és megteremtette az eszmei alapot az antifasiszta erőkkel szélesebb összefogásban való részvételhez, amelyre a második világháború végén és a felszabadulás hajnalán került sor.

A felszabaduláskor a már hatvan felé közeledő Kende Zsigmond a fiatal galileista energiájával és hitével veti magát a politikai élet sűrűjébe. Újjáalakításától kezdve a Radikális Párt ügyvezető elnöke s a *Haladás* munkatársa. S ha 1945–1946-ban még nem tudja minden erejét-óráját a közvetlen politikának szentelni, abban csak egy fontosabb tennő akadályozza: előbb meg kell szerveznie Budapest tejjelátását. Mint az egyesített Tejjepari Központ és a Központi Tejcsarnok vállalatvezető igazgatója lerakja az új tejjepari szervezet alapjait. Aztán teljes szívvel-lélekkel a közéletbe veti magát. 1947-től országgyűlési képviselő, a Radikális Pártnak — Csécsy Imre mellett — egyik vezetője, Zsolt Béla halála után a *Haladás* főszerkesztője. Éveken át nappalokat és éjszakákat tölt szervező körutakkal, parlamenti tevékenységgel, agitációval, vitákkal. Legszemélyesebb missziójának érzi 1918 októberének és Károlyi Mihály személyének maradéktalan rehabilitációját, s hivatásának az októberi eszmék továbbfejlesztését és gyakorlati megvalósítását.

Vallja, hogy a dolgozó polgárnak is haladnia kell, vállalnia a mun-

kásosztály vezette demokratikus front építő programját. Eszménye a szellemi és a fizikai munka összefogása, a gondolat és a tett, a demokrácia és a szocializmus harmóniája volt. Öt éven át, nem csökkenő energiával és hittel munkálkodott azon, hogy a dolgozó, haladó polgárnak polgárjogot szerezzen a szocializmusban, s hogy a polgár elfogadja és elfoglalja helyét az új társadalomban. Sokak számára, a maga számára is, megtalálta a módját — nem konfliktusok és megalkuvások nélkül —, hogy e polgárjogot a szocializmus épülő birodalmában is megtartsa. 12 évig volt parlamenti képviselő, 15 éven át a Függetlenségi Népfront, majd a Hazafias Népfront országos és budapesti bizottságának tagja, a Fővárosi és a XIII. kerületi Tanács tagja, az Egészségügyi Állandó Bizottság elnöke. E magas közéleti tisztségek lelkiismeretes ellátása mellett 1950-től visszatért a szakmai kutatómunkához. Előbb az Élelmiszeripari Minisztériumban, majd a Tejipari Központban, végül az Élelméztudományi Intézetben dolgozott, tudományos munkatársként.

Hosszú életének utolsó szakaszában ismét tisztán csendül fel az első tétel ellenpontozott főtémája: a természettudományos kutatás és a humán érdeklődés harmóniája. S miközben még utolsó éveiben is egyik találmányán, a fehérjedús, kazeintartalmú élelmiszer tökéletesítésén dolgozott, már gyűjtötte az anyagot, csiszolta a gondolatokat a memoárhoz. Mert legvégül — ma már tudjuk: megkésve — visszatért a nagy élményhez, az életpálya maradandó tettehez, a Galilei Körhöz. A hatvan évvel ezelőtt tettekkel formált történet elbeszélésével szerette volna teljessé tenni a művet, amelynek elvégzésére, úgy érezte, küldetett.

Az évtizedeken át tervezett munka, a történeti tanulmányba szőtt visszaemlékezés befejezetlen maradt. Amint a Függelékben közölt *Szinopszis*ből látható, nagyobbik része, a Galilei Kör működésének története, belső problémáinak és a külvilághoz, a rokon irányzatokhoz való viszonyának feldolgozása nem készült el. Torzó is keltheti azonban — ezt a képzőművészet az evidencia érvényével igazolja — a befejezettség, a kerek, lezárt egész érzését. Az itt közölt memoár, ha nem a Galilei Kör tervezett történetét, hanem csupán megalakulásának történetét nyújtja is, mégis kerek, egész, lezárt mű. Kerek egészé a téma minden oldalú körüljárása, lezárttá pedig a hitelessége teszi. Túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy a memoár az alapítás eddig leg-hitelesebb — tehát a hiteles — leírása. Szerencsésen vegyül benne az objektív adatközlés, az elemzés és a szubjektív emlékezés, az „így volt”

és az „így láttam”. Az olvasó számára például érzékelhetővé válik a századforduló iskolai légköre, tudatosodhat az a más — angliai, bécsi — példák nyomán már sejtett felismerés, hogy milyen fontos szerepet játszottak egyes politikai vagy kultúrtörténeti mozgalmak megindításában a zárt iskolai — vagy bajtársi — közösségekben kiformalódott csoportok. Egy-egy gimnáziumi vagy egyetemi évfolyam rokon sorú, hasonló világnézetű tagjaiból nemegyszer formálódtak már olyan csoportok, amelyek később történeti érdekű mozgalmak forrásai voltak. A memoár ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a sors- és eszmeközösség önmagában nem elégséges. Eleven, valóságos mozgalom felnövekedéséhez valóságos célra, mozgósító feladatra és közös harci élményekre, tapasztalatokra van szükség.

Hasonló spontán mozgalmak, szervezetek létrejötteinek szinte modeljeként is tekinthetjük a munka II. fejezetének végét és III. fejezetét, amely a Pikler Gyula elleni támadások ellentámadásából, a védelem megszervezéséből vezeti le a történeti és pszichológiai élethűség — mondhatnánk: prózaiság — hitelességével a Galilei Kör megalapításának szükségszerűségét. A III. fejezet után a történeti-időrendi feldolgozás fonala megszakad. Itt érezzük igazán erősen a hiányt — a pótolhatatlan hiányt —, hogy a Kör működésének — a szinopszisban jól megtervezett és világosan elrendezett — bemutatása, elemzése elmaradt. Sőt, első pillanatra talán illogikusnak tűnik, hogy a történeti folytatás helyett két összegező, eszmetörténeti jellegű fejezet következik az alapító nemzedék szellemi felkészültségéről, illetve világnézeti és erkölcsi arculatáról. A formális logika e ponton talán valóban szerkesztési törést, kitérőt konstataálhat. A szerkesztés logikátlanságát azonban az életösztön magasabb rendező elve diktálta.

A munka olvasgatása, szerkesztése során nem tudtuk elhárítani a sejtést: a leglényegesebb történeti esemény, a megalapítás hiteles elmondása után a szerző azért nem folytatta a módszeres, pragmatikus történeti elbeszélést, mert érezte, nem futja már az időből, tehát nem halogathatja tovább a személyes és a nemzedéki vallomást és hitvallást. S e hitvallásnak, úgy véljük, éppoly történeti értéke van, mint az alapítás hiteles elbeszélésének. Először is megtudjuk, mit olvasott, mit tartott érdemesnek olvasni a galileista nemzedék, és mit őrzött meg mindebből hat évtized után a szerző emlékezeté. Mit tekinthetünk tehát maradandó művelődési eszményüknek, értékrendszerüknek. Megtudjuk, hogy a korszak értelmiségi fiataljainak az általános klasszikus irodalmi tájékozottságon túlmenően két eszményük volt: az ateista, materialista filozófia s a hozzá kapcsolódó pozitivistá szociológia —

és Ady költészete. Mindkettő egy életre szóló élmény és program maradt.

E művelődési értékrendszer és alapélmény többé-kevésbé meg is határozta a galileista nemzedék szellemi és erkölcsi arculatát. A szerző három kérdésbe sűrítette a szellemi-erkölcsi arculat fő karakterisztikumát és látszólagos vagy valós ellentmondásait: hitetlen hívők voltak-e, szentimentális humanisták vagy racionalista gondolkodók, forradalmárok vagy reformerek? Persze lehetne több vagy más kérdést is felvetni velük kapcsolatban, de nem kívánunk túllépní sem egy előszó funkcióján, sem a szerző gondolatkörén.

Az első kérdésre viszonylag könnyű volt a válasz. Vallásos értelemben nem voltak hívők, hanem meggyőződéses ateisták, ami nem zárta ki, hanem éppen feltételezte, hogy hittek az észben, a tudományban s az általa vezérelt haladásban, amely az emberiség szebb, boldogabb jövőjéhez vezet. Ezt a hitet akkortájt a technika s a civilizáció rohamos fejlődésének valóban káprázatos vívmányai támasztották alá, s a demokratikus intézmények, jogok, mozgalmak kiterjedése, előretörése, meghonosodása a legelmaradottabb kelet-európai társadalmakban is. A korszak, kétségtelenül, még optimizmust is sugallt. Az ellenpéldákat, a félelmetesen növekvő ellentendenciákat pedig nem vették észre, vagy a még le nem győzött tudatlanság, gonoszság rovására írták, a sötétség birodalmába utalták. Sőt, a lineáris evolúció optimista hite egyúttal erkölcsi erőforrás, lelki vigasz is volt számukra, amint a szerző által nagyrabecsült és idézett Condorcet számára is, az élet és halál mezsgyéjén. „És ez a kép: az emberiség, amint béklyóitól megszabadulva, a véletlen esélyeit legyőzve, szilárd léptekkel halad az igazság, az erény, a boldogság útján, milyen vigasztaló látvány a filozófus számára a tévelygésekkel, bűnökkel, igazságtalanságokkal szemben, amelyek a földet ma még beszennyezik s amelynek esetleg ő maga is áldozata.” Ez a megrendíthetetlen hit — ez volt a felvilágosodás e kései utóvédharcos nemzedékének krédója, szellemi nagyságának, erkölcsi tartásának el nem apadó erőforrása.

És ebből az első válaszból már következett a második: racionalisták voltak, a szó eredeti, 18. századi értelmében, a nagy enciklopédisták szellemében. Istenük a Ráció volt, ennek áldoztak a tudás megszerzésével, gyarapításával és terjesztésével. Mert a tudományt sohasem tekintették öncélnak, hanem eszköznek a nép, a nemzet, az emberiség felemelkedése szolgálatában. Ebből a humanista racionalizmusból született meg a Galilei Kör nevezetes jelmondata: „tanulni és tanítani”. A későbbi években ebből kovácsolódott a szellemi-erkölcsi magatartásnak az a

páncélja, amelyről lepattantak az antihumánus irracionalizmus záporozó nyilai, amely megvédte őket a fasiszta eszmék és hatalmi rendszerek csapdáitól is, lélektipró pusztításaitól is. Hogy az irracionalizmus valamennyi eszméje az ördögtől való volt-e, s ha igen, hatékonyak voltak-e ellenük a felvilágosult, ateista szcientizmus ördögűző formulái, és miért bizonyult elavultnak ez a szellemi-erkölcsi fegyverzet a csillogó ráció és a tiszta humanizmus mezében jelentkező embertelenséggel, tömegmanipulációval és erkölcsi torzulásokkal szemben — e jogos kérdések megválaszolása a galileista nemzedékről majdan megírandó, átfogó tanulmányba kívánkozik.

Nagyon őszinte, árnyalt és szélesebb érvényű a válasz, amelyet az önvizsgálat harmadik kérdésére, a „forradalmárok vagy reformerek” kérdésre ad. A vallomás azzal kezdődik, hogy „ambivalensek voltunk”. Lelkesedtek is a francia forradalomért, 1848-ért, de féltek is a szélső radikalizmusba vagy a diktatúrába torkolló következményeitől. Logikus és precíz a fogalmazás: „ha a forradalmon a fennálló rendszer erőszakos megdöntését értjük, akkor nem voltunk forradalmárok”, bár érzelmileg és olykor, kielezett történelmi szituációkban tettelesen is közel állottak ehhez. És éppen ebben a megengedő mellékmondatban rejlik az 1908 és 1918 közötti „galileista” évtized megértésének kulcsa. Mert ez a nemzedék zömében olyan reformerekből állt, akik intellektuális meggyőződéssel és morális felelősséggel nem vállalták ugyan a fennálló — és rossznak ítélt — rendszer erőszakos megdöntését, de radikális megváltoztatását kívánták, és 1918—1919 végsőikig kielezett, vagy-vagyra redukált szituációjában elfogadták a forradalmi megoldást. Ily módon saját személyes példájukkal bizonyították, amit a történelem már sok kísérlettel igazolt, hogy a reformerség és a forradalmárság között nincs áthághatatlan választóvonal, ha a reformer a kritikus pillanatban meri vállalni a cselekvés felelősségét. A cselekvés és az érte való felelősség vállalásának bátorságában rejlik a galileista nemzedék baloldaliságának másik nagy erénye.

Futólag utaltunk már rá, hogy más kérdéseket is fel lehetne tenni. Válaszait átolvasva, maga a szerző is megpendített egyet: vajon nem voltak-e — egész racionalista humanizmusukkal együtt — naiv optimisták? A feleletet — mintha még meditálni kívánt volna rajta — későbbre halasztotta, a zárófejezetre, amely már sohasem készült el. A választ tehát csak találgathatjuk. Ha a tanítómesterét, Jászi Oszkárét fogadjuk el, akkor igent kell mondanunk. „Fiatalok és utópisták voltunk — írta Jászi 1910-ben —, akik hittünk az eszmék hatalmában, a fejlődési tan bizonytalan optimizmusában, az igazság erejében . . . s mindenek-

felett abban, hogy a földolog a mi szép, egyszerű és tiszta igazságainkra megtanítani az embereket . . . Hát lehetnek-e egyszerűbb és hódítóbb igazságok a micinknél? A széles néprétegek érdekeit akartuk felkarolni a kaszinók urai táplálása helyett, a természettudományt akartuk fölemelni a vallási babonák füstölgő oltárára . . . és a szűk látókörű, elmaradt, dühös és vérengző nacionalizmus romjain meg akartuk alkotni a művelt népek testvéri köztársaságát. Lehet-e ennél kábítóbb program és biztosabb diadalremény?"³ És Jászi már érezte, hogy a legtisztább igazság sem elegendő önmagában — seregek toborzásához.

Egyes írásaiból, megfogalmazásaiból úgy tűnik, Kende Zsigmondnak is támadtak olykor kétségei a felvilágosult racionalizmus felhőtlen optimizmusa iránt, és néha talán a „naiv” jelző is megfordult a fejében. A me moár azonban nem tükrözi a kételkedést. A „naiv optimisták voltunk -e” kérdésre nemleges választ sugall. E munkájához készített egyik elős zótöredékében világosan így fogalmazza meg a galileisták megkülönböztető jegyét: „értelmünk és erkölcsi érzékünk talán másokénál jobban érzékelt a bennünket körülvevő társadalom irracionális és erkölcstelen oldalait, és arra indított, hogy keressük az értelmes és erkölcsös emberi együttélés formáit, szabályait, lehetőségeit.”

Az értelmes és erkölcsös emberi együttélés formáinak keresése és a fáradszórólak keresés végső eredményességébe vetett hit — ez volt az életút summája, végső üzenete: ezt kell az érvényes testamentumként elfogadnunk. És itt az *elfogadás* nem egyszerűen tudomásulvételt, a tény történetírói regisztrálását jelenti, hanem *megfogadást*, a *befogadásra* való készséget is, még akkor is, ha a mi korunkban, a mi nemzedékünk számára már túlságosan egyszerűek és már nem eléggé tiszták a racionális evolucionizmus hajdani értékei, ha hitei megfakultak, csodái elesteledtek is. A galileista nemzedék szellemi és erkölcsi értékrendszere ennek ellenére ma is érvényes, tanulságos örökség, amelyet meghaladva is meg kell őriznünk, be kell építenünk a velük született és velünk elköszönő század új értékrendszerébe.

Ebből az örökségből sok mindent elpusztítottak és elvesztegettek fél évszázad viszontagságai. A befejezetlen visszaemlékezés közrebocsátásakor is érezzük, hogy a meg nem írt fejezetekben megint csak alig pótolható ismereteket, integrálható értékeket veszítettünk. Mégis, erősebb bennünk az öröm, hogy legalább ennyi elkészült, ennyi megmaradt. Azzal a meggyőződéssel adjuk hát közre e memoárt, hogy az befejezetlenségében is kerek, egész, lezárt mű: a galileista nemzedék hiteles tanújának vallomása a múltrol és testamentuma a jövőnek.

A kéziraton érdemi változtatásokat nem hajtottunk végre, csak kisebb ténybeli és stiláris korrekciókat. Ez szükséges volt, mert a szerzőnek már nem állt módjában az újraolvasáskor mindig esedékes utolsó simításokat elvégeznie. Kisebb javításokat, összevonásokat ott végeztünk, ahol meggyőződésünk szerint ő is megfogadta volna a lektori véleményeket, javaslatokat. Arra azonban mindenképpen ügyeltünk, hogy a koncepció, az eszmei hagyaték az eredeti fogalmazásban, teljes integritásában kerüljön az olvasó elé. A memoár kéziratának öt fejezetéhez hozzácsatoltuk az *Ady és a Galilei Kör* című tanulmányt, mert ez véleményünk szerint értelemszerűen hozzátartozik a munkához és a szerző is egyik későbbi fejezetének szánt, amint az 104. oldalon levő megjegyzéséből is kitűnik.

Az olvasó számára informatívnak, tehát célszerűnek tartottuk, hogy a memoárt rövid *Függelékkel* egészítsük ki. Első helyen közöljük a szerző által 1968-ban készített tervezetet, a *Szinopszist*. Ebből fogalmat alkothat az olvasó, hogyan képzelte el a szerző a teljes munka felépítését, arányait, problematikáját. Érdeemesnek tartottuk egy meg nem jelent írásának, a Mesterházi Lajos *Lojalitás vagy szövetség?* című vitaindító cikkéhez készített *Hozzászólásának* közlését is. Egyrészt úgy véltük, hogy Mesterházy cikke erős ösztönzést adott a régóta érlelt memoár megírásához, megerősítette benne a téma aktualitásának tudatát. Másrészt a közlést indokolta a cikknek az a figyelemre méltó gondolata is, hogy az 1848 előtti első és a világháború előtti második reformnemzedék között az 1867. évi kiegyezés időszakában is volt, működött egy közbülső, tehetségben, alkotó energiában, történelmi hatásban és jelentőségben talán szerényebb reformer csoport, amelyről történetírásunk mindeddig — méltánytalanul — megfeledkezett. A *Függelékben* tesszük közzé a Galilei Kör néhány kiadatlan dokumentumát is.

A szerző közírói tevékenysége persze sokkal szélesebb annál, mint amennyit e kötet felölel. Mégsem vettük fel a *Függelékbe* az 1918 és főleg az 1945 utáni politikai publicisztikai írásait még akkor sem, ha azok tartalmaztak utalásokat az első világháború előtti korszakra vagy magára a Galilei Körre is, mert ezek az írások más céllal, más történeti körülmények között íródtak, más politikai kontextusban helyezkednek el. Úgy véljük, elgondolásunk megegyezik a szerző szándékával, aki ezúttal a Galilei Kör megalapításáról és alapítójáról akart történeti hitelességgel megemlékezni.

A jegyzetapparátus nagy részét mi készítettük, mert a szerző csupán az első fejezet jegyzeteléséig jutott el, és ott is inkább a szövegben elmon-

dottakhoz fűzött asszociatív elmélkedéseket és kiegészítéseket. A magunk részéről szorosán vett tárgyi jegyzetelésre törekedtünk. Az általunk készített jegyzetektől elkülönítendő, a szerző eredeti jegyzeteinek számait szögletes zárójellel szedettük.

A szövegben említett jelentősebb szereplő személyekről, a század eleji reformnemzedék kiemelkedő alakjairól a kötet végén adunk rövid életrajzi tájékoztatót.

Végül őszinte köszönetünket fejezzük ki *Kende Zsigmond*nének, aki szerető gondossággal őrizte, rendezte és rendelkezésünkre bocsátotta férje irathagyatékát, és megértő segítőkészséggel támogatta munkánkat.

Budapest, 1973. május

Hanák Péter

A GALILEI KÖR MEGALAKULÁSA

I. AZ ISKOLAI ÉS POLITIKAI LÉGKÖR A SZÁZADFORDULÓ IDEJÉN

Az elemi iskolából hozott világnézet. – A kezdő évek a középiskolában. – A filozófus tanár. – Ismerkedés a materializmussal. – Világosság, Szabadgondolkodók Lapja. – Találkozás Szabó Ervinnel. Társadalomtudományi Olvasókör. – Önképzőkori lázadás. Találkozás Ady költészetével. – A galileista nemzedék iskolai nevelői.

A Galilei Kör 1908-ban diákegyesületként alakult, s mint ilyen 1919 márciusáig működött. Jelentősége azonban messze túlterjedt a diákság és általában az ifjúsági mozgalmak körén. 1911-től csaknem tíz éven át százával, majd ezrével kerültek a Galilei Körben nevelődött diplomások a dolgozó értelmiség soraiba, s a galileista nemzedék jelentős szerepet játszott az első világháborút megelőző haladó, majd a háború alatti haladó és forradalmi mozgalmakban, mindkét forradalmunkban s végül a mai Magyarország értelmiségi arculatának kialakításában is.

A „galileisták” nemzedékét csupán fél emberöltő választotta el a Társadalomtudományi Társaság reformnemzedékétől, amelyet Horváth Zoltán jogosan nevezett el „második reformnemzedéknek”,⁴ a két nemzedék mégis — szoros kapcsolatuk és együttműködésük ellenére is — jól megkülönböztethető egymástól. Más volt társadalmi rétegződésük, tudományos felkészültségük, mozgalmi lendületük, világszemléletük s mindezen különbségekből folyóan történelmi szerepük is.

A századforduló táján, amikor a későbbi galileisták a középiskolák padjait koptatták, az ország meggyorsult iparosodásának, az önálló városi munkásosztály kialakulásának s ugyanakkor a szocialista eszmék beáramlásának hatására új ösztönzéseket kapott az ország szellemi fejlődése is. Az új eszmék behatolásának legláthatóbb jelei voltak a szociáldemokrata párt megalakulása 1890-ben, a *Huszedik Század* megindítása 1900-ban, a Társadalomtudományi Társaság megalapítása 1901-ben, de velük párhuzamosan a kulturális élet sok más területe is mozgásba jött. Más volt tehát a szellemi és iskolai légkör a 20. század utolsó évtizedeiben, amikor az előttük járt nemzedék vált felnőtté.

Hogy ebben az iskolai és közéleti légkörben hogyan csírázott ki a galileista szellem, a galileista mozgalom, alakult ki maga a Galilei

Kör, azt a mai nemzedék számára úgy tudom legjobban érzékelhetővé tenni, ha végig kísérem egy középiskolai évjárat eszmélődését kisdíák korától érettségiző koráig — az én évjáratomat a Tavaszmező utcai gimnáziumban 1898-tól 1906-ig —, majd ugyanennek az évjáratnak útját most már más középiskolák végzettjeivel vegyülve-kibővülve, kezdő egyetemi lépéseiktől a Galilei Kör nyilvános megalakulásáig.

AZ ELEMI ISKOLÁBÓL HOZOTT VILÁGNÉZET

Azzal kell kezdenem, hogy milyen szellemi poggyászt vittünk magunkkal az elemi iskolából,⁵ amikor megkezdtük gimnazista pályafutásunkat. Pozitív ismeretekből meglehetősen keveset: megtanultunk írni, olvasni, megtanultuk az egyszerű számolási műveleteket, tanultunk valami kevés nyelvtant, földrajzot, olvastunk epizódyszerű hősi történeteket a magyar történelemből. De hoztunk magunkkal erős érzelmi töltéssel ellátott vallásos-nacionalista világnézetet.

Minden tanítási nap, minden osztályban hangosan elmondott imakórus-sal kezdődött. Valahogy így: „*Mindenható nagy Isten, ki mindnyájunknak szerető édesatyja vagy, hálát adunk tenéked, hogy minket ma éjjel megtartottál . . .*” És minden tanítási nap hasonló ünnepélyes szavalókórus-sal végződött a befejezett napi munkáról: „*Hálával emeljük fel szívünket Tehozzád Úristen azon javaidért, melyekben minket részesítettél*” —, majd valahogy így folytatódott: „*Áraszd áldásodat királyunkra, édes hazánkra, szüleinkre, tanítóinkra, előljáróinkra . . .*”

Bizonyára azért emlékszem legjobban ezekre a mondatokra, mert az imákból azt a gondolatot éreztem — és éreztük bizonyára valamenynyien — legfontosabbnak, hogy mindnyájan a nap és az éjjel minden órájában és percében az Ő kezében vagyunk, s ha nem jól imádkozunk, nem jól viselkedünk, nem biztos, hogy holnap is hálát adhatunk-e, hogy magunkat, szüleinket, testvéreinket, tanítóinkat, előljáróinkat életben tartotta. A „Tőle” való függésnek eredetét, okát, imáadásának helyes módját azután részletesen is megtanultuk a heti két hittanórán, amelyen felekezetünk szerint külön-külön hitoktatók, papok tanítottak bennünket. Nagyon vallásosak lettünk, még azok is, akiknek otthon lefekvés előtt nem kellett összekulcsolt kézzel elmondaniok az ugyanilyen képzeteket, érzelmeket keltő esti imákat.

De talán még erősebben voltunk magyar hazafiak. Olvasókönyvünk történelmi elbeszélései, a versek, amelyekre tanítottak, mind-mind a magyar nemzet dicső múltját, hősiességét, néha meg nem érdemelt

tragikus balsorsát tükrözték. Olvasókönyvünk természetesen nem feledkezett meg hazánk mai (akkori) jólétéről, révbe jutásáról sem. De erről majd máshol. Most megpróbálom néhány példával illusztrálni, *hogyan* voltunk hazafiak. Egyik tanítónk Tóth Kálmánnak ezt a versét kedvelte meg velünk:

A gárdának a jelszavát
Egész világ hangoztatja,
A Francia gárda meghal,
Hanem magát meg nem adja.

Nekünk is volt egy jelszavunk,
Lázba jött a honvéd tőle,
Nem volt abban szó halálról,
Nem volt abban megadásról,
Egy szó volt csak, hogy előre.

Ezzel hímz é a honleány
E szóval a honfi zászlót
S ezzel ment el az a gyermek
Kit az anyja másnap gyászolt.

De ha maradt még egy fia
S kívánta a haza tőle
Az egyiket nem siratta, a másikat oda adta
S ment a gyermek, ment előre . . .

Ez a négy első versszak. És mi tökéletesen azonosultunk a két hős gyermekkel és édesanyjukkal. Hogy a költő kissé szívtelennek ábrázolta az anyát — hiszen azért megsirathatta volna a fiát —, azt észre sem vettük, — hiszen mi is kegyetlen hazafiak voltunk, mikor élvezettel énekeltük tornaóráinkon az olyan indulóknak nevezett kontárverseket mint a *Szittya vitézek* és hasonlók. Ennek is meg egy másiknak még a dallamára is jól emlékszem. Ez a másik még harciasabban így szólt:

Mit késünk mi tehát lóra vitéz ezerek
Harcpálmát a hadak fergetegi közt nyerek
Győzni tanult karunk ontja csapásit
Az ellenségnek során, öldökölve táborát.

Képzeletünkben lovon ültünk és kaszaboltuk az ellenséget, mint a répát. De valójában talán mégsem voltunk kegyetlenek, hiszen nem realizáltuk az öldöklés, a kaszabolás borzalmait, ahogyan kisebb gyermekkorunkban a sok szadista gyermekmese borzalmait sem. Az ellenség csak „Ellenség” volt, nem emberek, mi meg hazafias automaták voltunk a képzeletbeli lóháton. S ugyanilyen automatikusan voltunk vallásosak, istenhívők is. Nem gondoltuk a dolgokat következetesen végig. Aki istentagadó volt, az ellensége volt a fennálló világrendnek s természetesen nekünk is.

A KEZDŐ ÉVEK A KÖZÉPISKOLÁBAN

A gimnázium első három éve tulajdonképpen nem sokat adott ismeretállományunkhoz. Mintegy újra átvettük azt az anyagot, amit az elemiben tanultunk, csak részletesebben és magasabb színvonalon, hiszen most már minden tantárgyunkat külön szaktanár tanította. A tanítást kezdő és záró imádkozás mindenesetre elmaradt.

Ezekben az években inkább olvasmányaink tágították ismeretkörünket. A kifejezetten ifjúsági olvasmánynak szánt vagy az ifjúság számára átirrt könyvek mellett — amelyek közé *De Amicis* A szív című ma kevésbé ismert, mélyen humanista szellemű elbeszélésgyűjteménye, *Mark Twain* Huckleberry Finn és Tamás úrfi történetei, *Defoe* Robinsonjának, *Cervantes* Don Quijotéjának, *Swift* Gulliverjének átirásai tartoztak — az akkori kisdíákoknak a *Jókai* s a *Verne* regények voltak főolvasmányai. Ezeket faltuk tömegesen. Költőnk csak egy volt: *Petőfi*. A magyar írók közül *Mikszáth Kálmán*, *Gárdonyi Géza*, *Herczeg Ferenc*, *Bródy Sándor* és *Rákosi Viktor* írásai is népszerűek és sokat olvasottak voltak. A szorgalmasabban olvasók a *Dickens*, *Dumas*, *Victor Hugo* regényekig, a *Shakespeare* drámáig és más klasszikusokig is eljutottak. Olvasásunk tehát már kisdíák korunkban is széles körű volt, amit talán az magyaráz, hogy akkor még sem rádió nem volt, sem televízió, de még mozi sem. Volt időnk tehát bőven olvasásra. Egy részünk újságot is olvasott.

Mіндеz azonban bármennyire tágította is látókörünket, világszemléletünket lényegében nem módosította, hiszen íróink mind mélyen istenhívők és hazafias érzésűek voltak. Azt, hogy Mark Twain tulajdonképpen csúfot űz az amerikai nyárspolgárok szűk látókörű formális vallásosságából, észre sem vettük. Sem Victor Hugo dogmák nélküli panteizmusát.

Nyers és üres sovinizmusunk mindenesetre csiszolódott kissé azáltal, hogy megláttuk, más tisztelere méltó hazafiságok is vannak, például a francia (övéké volt a nagy forradalom) vagy az olasz (ők is az osztrák elnyomók ellen harcoltak). Nemesedett azáltal is, hogy a mi eszmevilágunkban olvasmányaink s azok között leginkább Jókai regényeinek s Petőfi verseinek befolyása alatt a hazafiság érzése, gondolata elválaszthatatlanul összeforrt a haladás, a reformeszmék, az azokért való 1848/49-es szabadságharc, a forradalom gondolatával. Az akkoriban (1899—1902) folyó angol—búr háborúban⁶ például mindnyájan lelkes búrpartiak voltunk. A Magyarországon élő nemzetiségektől viszont gondolkodás nélkül elvártuk, hogy jó magyar hazafiak legyenek, sőt azt is rossz néven vettük tőlük, hogy eddig még nem tanultak meg magyarul. A románok „oláhok” vagy „mócok” voltak, a szerbek „rácok”, a németek „svábok”, a tótok pedig, akiket Jókai és Mikszáth mint jó hazafiakat megkedveltettek velünk, s akikkel mint „vendégmunkásokkal” sűrűn találkoztunk Budapesten is (drótostótok, építőipari napszámosok), a mi szemünkben magyarul törten beszélő, alapjában véve szimpatikus, de ugyanakkor kissé komikus figurák voltak. Hát ilyenek voltunk 12-13 éves korunkban.

A FILOZÓFUS TANÁR

A tananyagban egészen új tárgy számunkra csak a *latin nyelv* volt, amelynek tanulása elé félelemmel vegyes áhítattal néztünk. Félelemmel, mert úgy gondoltuk, nagyon nehéz lesz, s áhítattal, mert úgy éreztük, kulcs lesz minden további tudományos ismeret megszerzéséhez és tudása társadalmi rangot is ad. Még most is emlékszem, milyen áhítattal tanultuk meg latin könyvünknek, valamely leegyszerűsített Livius szövegéből vett első két mondatát:

Fuit olim rex cui nomen Proca erat. Sedes regia eius fuit Alba Longa urbs latinorum. (Volt egyszer egy király, kinek neve Proca vala. Királyi székhelye Alba Longa volt, a latinok városa.)

Ezt a tárgyat a magyar nyelvvel együtt osztályfőnökünk, Posch Jenő tanította, aki aztán osztályfőnökként végig kísért bennünket a nyolcadik osztályig, az érettségiig. Ez a szelíd, kék szemű, negyven év körüli tanár lelkes, jó pedagógus és nagy tudású nyelvész volt. A félelmetes latin tanulását könnyűvé tette számunkra. Sokat magyarázott, kevés leckét adott s láthatóan örült, ha jól megértettük, amit magya-

rázott. Szeretett nehéz kérdéseket feltenni, s aztán izgatott kíváncsisággal figyelte, hogy oldja meg a felelő a nehéz feladatot. Ha jól oldotta meg (többnyire rávezető pótkérdések segítségével) kitörő örömmel fogadta, lelkesen megdicsérte a felelőt, ha rosszul, láthatóan szomorú lett. Szívesen adott jó osztályzatot és szomorkodva rosszat. Sohasem büntetett. Erre nem is volt szükség. Örömeivel és bánatával irányított bennünket tanulásban és viselkedésben is. Udvariasan, majdnem felnőttként kezelt bennünket. Ezt azzal is demonstrálta, hogy első naptól kezdve megszólításkor mindig vezeték- és keresztnévünket együtt használta. Hamar megszerettük őt is, a tantárgyakat is, amelyeket tanított. Pedig többet követelt meg tőlünk, mint a tankönyvi anyag tudását. Magyarázataiban itt-ott felcsillantotta az összehasonlító nyelvészet, a nyelvészeti hangtan, az etimológia egy-egy eredményét. Arra törekedett, hogy hatoljunk be a magyar és a latin nyelv szellemébe, értsük meg belülről a különleges nyelvi alakzatokat. Érdekes módon e követelményeivel nem riasztott el, ellenkezőleg, majdnem az egész osztálynak kedvenc tárgya lett a latin és a nyelvtan. A későbbi években ugyanazt érte el a némettel is, ami pedig nem kis eredmény volt, mert az osztrákokon keresztül a németeket gyűlöltük. Dicsekedtünk is tanárunkkal más osztálybeliek előtt, s nem értettük, hogy a párhuzamos osztály s a felettünk járók miért nem szeretik ezeket a tárgyakat.

Már három éven át éltünk együtt osztályfőnökünkkel, amikor egy izgalmasan érdekes dolgot tudtunk meg róla. Kezünkbe került a Pallas Lexikon 1900-ban megjelent második pótkötete, amelynek P betűs címszavai között tanárunkról, Posch Jenőről a következőket olvastuk:

„Posch Jenő, filozófiai író, szül. Pozsonyban 1859. aug. 4. A középiskolát Budapesten a piaristák gimnáziumában végezte. Azután a budapesti tudományegyetem bölcsészeti szakát hallgatta s ott 1881. tanári oklevelet szerzett a bölcsészetből és a magyar nyelvből. Később a latin és német nyelvből is szerzett tanári képesítést. Egy ideig nevelősködött. 1884. a sátoraljaújhelyi piarista gimnáziumban kapott alkalmazást mint helyettes tanár, egy év múlva a debreceni algimnáziumhoz került ugyanilyen minőségben. 1886. a miskolci kir. kat. gimnáziumhoz nevezték ki tanárnak, honnan négy év múlva a szolnoki állami gimnáziumhoz, 1898. pedig a budapesti VIII. kerületi gimnáziumhoz helyezték át. Az idő elmélete (Budapest 1897—97, 2 köt.) c. műve, melynek filozófiai álláspontját az Athenaeumban (1898, 1. füzet) megjelent értekezése: „ateisztikus materializmus, empirizmus”-nak mondja, valamint azon ténye, hogy Szolnokon 1896. febr. 22. felekezeten kívüli lett, szemet

szúrt néhány kat. tisztára előtt. Ügyet csináltak belőle, bevették a hírlapokba, sőt a képviselőházban meginterpellálták miatta a közokt. minisztert, ki 1896. márc. 14. s majd 1898. ápr. 16. azt a választ adta, hogy a tanításba nem enged bevinni felekezeten kívüli materialisztikus nézeteket, de a tudományos téren való nézetnyilvánítást nem korlátozhatja. Posch művének egy része: *Ausgangspunkt zu einer Theorie der Zeitvorstellung* címen a lipcsei *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie* 1899-i két első füzetében németül is megjelent.”

Ez a nagy tudású, szelíd, mindig türelmes, bennünket sohasem bűntető, tantárgyaira minket négy év óta oly buzgón oktató tanár tehát már két ízben is ellenséges, a képviselőházig gyűrűző politikai támadások céltáblája volt! De hiszen akkor tanárunk híres ember, nagy ember, aki bátran kiállt meggyőződése mellett, mint egykor Galilei vagy Luther. Mindig is éreztük, hogy különb, mint a többi tanár. Mily szerencse, hogy a miniszter nem csapta el, amint ellenségei kívánták. Abban persze pillanatig sem kételkedtünk, hogy ami mellett kiállt, csak jó ügy lehet, hiszen mi igazán jól ismertük őt.

Képzeltető, hogy a lexikoncikk mennyire emelte szeretett tanárunk tekintélyét. Eddig is mintaképünk volt — sokunk akart magyar vagy latin tanár lenni —, de most világnézeti példaképünké is választottuk, s ezután hatástalanul pergett le rólunk, ha valakit könyvben, újságban vagy iskolai nyilatkozatokban becsmérő, elijesztő célzattal materialistának, szabadgondolkodónak, istentagadónak mondtak. Az ilyen emberek, írókat, tudósokat ezentúl csak tisztelni tudtuk, hiszen Poschhoz hasonlítottak.

Egyik osztálytársunknak nálunk néhány évvel idősebb bátyja megszerezte a Posch-üggyel foglalkozó 1896-i és 1898-i újságcikkeket, s azokból kitűnt, hogy a Poscht támadó országgyűlési képviselők, papok, a klerikális néppárt tagjai voltak. Ez alaposan megingatta a papok felsőbbrendűségébe vetett eddigi hitünket. Lám, már Petőfi is megmondta *Az apostolban*, hogy „ahol pap emel szót, ott az igazság megfeszítetik”. Azelőtt ez fel sem tűnt nekünk.

ISMERKEDÉS A MATERIALIZMUSSAL

Sürgős feladatunknak éreztük, hogy közelebbről megismerjük, mi is az a materializmus, miféle emberek azok a veszedelmes szabadgondolkodók? Posch könyvével sajnos nem sokra mentünk, mert *Az idő elmélete* igen magas színvonalú filozófiai mű volt, amelyből mi édes-

keveset értettünk. Csak azt láttuk, hogy kétkötetes, komoly tudományos munka, amelyben sok más híres filozófusnak az időről való tanításáról vitatkozik s tulajdonképpen nem is foglalkozik a materializmussal, csak materialista szemlemben tárgyal egy nehéz filozófiai kérdést.

Kutatni kezdtünk könnyebben megérthető materialista könyvek után. Könyvtárak — kis gimnazisták lévén — gyéren álltak rendelkezésünkre, s azok anyaga is konzervatív szempontokból gondosan megrostált volt, antikváriumokban azonban elég bőven találtunk ilyen könyveket, röpiratokat, s amit csak találtunk — jót, rosszat — rendszertelenül elolvastuk. Rendszertelenül, mert tanárunk a reá rótt tilalom miatt filozófiai nézeteiről soha sem beszélt, mi meg titkoltuk előtte, hogy nyomdokaiba akarunk lépni. Tőle a tananyagon kívül csak logikus, racionális, előítéletek nélküli gondolkozást, a tudomány, a művészet, a minden szép és nemes törekvés szeretetét és a humanizmust tanultuk meg. De mi minden van ebben a „csak”-ban? Anélkül, hogy a felsőbbség által rárótt tilalmat megszegte volna, gondolkozásunkat és érzelemlágunkat a fennálló rendszerrel szemben egész életünkre kihatóan kritikussá, ellenzékivé tette Posch Jenő.⁷

Igen korán csírázni kezdett tehát bennünk az a gondolat, hogy valami nincs rendben az iskolai oktatás körül, s hogy azok, akik a gondolat szabadságát elnyomják, s a szabadon gondolkodó embereket üldözik, vagy tudatlanok, vagy gonoszok.

Mire felső gimnazisták lettünk, kezdeti, inkább negatív érzelmi szembenállásunk a középiskola hivatalos szellemével és tanításaival, olvasmányaink nyomán lassan pozitív tartalmat kapott. Megismerkedtünk sok olyan dologgal, amiről természettudományi óráinkon sohasem hallottunk: a darwinizmussal, a materializmussal, a monizmussal, a föld és a földi élet kialakulásának — a bibliai teremtéstörténetet megcáfoló — magyarázataival. Olvastunk olyan — a maguk korában híres — könyveket, mint az *Erő és anyag* (Büchner),⁸ a *Világrejtélyek* (Haeckel)⁹ s egyesek közülünk magának Darwinnak a Természettudományi Társulat kiadásában magyarul is megjelent két főművét, *A fajok keletkezését* és *Az ember származását* is elolvasták.

Mindez, ami a mai ifjúságnak mindennapi kenyere, számunkra — a szigorúan valláserkölcsös és konzervatív szellemű elemi és középiskola neveltjeinek — csodálatos élmény volt. Úgy lelkesedtünk ezekért az új eszmékért, hogy megismerésére az osztályon belül kis titkos egyesületet, magán-önképzőkört alapítottunk, a *Materia Kört*, amelynek „alapszabályait” és jegyzőkönyveit máig megőriztem. E jegyzőkönyvek gyerekes naivitásuk mellett azért arról is tanúskodnak, hogy össze-

jöveteleinken saját primitív előadásainkon kívül valami okosabbat is csináltunk: az említett és más hasonló könyvek tartalmát ismertettük egymással.

Kutató munkánk egyik fontos állomása volt a *Világosság* folyóirattal, annak szerkesztőivel, munkatársaival 1904-ben történt megismerkedés. Megtudtuk, hogy osztályfőnökünk p. j. jelzéssel Vallás és színtvallás címen cikket írt ebbe a folyóiratba. A cikk arról szólt, hogy ő miért lett felekezetenélkülivé, mihelyt az új egyházpolitikai törvények¹⁰ ezt lehetővé tették, s hogy az ilyen természetű színtvallás szerinte mindenkinek kötelessége volna, aki mint ő, semmiféle vallásnak nem híve, nem hívője. Mikor erre a cikkre, amely a lap második számában jelent meg, nyár elején rábukkantunk, addigra a lapnak már 4-5 száma látott napvilágot. Akkor záródott éppen a tanévünk. Természetesen minden addig megjelent számot megvettünk — darabonként 20 fillérért —, minden cikket az utolsó betűig elolvastunk s úgy éreztük, új ablak tárult fel előttünk, amelyből az akkori világnak eddig nem ismert tájaira, a világnézeti harcok csataterére, szervezeteire nyílt kilátás. Elhatároztuk, hogy ősszel, amikor már hetedikesek leszünk, első dolgunk lesz a lap szerkesztőségét felkeresni.

VILÁGOSSÁG, SZABADGONDOLKODÓK LAPJA

Nemcsak a kegyeletes kötelesség érzése késztet rá, hogy ezen a helyen kissé bővebben foglalkozzam azzal a csaknem teljesen elfelejtett mozgalmi kísérlettel, amelyet ez a cím fémjelez, de úgy érzem, a *Világosság* a benne és körülötte tevékenykedő emberekkel együtt annyira hozzátartozik annak a kornak a képéhez, hogy a kortársi krónikás részéről mulasztás volna ezt meg nem tenni.

Bár már néhány évvel később — öreg főiskolás, fiatal diplomás korunkban —, amikor a mozgalmat magasabb színvonalra emelve magunk vittük tovább, sok mosolyognivaló naivitást fedeztünk fel a *Világosság* hasábjain, és mai szemmel nézve még több hibát, még több primitívséget láthatunk meg benne, mégis szeretettel és megbecsüléssel kell gondolnunk arra a lelkes kis gárdára, amely létrehozta és áldozatos munkával, szerény keretekben ugyan, de mégis három éven át életben és másfél éven át tisztes színvonalon tartotta ezt a — saját meghatározása szerint — „szabadgondolkodó, atheista, materialista, monista, szocialista, munkásmozgalmi, népszerű-tudományos” folyóiratocskát, amely havonta ilyen borító lappal jelent meg (lásd 34 oldal).

VILÁG OSSÁG

TUDOMÁNY

SZABADGONDOLKODÓK LAPJA

I. évfolyam 3. szám

*

1904. május

Egyes szám ára 20 fillér.

TARTALOM:

1. Civilizáció.
2. A teremtés valótlán története. Irta Dr. Dodel A.
egyetemi tanár.
3. A test és a szellem. Irta Merkur.
4. Temetés vagy krematorium?
5. Az elemi iskolák. Irta Tarczai Lajos.
6. A föld keletkezése. Irta Specht Ágoston.
7. Apróságok.
8. Szerkesztői üzenetek.
9. Felhívás Magyarországi szabadgondolkodóhoz.

BORTON

A címlap egyszerű szimbolikájával azt akarta megmutatni, hogy a lap a tudományból eredő fénnel, a világ helyes megismerésének világságával küzd az előítéletek ellen a haladásért.

Két szerény jövedelmű nyomdász munkás: *Kun Sámuel* és *Gál Benő* néhány nyomdásztársukkal és néhány ugyancsak pénztelen értelmiségi barátjukkal összeszövetkezve indították meg a lapot 1904 márciusában. *Gál Benő* jó néhány évvel később a *Népszava* nyomdavezetője lett, több évtizeden át kimagasló szerepet vitt a nyomdászok szakszervezetében, majd a Szakszervezeti Tanácsban. Ő — bár a szellemi irányításba is mindenkor befolyt — inkább a lap gazdasági, kiadóhivatali ügyeit intézte. A csoport szellemi vezetője az akkor már 55 éves, a nyomdász ranglétrán a korrektorságig eljutott *Kun Sámuel* volt, aki azonban még más rangot is kivívott magának. A Pallas Lexikonban ezt a feljegyzést olvashatjuk róla:

„Kun Sámuel, filozófiai író, szül. Pápán 1849. márc. 8. A gimnáziumot szülővárosában, Szombathelyt és a pápai ev. ref. kollégiumban végezte. 1889 óta a budapesti Athenaeum részvénytársaság nyomdájában mint korrektor működik, de közben nyolcad fél évig Párisban folytatott tanulmányokat. Bölcséleti cikkei bel- és külföldi folyóiratokban jelentek meg. Művei: *Le programme de l'avenir* (Réponse à Mgr. Schlauch, évêque de Szatmár, Budapest 1885); *A pozitívizmus mint vallásrendszer* (Comte Ágost munkái nyomán, uo. 1892); *Az esztétika elvei a pozitívizmus szempontjából* (uo. 1896); *A pozitívizmus népszerű előadásban* (1897); *Nemzeti kultúra és nyugati civilizáció* (utóhang a millenniumhoz 1899. Pozitívista könyvtár I); *Egy anya intelmei* (Mme Lambert után franciából 1900, Pozitívista könyvtár II). 1900 jan. Pozitívista Szemle címmel bölcséleti folyóiratot indított.”¹¹

Az autódidakta szabadgondolkodó, szocialista nyomdász tehát a konzervatív magyar filozófia akkori művelői (többnyire egyetemi tanárok) egyenrangú társként fogadták maguk közé, amit az is mutat, hogy az előkelő Filozófiai Írók Tára gyűjteményben egy kötetnek (Diderot válogatott filozófiai művei) fordítását reá bízták. Az ősz szakállú, szelíd tekintetű, tiszteletet parancsoló megjelenésű szerkesztő, akit elhatározásunk szerint első őszi szerkesztői fogadóóráján s azután még több ízben felkerestünk, igen jó benyomást tett ránk. A Poschtípust láttuk benne viszont. Valahol egy Egyetem utcai kis bolthelyiség hátsó alkóvjában tartotta akkor kedd esti fogadóóráit. Türelmesen hallgatott meg bennünket, tanácsokkal látott el olvasmányokat ille-

tően, s lapja több munkatársának is bemutatott mint érdeklődő fiatalokat. A szerencsés véletlen úgy hozta magával, hogy nála találkoztunk Szabó Ervinnel is, amiről később még szó lesz.

Újból átnézve a *Világosság* kötetbe gyűjtött számaint (összesen 32 jelent meg, az utolsó 1907 februárjában), hogy legalább nagy körvonalakban megmutassam, mit nyújtott a lap választott olvasóközönségének, a kevés iskolát végzett munkásoknak, alkalmazottaknak, fiatal diákoknak — nyugodtan állíthatom, hogy sok jót. Sok világnézetformáló tanulmányt (eredetit és fordítottat) a természettudományok, a vallástörténelem, a bibliakritika tárgyköréből, amelyekhez olvasóik nagy része más úton nem jutott volna. Példaképpen felsorolok néhányat az első évfolyamból:

A. Dodel: A teremtés valótlán történetéről (3 folytatásban),

H. R. Francé: Krisztus személyének történeti valóságáról
(3 folytatásban)

Diderot: Párbeszéd a vallásról és hitetlenségről (3 folytatásban)

A. Specht: A föld keletkezése (4 folytatásban)

Darwin élete és tanításainak hatása (3 folytatásban).

Rendszeres tájékoztatást adott az egyes országok szabadgondolkodóinak szervezkedéséről, szervezeteiről és az ezeket egyesítő Brüsszelben székelő nemzetközi szövetségről, részletes tudósításokat az 1904. évi római és az 1905. évi párizsi nemzetközi szabadgondolkodó kongresszusokról. Rendszeresen közölt rövid életrajzokat tudósokról, gondolkozókról (*Konfucius, G. Bruno, Galilei, Kant, Haeckel, Condorcet* stb.). Kun Sámuel lefordította és magyar nyelven először közölte *Condorcet* páratlanul szép művét, leányához írt tanácsait.¹² *Posch Jenő*nek Vallás és színtvallás cikkéről már volt szó. Ő később is írt — mindig más álnéven — színvonalas világnézeti és pszichológiai cikkeket a lapba. A *Világosság* kimagasló teljesítménye volt *Szabó Ervin*: Pártfegyelem és egyéni szabadság című tanulmányának közlése az első évfolyam 5., 6., és 7. számában.

A színvonalat képviselő közlemények utolsójaként álljon itt néhány idézet *Ferdinand Buisson* párizsi professzornak indítvány formájában az 1905-i párizsi nemzetközi kongresszus elé terjesztett „tétélei”-ből a szabadgondolkozásról, amelyeket a *Világosság* 1905. január elseji száma teljes terjedelemben közölt, s amelyeket a kongresszus el is fogadott. Ezek az idézetek úgy hiszem, legjobban megvilágítják azt a gondolatrendszert, amit az akkori szabadgondolkodók elítjé — és ezek között

a *Világosság* csoport legjobbjai is — magukénak vallottak, valamint azt a társadalmi magatartást, ami ezekből az elvekből következett.

„... A szabadgondolkodás nem tan, hanem egy bizonyos *módszer*, azaz egy bizonyos gondolkozási és cselekvési mód, az egyéni és társadalmi élet minden területén. Ez a módszer az előítéletnélküliség módszere. Ez nem nyilatkozik bizonyos egyes igazságok felállításában, hanem abban, hogy az ember minden téren az igazságot keresse . . . az észnek és a tapasztalatnak a segítségével Minthogy a szabadgondolkodás semmiféle tekintélynek nem ad jogot arra, hogy az emberi ésszel szembeszálljon, vagy magát fölébe helyezze, követőjétől nemcsak azt kívánja, hogy minden tételes vallást határozottan elvessen, hanem el kell vetnie minden olyan tekintélyt is, amely vallási tanokat akar előírni . . .

. . . Távol attól, hogy idő előtt végleges rendszert állítson fel, a szabadgondolkodás azt a követelményt szabja az emberiség elé, hogy a tudomány által mindig az igazra (vérité), az erkölcs által a jóra, a művészet által a szépre törekedjék.

. . . A szabadgondolkodás fejlődésének minden időpontjában . . . kész magát tökéletesíteni, javítani, amennyiben a múltban elérkez a jövőben remélhető hozzáadja.

. . . A *társadalomra alkalmazva* a szabadgondolkodás célul tűzi ki, hogy a társadalmi rendet az ész törvényeinek rendelje alá. Az ilyen szellemű társadalom első kötelessége, hogy az összes nyilvános intézményeket (közoktatás stb.) felekezeti jellegűktől megfossza . . . A társadalomra alkalmazott szabadgondolkodás praktikus eredménye az államnak teljesen világi jellege . . . hanem azért megadva a teljes szabadságot minden vallásos vagy bármilyen más meggyőződésnek . . . A szabadgondolkodásból ki kell fejlődnie egy társadalomtudománynak, egy szociális erkölcstannak, amely . . . az igazságosság országát fogja megteremteni *A szabadgondolkodás . . . az emberi méltóság nevében elveti a hármast: a tekintélyt a vallási — a kiváltságot a politikai — a kapitalizmust a gazdasági téren.*”

A kép azonban, amit a *Világosságról* eddig rajzoltam, egyoldalú maradna, ha nem szólnék fogyatékoságairól is. Bizony volt benne értéktelenebb, alacsonyabb színvonalú anyag is bőven. A teljes igazság az, hogy a lap színvonala az első 18 hónap után feltűnően hanyatlott. Egyre kevesebb volt benne a komoly tanulmány és hasznos ismeretterjesztő cikk, s egyre több a dilettáns „papramorgó” nivójú antikle-

rikális cikk, vers; a közéleti visszaéléseket érvek helyett csúfolódó kötekedésekkel támadó aktuális „szemle”. Az egyes számok terjedelme két ívről egyre csökkent. Beteljesedett rajta is a hasonló jó szándékú, magas erkölcsű igényekkel fellépő, avantgardista revük, folyóiratok sorsa.

De a három évfolyam köteteit lapozgatva nemcsak a színvonalését látom, hanem azt a hősi küzdelmet is, amelyet az alapító gárda az első számok megjelenésétől kezdve folytatott a lap fennmaradásáért. Nem kell nagy fantázia ahhoz, hogy az ember meglássa, mi rejlik a gyakori szerkesztőváltások mögött: először *Kun Sámuel* és *Tarczai Lajos*¹³ együtt szerkesztik, azután néhány számot *Tarczai Lajos* egyedül, majd *Csizmadia Sándor*¹⁴ *Tarczai Lajossal*: hamarosan ismét visszatér *Kun Sámuel*, maga mögött *Gál Benővel* mint kiadóval, azután *Kun Sámuel* végleg kimarad, s a kiadó két-három havonként változó, addig ismeretlen nevű szerkesztőkkel viszi tovább a lapot. El lehet képzelni, milyen válságok voltak e változások mögött. Végül is a honorárium nélkül dolgozó szerkesztők, cikkírók, gazdasági vezetők energiáját, anyagi erőforrásait a megjelenésért folytatott küzdelem teljesen kimerítette, s a lapnak 1905. augusztus helyett októberben megjelent 8. számában a következő vészkiáltást olvashatjuk:

„Lapunknak augusztus elsején esedékes száma ezúttal két havi késedelemmel jelenik meg. E szokatlan késésért olvasóink elnézését kérjük s hisszük, hogy ha ennek okát előadjuk bizonyára nem fognak ránk neheztelni. Az egyik késleltető körülmény az, hogy a vakációs hónapokban az előfizetési pénzek beküldése s a számonkénti eladás majdnem teljesen szünetelt, s így a nyomdász (kinek munkásait fizetnie kell) nem vállalkozhatott a szám kinyomtatására . . .

. . . Ez alkalommal legyen szabad olvasóinknak újólag szívükre kötni júniusi számunk első oldalán közölt felhívásunkat. Mi ezután is készségesen folytatjuk a lap szerkesztését minden legcsekélyebb anyagi kárpótlás nélkül, de tőkével nem rendelkezünk, s a fáradságon felül állandóan anyagi áldozatot nem hozhatunk. Ha tehát olvasóink pontosan megjelenő lapot kívánnak, ne riadjanak vissza a csekély áldozattól és legalább terjesztés és propaganda útján törekedjenek ügyünknek és lapunknak újabb híveket szerezni. Ne csodálkozzanak azon sem, ha közönyük és nembánomságuk miatt csak akkor fognak lapot kapni, ha egy-egy szám nyomtatási költsége befolyt.”

A következő szám volt az utolsó, amelyen *Kun Sámuel* neve még szerepelt. Az ezután még megjelent, már lényegesen kisebb terjedelmű 14 számban a régi *Világosság* szelleméből már alig-alig csillan fel valami.

És mégis — és annak ellenére is, hogy a *Huszedik Század*, a Társadalomtudományi Társaság és az egész magyar baloldal tekintélyes lapja már öt évvel a *Világosság* keletkezése előtt megindult és 12 évvel túlélte ezt a kis segítő társát — a végső mérleg az, hogy a *Világosság* a maga idejében hézagpótló, hasznos orgánium volt. Nemcsak azért, mert az olvasóközönség más rétegéhez szólt, hanem azért is, mert olyan problémakört ragadott meg, amelynek jelentőségét a Társadalomtudományi Társaság körül csoportosult „második reformnemzedék” nem ismerte fel eléggé — a galileisták nemzedékét viszont segítette a maga sajátos mozgalmi szerepének és helyének megtalálásában.

De mielőtt végleg búcsút vennék a *Világosságtól*, meg akarok emlékezni még egy jellegzetességéről, ami tulajdonképp nem is annyira a lapra, mint inkább a korra vet érdekes fényt. A *Világosság* cikkíróinak nagy része írói álnévet használt. Sokkal több benne az álnév, mint a többi vele egyidőben megjelent folyóiratban. Az álnevek között számos ilyen szemetszúróan furcsa nevet találunk, mint *Hadadi-Vesselésyi*, *Vihorlát Nándor*, *Vasadi Barnabás*, *Mécshordó Lucifer*, *Bellerszegi* stb., mintha használóik nyomatékosan fel akarták volna hívni a figyelmet: én álnéven írok! A lap magyar cikkíróinak több mint a fele álnéven írt. A jelenség magyarázata egyszerű: a munkatársak túlnyomó része pedagógus (tanító, középiskolai tanár) volt, aki úgy érezte, hogy tiltott dolgot művel és egzisztenciális veszély volna — különösen ha állami alkalmazásban áll — saját nevében szerepelni a *Világosság* hasábjain. A magyar írók álnévlexikonjaiban egyik *Világosság*-álnévet sem lehet megtalálni, tehát valóban titkosak voltak.

Osztályfőnökünkön kívül csak egyetlen ilyen titkos munkatárs valódi személyét tudtam hitelesen megállapítani s azt is csak azért, mert szintén a mi iskolánk tanára volt: *Schmidt József*, a kiváló nyelvész, szanszkritológus, indologusét, aki a mi osztályunkkal párhuzamos osztályt tanította az ötödik osztálytól kezdve görögre. Hortoványi Szilárd néven publikált egy vallástörténeti cikket (A szentháromság és a húsvét eredete) a *Világosság* I. évfolyamában. Vasadi Barnabás néven pedig a szabadkőművességről írt a II. évfolyamban. Schmidt József nagy tudásával, puritán jellemével, humanista gondolkozásával, pedagógus erényeivel ugyanolyan szerepet játszott a párhuzamos osztály életében, mint nálunk Posch Jenő, de szabadkőműves voltáról, a *Világosság*ba írt cikkeiről tanítványai akkor nem tudtak semmit. Csak jó néhány évvel az érettségi után fedte fel *Világosság*beli szereplését egyik kedvenc tanítványa, Székely Artúr előtt, aki a velünk párhuzamos osztály legjobb tanulója volt, s akinek galileista szerepléséről még sokszor lesz szó.

Schmidt Józsefről itt még csak annyit akarok elmondani, hogy 1910-ben az indoeurópai nyelvek egyetemi tanára, 1911-ben az Akadémia levelező tagja lett, de 1920-ban a Tanácsköztársaság bukása utáni igazoló eljárások során katedrájától megfosztották, s félfizetéssel nyugdíjba helyezték azért, mert a Károlyi-kormánnyal és a Tanácsköztársasággal szemben lojálisan viselkedett, a Károlyi-kormány és a Tanácsköztársaság által kinevezett haladó szellemű, új professzorokkal együttműködött, szóval tanári munkáját a forradalmi időkben is becsületesen, vádlói szerint lelkesen végezte. Ezután túlerőltetett fordítói munkával tartotta el magát és családját. 1933-ban, elhalálózásának évében, Székely Artúr meleg hangú nekrológot írt róla a Nyugatban, 1963-ban pedig halálának 30. évfordulóján Mády Zoltán emlékezett meg róla az *Antik tanulmányokban*.¹⁵

TALÁLKOZÁS SZABÓ ERVINNEL. TÁRSADALOMTUDOMÁNYI OLVASÓKÖR

A Szabó Ervinnel való rövid találkozás a *Világosság* szerkesztőségében, amelyről már említést tettem, újabb perspektívákat nyitott meg előttünk. Míg a többiek, akiknek Kun Sámuel bemutatott, nem nagyon vetettek ránk ügyet, legfeljebb előfizetők gyűjtésére biztattak és előfizető-gyűjtőíveket nyomtak kezünkbe, addig ő — a szocializmus legnagyobb magyar teoretikusa, a háború alatti galileista nemzedék antimilitarista akciójának kezdeményezője — nem sajnálta idejét, hogy néhány fiatal diákot olvasmányairól, képzettségéről alaposan kikérdezzen, s meglátva bennünk bizonyos egyoldalúságot, nyomatékosan ajánlotta, keressük fel a nemrég megnyílt Társadalomtudományi Olvasókört, a címét is megmondta (valahol az Eötvös utcában, egész közel a Nyugati pályaudvarhoz), ott sok olyan olvasnivalót fogunk találni, amit még nem ismerünk, ami bizonyosan érdekelni fog bennünket. Ettől kezdve rendszeres látogatói lettünk a Társadalomtudományi Olvasókörnek.¹⁶ Ott kezdtünk olvasni szociológiai műveket, ott lettünk rendszeres olvasói a *Huszádik Századnak*, amely a kor minden szellemi áramlatával foglalkozott. Szocialista egyetemi hallgatókkal is találkoztunk ott. Egyikük, *Kepes Ernő*, szombat délutánonként rendszeres kurzust tartott számunkra *Achille Loria* olasz szociológus akkor lefordított könyve nyomán a szociológia iskoláiról. Ezen a „*Kepes Szemináriumon*” már más gimnáziumokból és reáliskolákból való, hozzánk hasonló érdeklődésű diákokkal is kapcsolatba kerültünk. Ekkor hallottunk először részletekbe menően és tudományos színvo-

nalon Comte-ról, Spencerről, Marxról, Engelsről, a Tőkéről, a történelmi materializmusról. A *Huszedik Századból* ismertük meg a kor egyéb szellemi mozgalmait mellett az akkor győzelemmel zárult francia kultúrharcot, az akkor haladottnak ismert nyugati országok szakszervezeti és szocialista mozgalmait s a nyomukba lépni akaró, hasonló magyar mozgalmak létét és nagy jövőt sejtető aktivitását. De bepillantást nyertünk a magyar nép széles tömegeinek elszomorító kulturális elmaradottságába és fájdalmas nyomorúságába is, amit az iskolai tanítás eltitkolt előttünk. Érzésvilágunkban a tudatlanság, a szegénység s az elnyomás elleni küzdelem szükségessége most már elválaszthatatlan egységbe olvadt össze.

Mire elértük a gimnáziumot záró nyolcadik osztályt, már tisztán láttuk, hogy a hivatalos tudomány, amelyet a magyar iskolákban tanítanak, csak hiányos — osztályérdekekből és világnézeti szempontokból megrostált — töredéke az élő tudománynak, annak a tudománynak, amely civilizációnkat létrehozta és előreviszi. De egyúttal megláttuk azt is, hogy a népelyomó hivatalos Magyarország mellett — úgyszólván mondhatnánk: alatt — van már egy másik Magyarország is. Hogy gyűlnek, szerveződnek azok az erők, bátran kiálló férfiak, intézmények, akik és amelyek a tudomány és felvilágosodás fegyverével harcolnak egy jobb világ eljöveteleért.

Hogy milyen lesz ez az új világ, arról még nagyon hiányos elképzeléseink voltak, de hogy szebb lesz, mint a mostani, azt éreztük s azt is, hogy érdemes küzdeni érte. Mindjárt el is kezdtük a küzdést, ott, ahol tudtuk: az iskolai önképzőkörben. A középiskolai önképzőkörök a 4 felső osztálynak tanári felügyelet alatt működő, némi önkormányzattal bíró kis egyesületei voltak, ahol a tagok kis értekezéseket olvastak fel, rendszerint az iskolában tanult tárgykörökből, szavaltak, de saját versikéiket, elbeszélés-kísérleteiket is bemutathatták. Mindezeket a produkciókat a tagok megvitták, elbírálták, dicséretben részesítették, egyszerűen elfogadták, esetleg visszautasították, s mindezt a jegyzőkönyvben, amelyet a következő ülésen felolvastak, rögzítették. Az elnököt a legfelsőbb osztályból a jobb tanulók közül választották.

ÖNKÉPZŐKÖRI LÁZADÁS.

TALÁLKOZÁS ADY KÖLTÉSZETÉVEL

Utolsó gimnáziumi évünkben, 1906-ban az önképzőköri választásokra haladó pártot szerveztünk. Ezt már a két párhuzamos nyolcadik osztály haladó gondolkozású diákjai, Posch és Schmidt tanárok nevelt-

jei együtt csináltuk. Már maga ez a szövetkezés is szakítás volt az önképzőkori hagyományokkal: a párhuzamos A és B osztályok „lokálpatriotizmusával”. A szeptemberi választáson megszereztük az elnökséget és a választmány többségét. Az önképzőkör szabályszerű keretei között olyan tilos, megbotránkoztató témákról tartottunk előadásokat, mint a Kant—Laplace-i elmélet a naprendszer kialakulásáról, a darwinizmus s az ember származása — majd a hagyományos március 15-i ünnepélyen elnökünk, Székely Artúr a 48-as forradalmat nem a megszokott formában ünnepelte, hanem Szabó Ervin akkor nemrég megjelent történelmi materialista tanulmányának¹⁷ szellemében, amely szöges ellentétben állott a 48-as forradalom kötelező, hivatalos felfogásával. Idézte például Szabó tanulmánya nyomán Petőfi Sándor naplójának ezt a passzusát (amelyre a tanulmány csak utalt).

„Pest, március 24. 1848.

Az úrbért eltörölte az országgyűlés. Nagyon szép tőle, de még szebb lett volna, ha ezt előbb teszi. Akkor viselhette volna a nemesség a nagy-lelkű nevet, de most, amidőn végső szükségletből tette és ijedtségből, nem tarthat rá számot. A tekintetes karok és rendek s a méltóságos és nem t'om miféle főrendek azt a hírt kapták, hogy Petőfi Sándor a Rákoson tanyáz, de nem egyedül, hanem 40 000 paraszttal egyetemben és ezen kellemes meglepetés indította őket azon nagylelkűségre, hogy az úrbért azonnal eltörölték.”¹⁸

Ez az ünnepi szónoklat aztán pontot tett a mi kis önképzőkori lázadásunkra. Az igazgató felfüggesztette az önképzőkör autonómiáját, új vezetőséget nevezett ki. Azon azonban már nem tudott változtatni, hogy hét hónapon át mi voltunk a hangadók az önképzőkörben, és eszméinket beoltottuk az utánunk jövő három korosztályba. Most már az „új Magyarországért” folyó harc felesküdt katonáinak éreztük magunkat, s elhatároztuk, hogy a középiskola elvégzése után mint szabad egyetemi polgárok, aktívan is bele fogunk kapcsolódni ebbe a harcba.

Ezzel az önképzőköri közjátékkal kapcsolatban szólnom kell még egy, a mi szellemi fejlődésünk, s az akkori ifjúság szellemi fejlődése szempontjából figyelemre méltó mozzanatról: Ady Endrével, pontosabban szólva verseivel, írásaival való első találkozásunkról. Buzgó olvasói lévén az akkori haladó szellemű napilapnak, a *Budapesti Naplónak*,¹⁹ szerettük olvasni a lap párizsi tudósítójának, Ady Endrének sűrűn

megjelenő érdekes párizsi leveleit, amelyek a hazai élet sok minden visszásságát megláttatták velünk, amit magunktól bizonyára nem vetünk volna észre. De cikkeinél sokkal nagyobb hatással voltak ránk a lapban vasárnaponként megjelenő versei. Mikor aztán 1906 elején kötetbe gyűjtve jelentek meg költeményei, az *Új versek*, ez valóságos revelációként hatott ránk. Újra meg újra olvastuk, kívülről megtanultuk a *Góg és Magóg fia*, a *Hortobágy poétája*, az *Ének a porban*, az *Új vizeken járók* és a kötet más nagy verseit.

S hogy ez a visszaemlékezésem nem utólagos beleérzés vagy Ady fényében való sütkérezni akarás, annak érdekes módon irodalomtörténeti bizonyága is lett: 1906 tavaszán, tehát Hatvany Lajos első Ady-felfedező s még nagyon óvatos írásával egyidőben, de attól teljesen függetlenül, az általam már említett s akkor még élő *Világosság* folyóirat utolsó számának egyikében egy *Székely Artúr* nevű gimnazista tollából is megjelent egy — nem mondom, kissé iskolás hangú — lelkes ismertetés az Új versekről, egy új nagy költő megjelenéséről.²⁰ Ez a nyolcadik gimnazista, aki társainak nevében is szólt, nem volt más, mint a mi önképzőkörünknek néhány héttel ezelőtt igazgatóilag elcsapott elnöke, aki később a Galilei Kör alapítói közé tartozott s Póányi Károly után a Kör második elnöke lett. A cikk ezzel a mondattal végződött: „Manapság még kevesen olvassák, még kevesebben értik meg, de eljő majd az az idő, amikor nagyon sok ember szívének húrjait rezegteti meg Ady Endre lírája.”

Nem véletlen volt tehát az a bensőséges kapcsolat, amely később Ady Endre és a Galilei Kör között kialakult.

A GALILEISTA NEMZEDÉK ISKOLAI NEVELŐI

E kis kitérő után visszatérek a Tavaszmező utcai érettségizők kis csapatához és azt hiszem, egyre inkább indokoltnak fog tűnni, miért szóltam ezekről a dolgokról ilyen részletességgel. Nemcsak azért, mert a Galilei Kör alapítóinak jelentős része — amint erre a Galilei Körrel foglalkozó több megemlékezés már utalt — a budapesti VIII. kerületi Tavaszmező utcai gimnáziumból került ki, hanem azért is, mert így módomban volt egy konkrét átélt példán érzékeltetni azt az egészséges szellemi fejlődési folyamatot, amely akkortájt a középiskolák felsős diákjai közt és amely — erről sem szabad megfeledkezni — megelőzően a tanári kar egy részében is végbement.

Mert nemcsak a Tavaszmező utcában, de majdnem minden fővárosi középiskolában s nem kétséges, hogy nem egy vidékiben is akadtak

Posch Jenő és Schmidt József, akik megértették a kor szavát, s ugyanakkor szakmai és pedagógiai tudásban messze kiemelkedtek az átlag-professzorok közül, s akiktől tanítványaik legjobbjai ugyanolyan impulzusokat kaptak, mint mi.

Elgondolásom alátámasztására álljon itt egy általam összeállított esetleges névsor: névsora azoknak a haladó szellemű tanároknak, akik a budapesti középiskolák 1895 és 1910 között kiadott évi értesítőiben szerepelnek, és ebben az időszakban a fővárosi középiskolákban hosszabb-rövidebb ideig tanítottak. Ezekről a tanárokról joggal feltételezhető, hogy tanítványaik arra fogékony részét előkészítették a fennálló társadalmi renddel és uralkodó ideológiákkal szembeni kritikus állásfoglalásra s a haladó eszmék, gondolatrendszerek befogadására. Az országosan ismert nevek mellett a mai olvasó fog találni e névsorban kevésbé ismert vagy teljesen ismeretlen neveket is. Ezeknek idetartozását a galileista időkben tanítványi, tanártársi, szabadkőművesi közlésekből vagy későbbben az ellenforradalmi üldöztetések idején kialakult baráti kapcsolatok útján állapítottam meg, de egészen biztos, hogy a névsor még így sem teljes.²¹

- Babits Mihály (Tisztviselő telepi g.)
- Balassa József (Tavaszmező u. g.)
- Balázs Béla (Bulyovszky u. r.)
- Benedek Marcel (Bulyovszky u. r. és Markó u. g.)
- Dénes Lajos (Bulyovszky u. r. és Barcsay u. g.)
- Dienes Pál (Munkácsy u. g. és Tisztviselő telepi g.)
- Endrei Ákos (Munkácsy u. g.)
- Földessy Gyula (Markó u. r.)
- Gönczi Jenő (Keleti Keresk. Akadémia)
- Görög Imre (Tisztviselő telepi g.)
- Juvancz Ireneus (Bulyovszky u. r.)
- Kertész Manó (Reáltanoda u. g.)
- Koltai Virgil (Barcsay u. g.)
- Kuncz Aladár (Munkácsy u. g.)
- Laczkó Géza (Veres Pálné u. g.)
- Lengyel Miklós (Markó u. g.)
- Lenkei Henrik Ferenc (Markó u. r.)
- Nádai Pál (Reáltanoda u. r.)
- Pekár Károly (Damjanich u. g. és Bulyovszky u. r.)
- Posch Árpád (Barcsay u. g.)
- Posch Jenő (Tavaszmező u. g.)

Roboz Andor (Bulyovszky u. r.)
Schmidt József (Tavaszmező u. g.)
Sebestyén Károly (Barcsay u. g.)
Szalay Károly (Református g.)
Szemere Samu (Markó u. r.)
Szilágyi Sándor (Markó u. g.)
Vessely Ödön (Reáltanoda u. r.)
Zlinszky Aladár (Tavaszmező u. g.)

Jól tudom, hogy az a pedagógus gárda, amelyet e névsor hiányosan reprezentál, többet érdemelne a magyar történeírás részéről, mint neveik egyszerű regisztrálását. Hiszen nagy dolgot vittek végbe: egy újat akaró, lázadó diáknemzedéket neveltek fel azokban a középiskolákban, amelyeknek éppen az volt egyik fő feladatuk, hogy az ilyen szellem kialakulását megakadályozzák. De ez már más penzum, elvégzése másokra vár.

Egy másik irányú kiegészítés azonban nem maradhat el. Mulasztás volna itt meg nem emlékezni a fővárosi polgári iskolákban, kereskedelmi iskolákban, tanítóképzőkben ugyanezen időkben foglalkoztatott középiskolai tanári képzéssel bíró, politikailag aktív, progresszív pedagógusokról, akiknek iskolán belüli, de még inkább iskolán kívüli szabadabb tevékenysége jelentős mértékben elősegítette a sokkal kötöttebb keretek között dolgozó állami gimáziumok és reáligazgató tanárainak felvilágosító munkáját. Ugyanakkor ez a megemlékezés alkalmat ad annak megláttatására is, hogy milyen nagy különbség volt a század első évtizedében a főváros és az állam iskolapolitikája között. Az állami politika elreakció sodásáról később még bőven lesz szó. Itt elég annyit lerögzíteni, hogy a főváros iskolapolitikájában sokat megőrzött a 48-as és a korai 67-es korszak liberalizmusának szelleméből, s ez különösen megnyilvánult Bárczy István tanügyi tanácsnoki működése, még inkább polgármestersége alatt egészen a világháború kitöréséig, amikor az ő irányítása alatt Wildner Ödön, a *Huszadik Század* belső munkatársa — egy időn át társszerkesztője — vezette a főváros tanügyi osztályát. Bárczy István polgári politikus volt, s általános politikai, város-politikai, sőt még iskolapolitikai szerepének ismertetése, értékelése is kívül esik e tanulmány keretein, de tanügyi személyi politikája, amelylyel a progresszió nagy szolgálatokat tett, ide tartozik. Ebben a vonatkozásban a klasszikus liberalizmus — a gondolat szabadság — elvét érvényesítette, amely szerint senkit, aki szakmunkáját jól végzi, világnézete miatt háttérbe szorítani, üldözni, egzisztenciájában veszélyeztetni

nem szabad. Az adott helyzetben a reakciós, klerikális szellemű állami apparátus ellenkező tendenciájával szemben ez azt jelentette, hogy a fővárosi autonómia keretei között a vezetése alatt álló intézményekben menedéket adott, megélhetési lehetőséget, sőt képességeiknek megfelelő tisztes pozíciót biztosított magukat nyíltan szocialistának, szabadgondolkodónak valló s ilyen értelemben tevékenykedő pedagógusoknak. Néhány példa:

Zigány Zoltán, a Társadalomtudományi Társaság vezérkarának egyik legharcosabb tagja, a szocialista szellemű tanítószervezet vezetője, mint polgári iskolai tanár, igazgató a legmagasabb fokig jutott el a fővárosi pedagógus-hierarchiában; *Somogyi Béla*, a *Népszava* szerkesztői állásából lépett át a főváros tanító testületébe, s később intenzív szocialista publicisztikai tevékenységével párhuzamosan lett kereskedelmi iskolai igazgató; *Fáber Oszkár*, a rendjét elhagyó piarista szerzetes a fővárosnál kapott napidíjas tanítói állást s az, hogy az ezt követő években az antiklerikális mozgalom legismertebb harcosa lett, nem akadályozta meg pedagógusi pályafutását a kereskedelmi iskolai tanárságig. Kereskedelmi iskolai tanárok voltak a fővárosnál *Fülöp Zsigmond*, *Varga Jenő*, *Varjas Sándor*. Itt csak a legkiválóbbakat, a legismertebbeket említettem, de rajtuk kívül még sok más tanári diplomával bíró pedagógusnak is, akiket az állami apparátus világnézeti okokból nem fogadott be, kenyeret, működési teret biztosított a főváros tanügyi apparátusa.

Ezek a névsorok, amelyeket, semmi kétség, *vidékiekkel* is ki lehetne egészíteni, hiányos voltak ellenére is jól érzékeltetik, hogy a kor szellemi erjedése, a század első évtizedének közepe táján már mennyire behatolt a középiskolákba és a középiskolás diákság közé.

Amikor tehát 1906 szeptemberében a budapesti főiskolák megnyitották kapuit, sok ilyen — a haladó diákmozgalomra szellemileg előkészített — ifjú volt a jelentkezők között.

Alkalmasint az általam leírt folyamat nem 1906-tal kezdődött s még kevésbé végződött. Mindenesetre tény, hogy az 1907-ben szerveződni kezdő s az 1908-ban megalakult Galilei Körben végleges formát nyert, újszerű ifjúsági mozgalmat ez az 1906-os korosztály kezdeményezte. Az egyetlen való megjelenésüktől a Kör megalakulásáig azonban még sok mindennek kellett velük történni, s útjuk elég kanyargós volt.

II. AZ ÚTKERESÉS

Milyen világot láttak maguk körül az 1906-os érettségizők, amikor „kiléptek az életbe”? – A 48-as eszmék. – A 67-es politika ellentmondásai. – A Millenium, a korszak apoteózisa. – Az 1905–1906. évi válság. – A Társadalomtudományi Társaság kettészakadása. – A szocialista diákok szervezete. Csatlakozás, csalódás, lemorzsolódás. – A Szabadtanítás Pécsi Kongresszusa. – Tüntetések Pikler professzor ellen. – Hogyan szerveződött a védelem? – Pikler professzor helytállása. Verekedések a folyosókon. – A védők győzelme.

Azt a két esztendeig tartó útkeresést, amely az érettségi után kezdődött, s most már nem iskolai keretek között, hanem a közélet eseményeivel összefonódva játszódott le, nem lehet sem hitelesen ábrázolni, sem jól megérteni, ha — az útkeresőket rövid időre elhagyva — nem vetünk legalább egy rövid pillantást az országban akkor az egyetemek és középiskolák falain kívül folyó politikai és társadalmi harcokra és annak frontjaira, s egy még rövidebbet a századforduló néhány világpolitikai eseményére. Egyébként is történelmi rövidlátás volna az akkori fiatal értelmiség széles rétegeinek progresszív társadalmi orientálódását úgy ábrázolni, mintha az csupán az iskolákban és könyvek olvasása közben érlelődött volna ki.

MILYEN VILÁGOT LÁTTAK MAGUK KÖRÜL

AZ 1906-OS ÉRETTSÉGIZŐK, AMIKOR „KILÉPTEK AZ ÉLETBE”?

Az ország határain túl az 1903-tól 1906-ig eltelt négyéves periódusban két világpolitikai jelentőségű s ugyanakkor világnézetformáló eseménysorozat játszódott le, amelyekkel magyar napilapok és részben a folyóiratok is hosszú időn át hasábos cikkekben foglalkoztak, és amelyek természetesen az akkor már rendszeresen újságolvasó 15–18 éves fiatalok fegyelmét sem kerülték ki.

Az egyik a Franciaországban folyó Dreyfus-per revíziója nyomán kitört kultúrharc különböző állomásai: a szerzetesrendek kitiltása Franciaországból 1903-ban, az állam és egyház elválasztása 1905-ben,

a Dreyfus-per végleges revíziója 1906-ban,²² a felekezetenlküli állam végső győzelme²³ — akkor úgy látszott — a reakciós hadsereg és a klérus szövetsége felett.

A másik az orosz—japán háború megindulása 1904-ben, a japánok győzelme a cári kormány felett s az 1905 januárjában kitört orosz forradalom.

Ugyanekkor — sajátos módon ezektől a világpolitikai eseményektől látszólag függetlenül — erősen zajlott a magyar politikai élet is. A mai olvasó számára nem könnyű érzékeltetni, milyen nagy szerepet játszott a magyar politikai életben az 1867. évi kiegyezés után majdnem négy évtizeden át az úgynevezett „közjogi kérdés”, Magyarországnak az Ausztriával közös uralkodóházhoz, az Ausztriával való közös ügyekhez és intézményeihez való viszonya.

A 48-AS ESZMÉK

Ha jól meg akarjuk érteni a századforduló eszmevilágát, mélyebben kell behatolnunk abba a gondolat- és érzelmvilágba, amely csaknem fél évszázadon át uralkodott a magyar politikai életben. Szeretném megmutatni a mai olvasónak, hogyan keletkezett az az ideológiai dzsungel, amelynek felnőtt korunk eléréséig még a mi nemzedékünk is félrevezetett áldozata volt. Kezdjük először a 48-aság fogalmával.

A kezdeteknél, a reformkorban, 1848-ban és még a kiegyezés idején is benne volt a magyar nacionalizmus németellenes, Habsburg-ellenes, akár gyűlöletnek is nevezhető érzelmvilága és a magyar reformnemzedéknek és követőiknek antifeudális és a nyugati demokráciák minden — gazdasági, politikai, kulturális — vívmányáért való lelkesedése. Ennek az összekapcsolódásnak régi gyökerei voltak a magyarságban. A magyar protestantizmusnak a vallásszabadságért folytatott háborúiban, majd az ellenreformáció sokszor kegyetlenül véres megtorló akcióiban (Caraffa, eperjesi vértörvényszék, protestáns lelkészek gályára hurcolása) mindig a Habsburgok állottak a haladó mozgalmak ellen a reakció oldalán. Félreismerhetetlenül plebejus színezetű kuruc költészetünkéből sok hasonló sort lehetne idézni, mint a Tyukodi pajtásból ezeket:

Ez az istentelen német annyi kárt tött már:

Hozzá képest hogy mit sem tött török sem tatár.

A magyarság széles népi rétegeiben és az uralkodó osztályhoz tartozók egy részében, elsősorban — de nem kizárólag — a protestáns

értelmiségben és köznépnemességben már a 48/49-es szabadságharc előtt is erős Habsburg-ellenes érzelmek éltek, s ezeket a telítettség fokozta a szabadságharc cári segítséggel történt leverése, Haynau rémuralma, a Bach-korszak esztelen németesítéssel összekötött, szabadság-ellenes terror-rendszere.

S itt be kell vetnünk egy új fogalmat, az 1849-esség fogalmát. A liberális nemesi reformnemzedék nagy része megelégedett az 1848 áprilisában szentesített törvényekkel, amelyek nagyjából azokat a reformköveteléseket valósították meg, amelyeket az utolsó rendi országgyűlés liberális pártjának Deák Ferenc által 1847 júniusában megfogalmazott programja magában foglalt. Küzdelmeik eredményeként az e törvényeken alapuló 48-as alkotmányt Kossuth is elfogadta, hiszen nemcsak tárcát vállalt a Batthyány által megalakított első felelős minisztériumban, de többször szóban is kifejezést adott annak, hogy a nemzet is elégedett lehet a kivívott eredménnyel. Batthyány végig meg is maradt ezen az alapon, Kossuthot, Szemcerét s a radikálisokat a bécsi udvar szőszegése, az áprilisban szentesített törvények visszavonása, a magyar kormány ellen fellázadt délvidéki szerbeknek és a Magyarországra betört Jelačić horvát bánnak a császári udvar és a hadsereg által való támogatása tolta közjogi téren egyre inkább balra egészen az 1849. április 14-én bekövetkezett trónfosztásig. A debreceni országgyűlés április 14-i határozatához való ragaszkodást nevezték 1849-ességnek.

Kossuth aztán a maga részéről élete végéig hű maradt a függetlenségi nyilatkozathoz (és ebben vele tartott az emigránsok egy kis csoportja is). De azért nem ítélte el azokat, akik az amnesztiarendeletereket felhasználva hazatértek, s a törvénytelen — mert akkor még megkoronázatlan — Ferenc József által összehívott, s a 48-as választójogi törvény alapján megválasztott országgyűléseken 48-as szélsőbal párti, Kossuth-párti vagy más elnevezések alatt alakított pártokban kiegyezési politikát folytattak. Hogy aztán a parlamenti politikát a kiegyezést követő négy évtizeden át izgalmas közjogi csaták színterévé tevő Kossuth-pártok, 48-as függetlenségi pártok, párttöredékek képviselői mennyire őszintén voltak negyvennyolcasok, esetleg titkos negyvenkilencesek vagy ostoba demagógok, esetleg tudatos, de alattomos reakciósok, azt utólag nem is nagyon érdemes kutatni egyes vonatkozásában. Az azonban bizonyos, hogy politikájuk azáltal, hogy segítettek elterelni a közvélemény figyelmét a magyar nép igazi elintézetlen problémáiról, végeredményben negatív volt.

Az én gyermekkoromban azonban a fiatalság zöme a 49-esség szellemében volt Kossuth-párti. Hiába beszéltek nekünk az iskolában az

előírásoknak megfelelően Deák Ferenc bölcsességéről, a félrevezetett ifjú császárból jószágos bölcs királlyá vált Ferenc Józsefről, a jószívű, szépséges Erzsébet királynő magyarbarátságáról, azt nem tudták megakadályozni, hogy történelemtanáraink ne beszéljenek többet, mint amennyi az engedélyezett tankönyvekben állt, a Habsburgoknak a magyarság és a haladás ellen elkövetett számtalan bűnéről, köztük az 1849 után Ferenc József uralma alatt elkövetettekről, az aradi vértanúk, Batthyány Lajos és más százak kivégzéséről, hogy Arany János versét, „A walesi bárdok”-at olvasva, ne azonosítsuk az ötszáz walesi bárdot máglyahalálra küldő Edward angol királyt a Magyarországra látogató Ferenc Józseffel, hogy a köztemetőben járva ne olvassuk lázadó szívvel az ismeretlen budapesti vértanúk sírkövén, amit a pesti nőegylet állított fel, ezeket a Bajza vesszorokat:

Csatájuk a védelmezett
Népjog csatája volt.

és

Van bíró a felhők felett,
Áll a villámos ég.

De, mert a bíró még nem ítelt, a sírfelirat olvasásakor éppúgy végigfutott hátunkon valami villanyáram, mint amikor a Rákóczi-induló dallama csendült fel. A magyar ifjúság szívében a Habsburgokkal való leszámolás vágya eleven érzés volt.

És hiába voltak a hivatalos helyiségekben kifüggesztve Ferenc József képmásai: a magyar vidékeken, a falusi olvasóköroket, kocsmákat, de még a városi kiskocsmákat is csak Kossuth Lajos arcképei díszítették. Népszerűtlen volt a kormánypártiság, a hatvanhetesség, s akinek nem volt pénze, sem kormánypárti összeköttetése, de mégis politikai karriert akart csinálni, képviselői mandátumot csak hangos negyvennyolcaskodással, Kossuth-pártisággal szerezhetett. Kossuth nevének varázsát sem az emigrációban elkövetett tényleges hibái, sem a hazai ellenpropaganda nem tudta meggyengíteni. Jelöltje bizton számíthatott a fiatalság és a szavazati joggal nem bíró tömegek hangulati és ingyenkortes támogatására. A reá szavazó választók pedig magától értetődőnek tartották, hogy jelöltjük, mert negyvennyolcasknak vallja magát, a haladó 48-as hagyományoknak is híve, s ha megválasztják, a köznép érdekeinek képviselője lesz a parlamentben. Emellett a magyar parasztság és városi kispolgárság széles rétegei — választók és választójogból kirekesztettek — sohasem tettek különbséget 48-aság és 49-esség között. Érzelmi magatartás volt ez.

A parlamenti szinten 48-as, a népi szinten 49-es magatartás azért válhatott tartós, hagyományos politikai szervezőerővé, mert a kiegyezés és a 67-es alapon álló kormányzat nemcsak a teljes függetlenség igényét nem elégítette ki, hanem mert az ország demokratikus fejlődését is eltorlaszolta, egyre formálisabbá tette a liberalizmust, és különösen 1875 után, a Szabadelvű Párt uralma idején egyre konzervatívabbá vált.²⁴

A 67-ES POLITIKA ELLENTMONDÁSAI

A haladó reformpolitika 1848-ban elválaszthatatlanul össze volt kapcsolva a nemzeti követelésekkel, *1867 után nem*. A magyar önállósági követeléseket ugyan addig a mértékig, amelyet az akkori hatalmi és erőviszonyok megengedtek, a deáki kiegyezés kielégítette: a felelős magyar minisztérium megalakult és az osztrákoktól független intézményeit kezdte kifejleszteni. A megyék, a közigazgatás minden fokon magyar (értsd magyar nemesi) kezekbe került vissza, a Deák-párti képviselők szemében ez elég garancia volt arra, hogy ezentúl már minden rendben lesz.

A liberális reformok? Ezen a téren a Deák-párti többség bizony nagyon óvatosnak mutatkozott. A vezetés látszólag Deák, Eötvös és híveik kezében volt, akik a hevenyészett 48-as reformtörvényeket valóban szerették volna liberális irányban továbbfejleszteni, de saját pártjukban távolról sem találtak olyan szilárd támogatásra, mint a közjogi területen. A cenzúra megszűnése, a sajtószabadság helyreállítása úgyszólván automatikusan ment végbe: csak életbe kellett léptetni az erre vonatkozó 48-as törvényt. De a nemzetiségi kérdést liberális szellemben megoldani akaró Deák—Eötvös-féle koncepció már csak jelentős megszorítások árán válhatott törvénnyé, éspedig nemcsak a nacionalista ellenzék ellenállása, nemcsak a Deák-pártban meghúzódó főúri, főpapi jobbszárny miatt, Eötvös nagyszabású közoktatási terveiből 1871-ig — haláláig — csak a vérszegény 1868. évi népiskolai törvény valósult meg, amely az oktatási intézmények túlnyomó részét továbbra is az egyházak kezén hagyta. A Deák-párt, majd a Szabadelvű Párt későbbi toldozás-foldozás jellegű törvényei, rendeletei is a komoly közoktatási reformok iránti érzéketlenség, anyagi szűkkeblőség bélyegét hordják magukon. Ugyanennek a konzervativizmusnak szelleme hatja át a korai 67-es korszak egyházi jogi törvényeinek alkotóit, akik messze elmaradtak Deák és Eötvös e téren ismert haladó nézeteitől.

De legjobban mutatja a Deák-párt konzervativizmusát, hogy 1872-ig nem is gondolt az anyagi cenzushoz kötött, nagyon szűk körű 1848-i választójog reformjára és a világ természetesebb dolgának tartotta, hogy az 1869. évi választást ennek alapján tartsák meg. Majd 1872-ben, amikor az 1848-it lényegtelenül módosító javaslatukat az ellenzék obstrukciója miatt már nem tudták letárgyalni, az 1872. évi választást is a régi alapon bonyolították le. Végül aztán a Deák-párti többség 1874-ben még az 1848-it is szűkítő választójogi javaslatot emelt törvényerőre.²⁵ Ezt bizony már sehogy sem lehet az ellenzék által akadályozott „liberális” Deák-párt kényszerhelyzetének tulajdonítani. Ellenkezőleg, az mutatkozott meg benne, hogy lényegében ugyanolyan konzervatív, ugyanazokat a nagy- és középbirtokos osztályérdekeket képviseli, mint az őt közjogi szempontból támadó Tisza Kálmán vezetése alatt álló balközép. Együtt szavazták meg azt a reakciós, az ország politikai fejlődése szempontjából káros választójogi javaslatot, amely évtizedekre álparlamentté, az uralkodó osztályok hatalmi érdekeit s korrupcióját leplező díszletté tette a magyar országgyűlést.

A sok rossz mellett, amit a Deák-, illetve a Szabadelvű Párt uralma hozott vagy fenntartott, volt néhány jó is. És sajátos módon, a közgondolkodást ezek is ugyanabba a káros irányba befolyásolták, mint a kormányok egyes taktikai fogásai, vagyis a 48 előtti reformnemzedék által kialakított és a kiegyezés utáni publicisztika által pregnánsan hangsúlyozott radikális reformpolitikától elterelő irányba.

1. A klasszikus liberalizmusnak voltak egyes hagyományai, amelyeket nem mertek megsérteni, s tulajdonképpen nem is volt okuk rá, hiszen jól kiépített hatalmi apparátusukat nem veszélyeztette. Ilyen volt elsősorban a sajtószabadság, amelyet nem kevés, de meghatározott konkrét eset kivételével (osztály elleni izgatás, nemzetiség elleni izgatás) a századfordulőig, de még a 20. század első évtizedében is érintetlenül meghagytak. Ez a kormányzati magatartás egyrészt alkalmas volt azt az érzést kelteni, hogy ha rossz kormányzat alatt is, de szabad országban élünk. Másrészt objektíve is a pozitívumok közé tartozott: előmozdította irodalmi, kulturális, tudományos életünk gazdagodását. A liberalizmus egy másik alapkövetelménye: a vallásszabadság, a vallások egyenlősége is ebben a korszakban nyert véglegesen törvényes szentesítést, s végül liberális szellemű előrehaladás történt a közoktatásügy, az analfabetizmus leküzdése, iskolarendszerünk, egyetemünk, tudományos intézeteink, múzeumaink kiépítése terén is, bár a kívánatos és elérhető színvonal a kormányzat szűk látóköre és anyagi szűkkeblősége miatt távolról sem valósult meg.

2. Az államigazgatás és a bíraskodás (magánjog, büntetőjog) terén is történtek olyan törvényhozási intézkedések, amelyek intézményeinket közelebb hozták a civilizációban előrehaladottabb európai államokhoz. A jogállam *látszatára* a szabadelvű párti uralom mindig nagy súlyt helyezett. Hogy a nemzetiségi vidékeken a jogállam áldásai — a nemzetiségi törvény végre nem hajtása miatt — csak nagyon hiányosan érvényesültek, azt a magyar közvélemény nemigen vette észre, vagy éppenséggel helyeselte.

3. Tényleges és a közvéleményt megnyugtató irányban befolyásoló jelenségek mutatkoztak a kiegyezést követő évtizedekben a gazdasági élet területén is: vasúthálózatunk gyors tempójú kiépítése, a dunai hajózás kifejlesztése, a gyáripár megjelenése és aránylag jó értékesítése, a nemzeti jövedelem kielégítő növekedése.

A MILLENNIUM, A KORSZAK APOTEÓZISA

Az uralkodó rendszer a fejlődés eredményeit publicisztikájában a maga érdeméért könyvelte el, s hangsúlyozottan ilyenként demonstrálta előbb az 1885. évi országos, majd még fokozottabb mértékben az 1896. évi millenniumi kiállításon. Amint az egész „Ezredéves Emlék-ünnep”, amelynek a millenniumi kiállítás fontos része volt, nem volt egyéb, mint a kormányzat, a király, a királyi ház, az egyház és az országot ezer éven át kormányzó földbirtokos nemesség apoteózisa.

Érdemes megnézni, hogy milyen módon ünnepelték önmagukat akkor, hiszen ez az ünneplés volt a csúcspontja a dualizmus Magyarországnak. Íme, a törvénybe iktatott apoteózis:

„A magyar állam 1896-ban ezeréves megalapításának és fennállásának ünnepét üli. A törvényhozás ennek emlékét a következőkben örökíti meg:

1. § A magyar szent korona országainak törvényhozása vallásos áhitattal ad hálát az isteni gondviselésnek, hogy az Árpád és vitéz hadai által megalapított hazát oltalmába fogadta, fejedelmeit bölcsességgel, népét erővel és önfeláldozó hazaszeretettel megáldotta és az országot jó és balsorsban segítve, annak lételét ezer éven át sok viszontagság között is fenntartotta.

2. § Ezen ünnepélyes alkalommal az országgyűlés mindkét háza legmélyebb hódolattal járul ő császári és apostoli királyi felsége I. Ferenc József elé, akinek dicsőséges uralkodása alatt az ország alkotmányos szabadsága és zavartalan fejlődése biztosítva van. Magyarország és társ-

országainak apostoli királya viszont törhetetlen bizalmát nyilvánítja szeretett népének hűségében. Szilárd alapjai azok annak az áldásos összhangnak, amelynek ereje a jövő századok biztos haladásának is zálogát képezi.

3. § A törvényhozás a kegyelet, hódolat és a királyi hajlandóság eme nyilatkozataival a magyar állam ezeréves fennállásának emlékét örök időre törvénybe iktatja.

4. § E törvény 1896. jún. 8. mint 6. császári és apostoli királyi felsége dicsőséges megkoronáztatásának évfordulója napján lép életbe, ugyanazon a napon úgy az országgyűlés mindkét házának együttes ülésében felolvasandó, mint a magyar korona országainak minden községében közzéteendő és kőbe vésve az országházban megörökítendő.”

A Millennium elérte célját. Megnövelte a kormányzati rendszer tekintélyét, még a közjogi ellenzékét is elcsendesítette rövid időre, s talán ahhoz is hozzájárult, hogy a rendszer nagy mulasztásai, nemzetpusztító tevékenysége, igazi nagy bűnei még további tíz esztendeig ne kerüljenek napirendre.

Hogy mik voltak ezek, azt csak a második magyar reformnemzedék publicistái, tudósai, politikusai, akik a *Huszadik Század* körül és a Társadalomtudományi Társaságban tömörültek, kezdték szisztematikusan feltárni a 20. század első évtizedében, azokban az években, amikor a galileista nemzedék előcsapata az egyetemre került, fő tömegei pedig a középiskolák felső évfolyamaiban érlelődtek.

De miért ilyen későn lépett fel ez az új reformnemzedék? Miért választotta el őket csaknem négy évtized a kiegyezés korának tisztán látó s radikálisan gondolkodó reformereitől? Hogyan állott elő politikai életünknek — nem egész szellemi életünknek — ez a négy évtizedes elposványosodása, amit az ország népe oly drágán fizetett meg? Ha e kérdést a kiegyezés kori reformereknek tennénk fel, újjal mutatnának a fiatal Tisza Kálmánra. Hát nem megmondtuk mi már akkor? S ha nem tudnánk, hogy a történelem nagy vonalait sohasem egyes emberek határozzák meg, azt mondanánk, igazuk volt. Másfelől azonban, mivel azt is tudjuk, hogy a történelem konkrét alakulásában a kimagasló személyek szerepét nem lehet elhanyagolni, azt kell mondanunk: valami igazság van abban, amit mondtak. Hiszen Tisza Kálmán állította össze 1868-ban, majd „akasztotta 1875-ben szegre” a deáki kiegyezést közjogi alapon opponáló „bihari pontokat”. Ő lett ezzel az a „providenciális államférfi”, aki „megmentette” az 1867-es kiegyezést; bekebelezve a maga elvmegtagadó kisebb pártjába az egész Deák-pártot, átén-

gedve a reménytelen kuruckodást a „függetlenségeknek”, akikhez addig nagyon közel állott, s akiknek további kuruckodására nagy szüksége volt. Politikáját úgy tudta a liberalizmus mázával bevonni, hogy az még az értelmiség legjobbjai előtt is elfogadhatóan haladónak tűnt fel.

Még a fiatal Ady is, aki minden kortársánál élesebben látó politikus volt, s a magyar politikai élet alapjában reakciós jellegét Jásziékkal együtt, mindenesetre tőlük függetlenül felismerte, beleesett a Tisza-féle szabad-elvűség bővíkörébe. 1902-ben lapjának március 15-i vezércikkében ezt írta:

„Nyolc-kilenc esztendővel ezelőtt lobbant el a szabad eszmék utolsó lángja, az egyházpolitikai harcok idején. Azóta szédületes gyorsasággal tolnak bennünket a verembe, melyet a herék reakciója ázott meg számunkra. A haladás törvényei szerint már túl kellene messze lennünk az 1848-ik év márciusának vívmányain is. Mi ellenben tűrjük, hogy ez az ország állandóan 1847-nél tartson . . .”²⁶

Igaz, hogy Ady e sorokat az 1899-től 1903-ig uralmon volt Széll Kálmán miniszterelnöksége alatt írta, akinek idejében az elhatalmasodó agrárizmus és klerikalizmus már kezdett nyíltan megmutatkozni a kormány intézkedéseiben. Ady nem vehette észre, hogy az országnak azok a nagy bajai, amelyek neki annyira fájtak, s amelyeknek ő adott először összefoglaló hangot: az alsó néposztályok anyagi nyomorúsága és szellemi elmaradottsága falun és a városokban, az ijesztő méreteket öltő parasztkivándorlás, a tehetetlen hazafias frázisokat „gajdoló” (ez saját kifejezése!) álpárlamentarizmus, a nacionalista nemzetiségellenesség, az ország fokozódó elmaradottsága a nyugati civilizált országok viszonylatában, a militarizmus, a katonaság pöffeszkedése . . . — hogy mindezeknek a bajoknak gyökerei éppen arra az időszakra vezethetők vissza, amikor Tisza Kálmán, a magyar nagybirtokos osztálynak rövid távra kétségtelenül legügyesebben politizáló egyénisége, hatalmába kerítette a Deák-pártot, a kormányzatot.

Amilyen a kormánypárt, — olyan volt az ellenzéke is. A 19. század utolsó évtizedeiben a Függetlenségi Párt, illetve a függetlenségi pártfrakciók is messze eltávolodtak Kossuth Lajos, de még a kiegyezés korabeli szélbal radikális nemzeti és demokratikus politikai eszményeitől. A függetlenségi táborban is a nacionalizmus és a konzervativizmus erősödött meg. A 48-as vezérek zöme a századvégén már elfogadta a dualizmust, az „alkotmányos” királyt,

Ferenc Józsefet, — látványos parlamenti hangoskodásuk látszatellenzékiiség, szemfényvesztés volt.

Mindezt azért tartottam szükségesnek kissé részletesebben elmondani, mert egyik magyarázó tényezője annak, miért lehetett az akkor már teljesen anakronisztikus közjogi kérdéseket még a századforduló idején is annyira a politikai érdeklődés előterében tartani, és ezzel a nagy- és középbirtokos osztály nyers osztályérdekeit elfedni. A magyarságnak a fennálló viszonyokkal elégedetlen része — köztük értelmiségiek is — valóban elhitte, hogy mindenféle bajunknak, sok téren való elmaradottságunknak is fő oka az „átkos Bécs”: az Ausztriától való függésünk, az Ausztriától való kizsákmányoltatásunk, a Béctől támogatott korrupt kormányzat, hogy mindez a 67-es rossz kiegyezésnek a következménye, s hogy minden jó irányban való változásnak előfeltétele a 48-ban kivívott s 67-ben elárult függetlenség visszaszerzése.

Távolról és objektíven nézve, ez a politizálás, amelyben a szemben álló feleket látszólag őszinte hazafias szenvedélyek fűtötték, nem volt egyéb nagyszabású osztályuralmi szélhámosságnál, ami azonban a maga meztelenségében még a politikában tisztábban látó kortársak számára is csak az egyesült ellenzéki pártoknak — a koalíciónak — 1905-ben kivívott győzelme és négyesztendei kormányzása után vált nyilvánvalóvá.

AZ 1905—1906. ÉVI VÁLSÁG

A kiegyezést követő évtizedek, a Tisza-éra részletesebb elemzése, ami nélkül nem lehet teljesen megérteni a századforduló Magyarországát és közállapotait, valamint annak megmutatása, hogy milyen zsákutcába vitte bele az országot a meddő közjogi harc és hogy mi volt mögötte — e fejezetbe nem fér bele. Közvetlen célunk szempontjából elég itt az utolsó évek néhány kiemelkedő eseményére rámutatni.

Az 1903—1906 közötti periódusban, ugyanakkor, amikor a magyar munkásosztály komoly politikai tényezővé kezdett válni, az eddig az uralkodó osztályokon belül folyó pártharc rendkívüli módon kiélestedett, majd drámai fordulatot vett. Miután az ellenzék 1903-ban és 1904-ben a törvényhozás működését egyre fokozódó parlamenti viharok és botrányok közepette csaknem teljesen megbénította, az 1905. évi januári választásokon a Tisza István gróf vezette kormánypárt, a Szabadelvű Párt 30 év óta először, vereséget szenvedett. Alulmaradt

az „egyesült ellenzékkel” (koalícióval) szemben, amelyben — néhány nonkonformista 67-es csoport mellett — a Kossuth nevével harcoló függetlenségi párti elemek vitték a domináló szerepet. Ferenc József ekkor ahelyett, hogy átadta volna a kormányzást a győztes ellenzéknek, államcsínyszerű lépésre határozta el magát: a parlament negligálásával hivatalnok-kormányt nevezett ki. Ez volt a híressé vált *Fejérváry—Kristóffy-féle darabont kormány*.²⁷ Ez a kormány eredetileg ugyan csupán azt a megbízást kapta, hogy közvetítsen a király és az új többség, az ellenzéki „koalíció” között, s addig ideiglenesen vigye a kormányzási ügyeket, de csakhamar kijátszotta a nagy ütőkártyát, az *általános titkos választójog ígését*, amivel Bécs a szervezett szocialista munkásság tömegerejét remélte a maga oldalára állítani. S miután a megegyezést, amint az előrelátható volt, az új kormány nem tudta létrehozni, sőt a koalíció a „nemzeti ellenállás” meghirdetésével, bécsi megítélés szerint, úgyszólván forradalmi útra lépett, hamarosan elő is állott vele, először egy belügyminiszteri beszédben (Kristóffy), majd hivatalos kormányprogramként.²⁸

Bármennyire taktikai lépésnek bizonyult is utóbb a bécsi udvarnak ez a sakkhúzása, az az eredmény nem maradt el, hogy a választójog kiterjesztésének s azzal együtt az ország demokratizálódásának kérdése a közvélemény érdeklődésének gyújtópontjába került. Bár a közjogi ellenzék a kormány ellen meghirdetett nemzeti ellenállás érdekében a nacionalista rétegek érzelmeit igyekezett izzásig hevíteni s ily módon a figyelmet az ország fő problémáiról elterelni, a választójog kiterjesztésével a nacionalista ellenzék sem mert nyíltan szembe fordulni, bár a készülődő áruslás már előrevetette árnyékát.

Az év fontos eseménye volt a Választójogi Liga megalakulása, melynek az volt a célja, hogy a polgárság s az értelmiség haladó elemeit csatasorba állítsa a választójogi harcot addig úgyszólván egyedül hordozó szocialista munkásság mellé. Gyűlések százait hirdették s a hatalmas, most már bizonyos polgári rétegeket is megmozgató tömegmegmozdulások nem is maradtak el. Az Oroszországból jövő hírek is felvillanyozták az ország demokratikus közvéleményét. Akkor írta Kiss József a híres forradalmi hajóról nagy hatású versét: a Knyáz Potemkint, amelyet sok önképzőkörben szavaltak. A forradalom erőitől megremült cárizmus komoly engedményeket látszott tenni az orosz nép joghoz juttatása terén, — azt, hogy ezeket később visszavonja, akkor még nem lehetett látni.²⁹ Hát ha már az európai reakció fellegvára is megingott, akkor igazán itt az ideje, hogy nálunk is történjék valami!

Amíg tehát a közjogi ellenzék a nacionalizmus lángját szította, és ezen az alapon sikerült is tömegeket mozgatnia a kormány ellen, másfelől kialakult az ország igazi megújulásáért harcolók hadrendje, amely az általános választójogért mint a szükséges reformok megvalósításának elengedhetetlen feltételéért küzdött. A haladó értelmiség a maga egészében, a polgárságnak csak kisebb, radikális csoportjai zárkoztak a szervezett munkásság mellé.

Ennek az új összefogásnak egyik látványos állomása volt 1906 nyarán a Társadalomtudományi Társaság kettészakadása, amellyel érdemes kissé bővebben foglalkoznunk, egyrészt, mert jellegzetes része annak a fordulatnak, amely a politikai frontok alakulásában akkor végbement, másrészt, mert nagy szerepe volt a haladó értelmiség és még inkább az értelmiségi ifjúság balra orientálódásában.

Eddig az időpontig a Társaság keretein belül a radikális szociológusokkal együtt voltak másféle, óvatosan haladó vagy maradiságukat diszkréten rejteni akaró konzervatív, de kimondottan konzervatív elemek is. Köztük középszintű állami funkcionáriusok, gazdasági érdekszervek vezetői s így tovább. Az alapítók tudatosan akartak minden szociológiai, közgazdasági iránynak szószerket adni, hogy így ők is szószerket kapjanak. Ennek az akkori viszonyok között nem rosszul kigondolt koncepciónak egyik érdekes megnyilvánulása volt *A társadalmi fejlődés iránya* című felolvasás- és vitaciklus, amelyet a Társaság 1904-ben rendezett. Érdemes a vitaindító előadásokat és az előadókat felsorolni: Az első előadást *Gratz Gusztáv* szabadelvű párti képviselő, a Társaság titkára tartotta a *liberalizmusról*, a másodikat *Batthyány Ervin gróf* az *anarchizmusról*, a harmadikat *Szabó Ervin* a *szocializmusról*, a negyediket *Geöcze Sarolta* a *konzervativizmusról és a keresztény szocializmusról*. Az egyenetlen színvonalú vitában, amely hónapokig tartott, egymás mellett és egymás után szólaltak fel szocialisták, radikálisok, az agrár- és a pénztőke tanult szószólói, anarchisták, katolikus főpapok, liberálisok, s a vita tudományos mederben, kölcsönösen lojális hangon folyt.

A Társaság szabad vitafórum jellegét azzal is demonstrálta, hogy első elnökének, *Pulszky Ágostonnak*, az 1848 utáni emigrációban nevelkedett haladó tudósnak elhunytá után 1902-ben elnöknek *gróf Andrássy Gyulát*, a művelt, de inkább konzervatív, mint liberális gondolkodású politikust hívták meg, ugyanakkor megtartva ügyvezető alelnökként a radikális nézeteiről ismert *Pikler Gyulát*, a budapesti egyetem jogböl-

cseleti tanszékének tanárát, aki már az egyetemen tanítómestere, most pedig vezére volt a Társaság egész radikális gárdájának. A másik alelnök *Hegedűs Loránt*, az akkor liberálisnak ismert pénzügyi szakember, szabadelvű párti képviselő volt.

A kooperáció egy ideig zavartalanul folyt, bár a Társaság nyilvánosság előtti működésére egyre inkább a baloldali radikális csoport tevékenysége nyomta rá bélyegét. Ezt mutatták a *Huszádik Század* cikkei és politikai kommentárjai is. Maga Andrássy Gyula az elnöki székfoglalóján kívül, amelynek szövege *Tudomány és hazafiság* címen a *Huszádik Század* 1902. májusi számában jelent meg,³⁰ 1906-ban történt lemondásáig egyetlenegyszer sem fungált elnöki minőségben, s több cikke sem jelent meg a *Huszádik Században*. A tartalmilag keveset mondó székfoglaló beszéd első mondata azonban:

„A tudományos szellem az igazságot keresi az igazságért, tekintet nélkül közvetlen gyakorlati célokra, függetlenül minden előítélettől, minden már előzetesen feltett szándéktól.”

és utolsó két mondata:

„A fentiekből következik azon főelv, amelyet mint elnök követni fogok: a türelem minden tudományos álláspont iránt. A nézetek szabad összeütközéséből kerülhet ki csak az igazság, amelynek győzelmes erejében bízom, s amelytől sohasem félek.” —

nagyjából megfelelt a Társaság szellemének, s ezért a tanulmány tudományos mezbe öltöztetett nacionalizmusát is elnézték neki. Akkor még nem tudták, hogy ezeket az elveket hamarosan meg fogja tagadni. Elnöki passzivitása pedig jól jött a tagság baloldali aktív részének. A Társaságot Andrássy „díszelnökségének” négy esztendeje alatt alelnöki minőségében ténylegesen Pikler porofessor vezette, amíg Andrássy gróf passzivitásában is, ha nem is vezére, mindenestre patrónusa volt a Társaság jobboldali tagjainak és tisztségviselőinek.

Az országos politikában azonban Andrássy nem volt ilyen passzív. 1905-ben egyik vezére lett az ellenzéki koalíciónak és a teljesen reakciós irányba fordult „nemzeti ellenállás”-nak. Ennek végül is sikerült megbuktatnia a Fejérváry—Kristóffy-kormányt,³¹ amelynek választójogi politikáját — csak azt — a TT baloldali csoportja a Választójogi Ligában és publicisztikailag támogatta. Andrássy viszont 1906 áprilisában belügyminiszterséget vállalt a Wekerle elnöksége alatt megalakult koalí-

ciós kabinetben. Mindez izzóan szenvedélyes politikai harcok közepette ment végbe. Ilyen körülmények között a két egymással annyira ellentétes irányzat híveinek egy szervezetben való együttműködése hovatovább lehetetlenné vált.

Ezt mindkét oldalról érezték. A nyílt ellenségeskedést a reakció oldaláról kezdték meg néhány hónappal a Fejérváry-kormány lemondása után. Ürügyül azt használták fel, hogy a Társaság júniusi tisztújító közgyűlésén megújították Kristóffy választmányi tagságát. Andrásyt, aki akkor már három hónapja belügyminiszter volt, rábírták az elnökségről való lemondásra. Ennek nyilvánosságra való hozatalával egy időben uszító hangú sajtókampányt indítottak a TT ellen különböző reakciós lapokban, azt állítva, hogy politikailag rehabilitálni akarják Kristóffyt, a gyűlölt darabont-minisztert, hogy a Társaság vezetőségének egy része bérencekből, „politikai örömlégeyekből” áll. — Piklert és Jászit név szerint mint e csoport vezetőit megnevezték, s arra biztatták a „jóérzésű embereket”, lépjenek be tömegesen a Társaságba és szavazzák le a „hazafiatlan bandát”. A sajtókampánnyal párhuzamosan folyó belső intrika, amelynek szálait Pikler alelnöktársa, Hegedűs Loránt és Jászi Oszkár titkártársa, Gratz Gusztáv szöfték, arra irányult, hogy Andrásy lemondását felhasználva hatalmukba kerítsék vagy legalábbis szétzüllesszék az akkor már nagy tekintélyű testületet. Rosszul kitervelt akciójuk, amelyet a nyílt színen a Társaságnak néhány jelentéktelen tagja vezetett, visszafelé sült el. Hiszen Kristóffy akkor már 5 éve egyfolytában választmányi tagja volt a TT-nek, s újraválasztása megfelelt a Társaság íratlan hagyományainak, hogy csak meghalt, kilépett vagy lemondott választmányi tagok helyett választottak újat, a régiek automatikusan megmaradtak. Kristóffy újraválasztása tehát nem volt politikai demonstráció. Ellenkezőleg az lett volna politikai — éspedig csúnya politikai aktus, ha a bukott minisztert, aki a Társaság szabályai, szelleme, működése ellen semmit sem vétett, kiközösítették volna maguk közül, hogy ezzel a hatalomnak hízelegjenek. A nyílt vitában aztán kiderült, hogy Kristóffy csak ürügy volt, s az akció Pikler és Jászi kibuktatására irányult. A közgyűlésen résztvevők felháborodottan vettek tudomást erről a tervről.³²

A Társaság tagjainak és vezetőségének többsége egyébként is, amúgy is visszás helyzetnek érezte Andrásy elnökségét, s egyáltalában nem fájlalta lemondását. Csak udvariasságból és részben taktikai okokból vártak, nem akartak kezdeményezők lenni, az elnököt lemondásra felszólítani, de azért idejekorán felkészültek a visszacsapásra, a Társaság sorainak megtisztítására, ha a másik oldal kezdi a támadást.

Felejthetetlen élményem, hogy az érettségi utáni nyári szünetben a Kereskedelmi Kamara üléstermének karzatáról néhány diák társammal végignézhettem, végighallgathattam a Társadalomtudományi Társaságnak azt az izzó hangulatú, emlékezetes közgyűlését, s az ott elhangzott tanulságos vitát: végighallgathattam olyan férfiaknak szenvedélyes fogadalomtételét az új Magyarországért való harc mellett, mint *Pikler Gyula, Ágoston Péter, Jászi Oszkár, Somló Bodog, Batthyány Ervin, Zigány Zoltán, Kégl János*, akik legtöbbször nevével történelmi névvé vált. A közgyűlés azzal végződött, hogy Andrássy lemondását sajnálkozás nélkül vették tudomásul, és az intrikáló funkcionáriusokat megbélyegezték. A legközelebbi rendkívüli közgyűlésen, amelyen Piklert egyhangúan elnökké választották, 37 tag kilépését (köztük az említett funkcionáriusokét) és 207 új tag belépését vették tudomásul.³³ A győzelem tehát teljes volt.

Pikler a választó közgyűlés napján beteg volt. Az elnökséget elfogadó leveléből érdemes néhány mondatot idézni:

„... művelje és terjessze társaságunk ezentúl is azt az igaz, reális társadalmi tudományt, ... amely szerint az államnak és a jognak az a rendeltetése, hogy az emberek szükségleteit kielégítse, amely szerint továbbá a szükségletek kielégítése módjainak, az ismereteknek, a termelési módoknak haladásával az államnak és a jognak is okvetlenül változnia kell; és amely szerint végre az állam és a jog körül folyó küzdelmek osztályoknak a javakért való harcai, amelyeket letagadni nem szabad, hanem ki kell egyenlíteni, vagy végig kell küzdeni.

... De egy szót kell még szólanom arról, hogy milyennek fogom fel Társaságunk erkölcsi karakterét.

Nekünk úgy, mint eddig, ezentúl sem szabad működésünkkel a hatalmasok kegyeiért pályáznunk, a tudományt a hatalmasok cselédjévé és ezzel áltudománnyá lealáznunk. Oly férfiak egyesületének kell lennünk ezután is, akiknek nem céljuk ún. társadalmi pozíciójuk emelése, üres kitüntetések, a napi lárma elismerése.

Szociális politikánk kell, hogy legyen ezentúl is: az elnyomottak és kitagadottak felemelése, egy megelégedett, jólétben élő magyar nép megteremtése a tudomány, a műveltség, a felvilágosodás segítségével. Az e célért való fáradozásban és küzdelemben lássuk az igazi hazafiságot minden igazságtalan váddal szemben. Értessük meg a közvéleménnyel azt is, hogy a magyar munkásságban, amely a legutóbbi években a teljes elhanyagoltság tengeréből erős sziklaként emelkedett ki, a jövődő felvilágosodott, művelt, gazdag Magyarországnak egy új alapköve

támadt, amelyre bizalommal és legközelebbi oktalan önzésünket legyőzve kell építeni.”³⁴

Az elmondottakkal talán sikerült valamennyire érzékeltetnem azt a közéleti légkört, amely egyetemre kerülésünk időpontjában minket és a többi értelmiségi pályára készül és a körülöttünk zajló életre figyelő fiataalt körülvevett, azt a közéleti feszültséget, amelynek feltételül része volt abban, hogy a mi korosztályunkban elődeinknél nagyobb mozgalmi erők halmozódtak fel.

Most pedig visszatérek arra, miért mondtam a galileista mozgalom kialakulásának útját kanyargósnek. Azért, mert először a szocialista diákoknál kopogtattunk, majd a Társadalomtudományi Társaságnál, végül a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületénél. Itt már jelentős csoporttá nőttünk, de mozgalmunkat igazán kialakítani csak akkor tudtuk, amikor ennek a szervezetnek béklyóitól is megszabadultunk, s a formai függést legalitási okokból megtartva, szabadon bontakoztathattuk ki a magunk mozgalmi elgondolásait.

A SZOCIALISTA DIÁKOK SZERVEZETE.

CSATLAKOZÁS, CSALÓDÁS, LEMORZSOLÓDÁS

Számunkra, Tavaszmező utcai lázadók számára a világ legtermészetesebb dolga volt, hogy mihelyt szabad egyetemi polgárok lettünk, belépjünk a szocialista diákok egyetemi szervezetébe. Más baloldal diákegyesület akkor nem is volt. Tudtuk, hogy a szociáldemokrata párt elveit valló egyetemisták évek óta együtt dolgoznak egy laza illegális egyesületben, amelyet a *Szocialista Diákok Szabad Szervezetének* neveztek el, és amely összejöveteleit — saját helyiséggel nem bírván — különböző munkásszakszervezetek helyiségeiben tartja. Tudtunk híres szimpátiagyűlésekről, amelyet az 1905-ös orosz forradalom munkás- és diákharcosai mellett tartottak. — Ha bizonyos távolságból is, ismertük több tagjukat. Mi magunk is szocialistáknak éreztük és vallottuk magunkat. Büszkén váltottuk ki a párt tagsági könyvét, ami előfeltétele volt a diákszervezethez való tartozásnak. Úgy éreztük, hogy maradéktalanul magunkénak vallhatjuk a tagkönyvecskében foglalt követelményeket. A szocialista diákszervezetbe nagy várakozásokkal és azzal az elhatározással léptünk be, hogy annak hasznos, aktív tagjai leszünk.

Azt hiszem, nem követek el kegyeletsértést e tiszta szándékú és a maga területén tisztes eredményeket felmutató szervezettel szemben,

ha kertelés nélkül kimondom, hogy várakozásunkban csalódtunk. Akkor úgy gondoltuk, hogy csak az ő hibájukból. Ma már látom, hogy részben a mi hibánkól is. A mi hibánk az volt, hogy mást vártunk tőlük, többet, mint amit ők az általuk választott szervezet keretében adhattak. Mi rögtön hódító hadjáratot akartunk indítani az egész diákság vagy legalábbis a diákság széles tömegeinek megnyerésére. Az lebegett szemünk előtt, hogy a diákság átnevelése útján a jövő értelmiségének jelentős részét el tudjuk téríteni az uralkodó osztályok érdekeinek szolgálatától, s ezzel tesszük a legnagyobb szolgálatot elmaradt hazánknak, de a feltörekvő munkásosztálynak is. A szocializmus megvalósítása nem látszott szemünkben közeli lehetőségnek, de úgy gondoltuk, a távolabbi megvalósítást tudásunkkal, tanító tevékenységgel elősegíthetjük. Nagyszabású munkás- és paraszttoktatás is lebegett a szemünk előtt. Valami olyan érzés zsongott bennünk, amit József Attila híres születésnapjára versében később oly tisztán mondott ki: „Én egész népem fogom, s nem középiskolás fokon, tanítani.” Elgondolásunk tehát nem volt hibás, hiszen a Galilei Kör később sokat meg is valósított belőle, de több volt és más, mint amit joggal várhattunk a szocialista diákok szervezetétől.

Ma úgy gondolom, hogy ők — talán nem egészen tudatosan — azt a szerepet szánták maguknak, hogy értelmiségi kádereket neveljenek a szociáldemokrata pártnak. Ezért nem is törekedtek expanzióra. Úgy érezték, a pártnak csak kevés, de jól képzett értelmiségi aktivistára van szüksége. Másfelől meg a diákság túlnyomó többségét annyira az uralkodó osztályhoz kapcsoltnak látták, hogy úgyis hiába fáradnának. Ha meg is nyernének közülük sokat, legtöbbször hamarosan renegáttá válnék. Talán minket is, akik abban az esztendőben a szokottnál nagyobb számban jelentkeztünk, bizalmatlan szemmel néztek. Azt nem mondhatnám, hogy kinéztek bennünket, de mindenesetre nem foglalkoztak velünk. Mai kifejezéssel élve, heti összejöveteleiket, vitáikat valamiféle magasabb színvonalú — bár egyáltalán nem hivatalos — pártiskolának szánták. Mindig a szocializmus elméleti fogalmait ismertették, vitatták. Az értéktöbbletet, a tőkekonzentrációt, az elnyomóróditási elméletet. — Magyarország aktuális problémáiról, a mi közvetlen tennivalóinkról sohasem hallottunk semmit. De ez még hagyján.

Hűségesen hallgattuk előadásait, vitáikat, tanultunk is belőlük, hiszen nem voltunk képzett marxisták. Az igazi baj az volt, hogy a viták sokszor szóértelmezési nüanszok körül folytak, s a legnagyobb csodálkozásunkra sokszor szenvedélyes veszekedésekké, személyes torzalkodásokká fajultak. Volt nem egy olyan vitatkozó, aki a vele egyet

nem értőt nem jó szándékú tévelygőnek, hanem a minden kétség felett álló tudományos igazságok kártékony vagy éppenséggel rosszindulatú félremagyarázójának tekintette. Ezek a szenvedélyes, személyeskedő viták nagyon lehangoltak bennünket. Hogy lehet, hogy emberek, akik egy nemes végcél tekintetében egyetértenek, ilyen gyűlölködően helyezkedjenek szembe egymással, és miért csak ilyen távoli, elméleti kérdésekről beszélnek? Őszintén szólva, sokszor az *Ember tragédiájának* középkori jelenete jutott eszünkbe, ahol Ádám-Tankréd nem tudja megérteni a homousion-homoiusion jelszavak körül folyt élethalálharcot. Egyre inkább éreztük, hogy miránk itt nincs szükség. Munkás-oktatásról sem hallottunk, pedig tudtuk, hogy korábban valamelyes ilyen irányú tevékenységet is kifejtettek. Úgy látszik, ez az 1906-os év rossz periódusuk volt.

Hogy mi adta meg a végső lökést ebből a szervezetből való kiválásunkhoz? Van valami abban, amit Rubin László, elhunyt barátom, a Galilei Kör Tavaszmező utcai alapítóinak egyike, az ellenforradalmi korszakban a Galilei Kör megalakulásának 20. évfordulója alkalmából a *Századunk* folyóirat 1928. novemberi számában közzétett, erősen lírai hangú és sok tekintetben korrekcióra szoruló cikkében erről a mozzanatról ír. Ő kivonulásról beszél. Hát látványos kivonulásról szó sem volt. Tény, hogy volt ott akkor egy hangoskodó csoport, amely nagyon előtérbe tolta magát s talán igazunk is volt, amikor úgy láttuk, hogy e csoportnak — amelynek hangadója Pogány József, nálunk két évvel idősebb bölcsészhallgató volt — a munkamódszere az egyik fő oka annak, hogy a szervezet nem tud termékeny alkotó munkát végezni. Ennek az érzésünknek nagy része volt abban az elhatározásunkban, hogy többé nem veszünk részt a szervezet munkájában.

Elhatározásunk végrehajtása azonban csendben, bejelentés nélkül történt. Nem akartuk az egyenetlenkedést mi is fokozni. Lemorzsolódtunk, bár sajnáltunk otthagyni olyan időnként a szervezetben megjelent szocialista diákokat, mint *Vágó Béla*, *Rudas László*, *Szerdahelyi Sándor*, *Beck Salamon*, *Mérő Gyula*, *Szakra Gyula*, *Timár Miklós*, *Pólányi Károly*, *Kepes Ernő*. Hangsúlyozom, hogy minket személy szerint semmiféle támadás nem ért. Kis pontocskák voltunk. Idősebb társaink kevésé ismertek bennünket. Kimaradásunkkal nem váltunk a szocializmus renegátjaivá, a pártnak továbbra is tagjai, a *Népszavának* előfizetői maradtunk. Együttműködésünk a szocialista diákokkal — nem a szervezettel, mert az nemsokára megszűnt — később felújult, de akkor 1907 tavaszán, a közéleti tevékenységtől egy időre elment a kedvünk. Visszavonultunk szakmai tanulmányaink sáncái közé. Sajnáltuk, hogy a

magunkban és diáktársainkban felhalmozódott, társadalmi tevékenységre irányuló cselekvőkészséget nem tudtuk hasznosítani, egyelőre azonban nem tudtuk, hogyan menjünk tovább.

Összefoglalóan talán azt mondhatnám a galileista és a szocialista diákok kapcsolatáról: mindig elődeinkként tiszteltük őket. Tanultunk tőlük szociológiát már gimnazista korunkban (a Társadalomtudományi Olvasókönyvben), majd saját szervezetükben. Tanultunk tőlük bátor kiállást, amely néha egzisztenciájuk kockáztatásáig ment, mint Vágó Bélánál, akit kizártak az egyetemről. Ezek mind pozitív hatások voltak. Negatív volt viszont az a depresszió, amit szervezetükben való tagságunk idején munkamódszerük és vitatkozási módjuk váltott ki belőlünk. De talán ennek a tapasztalatnak is megvolt a pozitív oldala. Példájakon megláttuk, hogyan nem lehet csinálni széles hatósugarú egyetemi diákmozgalmat. És volt még egy nagy pozitívum, amiről később részletesen fogok szólni: tőlük kaptuk *Póányi Károlyt*. Az ő megjelenése köztünk 1908 őszén, mozgalmunk tapogatózó kibontakozásának idején, döntő fordulatot hozott: egészséges elgondolásaink végleges kiformalódását, tudatos megfogalmazását s magasabb színvonalra való emelését.

Az a kis szocialista diákcsoport, amelynek a Szocialista Diákok Szabad Szervezetéből való kiválásáról, lemorzsolódásáról szoltam, már nem csupán a Tavaszmező utcai gimnáziumból kikerült egyetemi hallgatókból állott. Voltak köztünk más középiskolában végzett bölcsész- és műegyetemi hallgatók, akikkel a Kepes-szemináriumon és a szocialista diákoknál barátkoztunk össze, de az összetartó társaság zömét mégis a volt Tavaszmező utcaiak, főleg onnan kikerült orvosok tették ki. Lassú lemorzsolódásunk az 1906/1907-es tanév vége felé kezdődött, formális elszakadásunk pedig másodéves korunkban, az 1907/1908-as tanév kezdetén, egy botrányos veszekedésbe fulladt ülés után realizálódott. De hamarosan olyan események sodrába kerülünk, amelyek passzivitásunknak egyszerűen véget vetettek.

A PÉCSI SZABADTANÍTÁSI KONGRESSZUS

Az az eseménysorozat, amely időleges passzivitásunkból felrázott bennünket, az 1907 októberében megtartott *Pécsi Szabadtanítási Kongresszussal* kezdődött. A kongresszus kezdeményezői a többé-kevésbé hivatalos irányítás alatt álló szabadtanítási intézmények voltak. De részvételi meghívást kaptak a kongresszusra az iskolán kívüli oktatással

foglalkozó baloldali intézmények: így a *Társadalomtudományi Társaság*, a *Társaság Szabad Iskolája*, a *Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete*, a *Szabadgondolkodók Pécsi Társasága*, a *szakszervezeti tanács* és a *szociáldemokrata párt* is. A jobboldali intézmények természetesen teljes számmal voltak képviselve. A kongresszuson éles világnézeti és politikai viták alakultak ki. A baloldali résztvevők kezdeményezésére ugyanis az *iskolán kívüli oktatás* tárgyainak s módszereinek tárgyalása során szóba kerültek az *iskolai oktatás* hiányosságai is: a felekezeti iskolák, a vallásoktatás, a sovinizta történelemtanítás és más ilyen, a reakciók szemében „kényes” kérdések, s ami még nagyobb bűnnek számított: sok baloldali felszólaló foglalkozott kulturális elmaradottságunk mélyebb gyökereivel, a széles néptömegek ijesztő szegénységével és kizsákmányoltságával. A baloldal vezetője ezúttal is *Pikler Gyula* volt, — olyan tudósokkal és debatterekkel az oldalán, mint *Ágoston Péter*, *Doktor Sándor*, *Faber Oszkár*, *Hajdu Gyula*, *Jászi Oszkár*, *Kunfi Zsigmond*, *Madzsar József*, *Rácz Gyula*, *Szabó Ervin*, *Szende Pál*, *Zigány Zoltán* és a szakszervezetek több munkásképviseelője.

A Pécssett megindult „kulturharcnak” — azt hiszem nyugodtan használhatom ezt a szót — az adott különleges jelentőséget, hogy akkor már több mint egy esztendeje — a koalíció uralomra jutása óta — *Apponyi Albert gróf* volt a közoktatásügyi miniszter, ez az egyébként nagy műveltségű, de az osztrák jezsuiták által nevelt s ízig-veéig klerikális érzésű kultúrpolitikus. Az iskolai oktatásban az elemi iskoláktól fel az egyetemekig, a tanerők kinevezésében, elbírálásában már erősen kezdett érvényesülni — az előző korszaknak még félig-meddig liberális szellemétől eltérően — a harcok, minden haladó gondolatot kiirtani akaró nacionalista-klerikális szellem.³⁵ Ezt megállítani, ennek legalább az iskolán kívüli oktatásba való benyomulását megakadályozni volt a célja a baloldal erélyes fellépésének Pécssett. S a Társadalomtudományi Társaság által irányított, a szakszervezetek és a szociáldemokraták által támogatott baloldali tábor Pécssett győzött is, bár az ellentábor legjobb harcosait vonultatta fel ellenük.³⁶

A mi szellemi vezetőink bátor kiállásáról a *Népszavában* és a *Budapesti Naplóban* megjelent beszámolóik fellekesítettek bennünket, de még jobban felhívta figyelmünket az ott történtek fontosságára a jobboldal ellenük indított dühös sajtókampánya. A támadások közép-pontjában ismét a baloldal vezére, *Pikler Gyula* állott. A klerikális és a nacionalista lapokban uszító cikkek jelentek meg az istentagadónak, hazaárulónak, vallásgyaláznak mondott professzor ellen. A jogi kar reakciós tanárai, akik nemcsak politikai okokból gyűlölték, de irigyel-

ték is progresszív gondolkozású kollegájukat, mert új tanításokat hirdető, érdekes előadásait a jogászfjúság nagyobb számban látogatta, mint az ő elavult tanokat recitáló, unalmas előadásait, a felekezeti diákegyesületekben titokban arra biztatták a sajtó által már előkészített klerikális-nacionalista diákokat: *akadályozzák meg Pikler előadásait*. Ezzel olyan tüntetéssorozat indult meg, amilyent az Egyetem téri épület öreg falai még sohasem láttak.³⁷

TÜNTETÉSEK PIKLER PROFESSZOR ELLEN

Az akció úgy kezdődött, hogy egy napon egy szervezett csoport benyomult a Pikler rendes hallgatóival már megtelt előadóterembe. Füttyüléssel, ordítózással meg akarták akadályozni az előadás megtartását. Az első ilyen kísérleteket a professzor rendes hallgatói még külső segítség nélkül meg tudták hiúsítani. De aztán kiderült, hogy megszervezett akcióról van szó. Egyre többen jöttek válogatott, verekedni kész legények, felismerhetően más fakultásokról is. Erre Pikler hallgatói is segítséget kerestek. Minket, másodéves medikusokat egy délelőtt az élettani előadás után Rubin László barátunk keresett fel, aki akkor éppen rendes hallgatója volt Piklernek, és délutánra már szép számú segédcsapattal gyarapítottuk Pikler védőit. De ilyen toborzók minden fakultásra, a bölcsészhallgatókhoz, sőt a műegyetemre is elmentek, s a baloldali diákok délutánonként csak úgy sereglettek Pikler előadóterme felé. A védők taktikája az volt, hogy jóval az előadás kezdete előtt zsúfolásig meg kell tölteni az előadótermet, hogy minél kevesebb rendezavaró jusson a terembe. Így a támadók a folyosón zsúfolódtak össze, onnan ordítottak. Verekedések is kezdődtek. A toborzási tevékenység mindkét oldalon fokozódott.

HOGYAN SZERVEZŐDÖTT A VÉDELEM?

Azt, hogy a másik tábor hogyan dolgozott, nem tudom pontosan. Mi így csináltuk: jártuk a különböző fakultások különböző évfolyamait, barátról barátra agitáltunk, hogy meg kell védeni Piklert s az egyetemi tanítás szabadságát. Az első hét után már annyian voltunk, hogy önkéntes rendezők útján kellett szervezni, beosztani a jelentkezőket. Egyrészt, hogy minden nap kellő számban jelenjünk meg, másrészt, hogy feleslegesen sokan ne legyünk. Az akcióban való részvétel min-

den egyes alkalma ugyanis legalább 3-4 órás időáldozattal járt, amit minden nap bizony senki sem engedhetett meg magának. Hiszen szakmai előadásokat kellett mulasztanunk, a tüntetési órákat a tanulási időből vagy sokunknál a pénzkeresési időből kellett elvenni. Örömmel láttuk, hogy milyen sokan vagyunk, milyen sokan készek a tanítás szabadságáért ezt az időáldozatot meghozni. De még más áldozatot is. Nemcsak mi voltunk sokan, hanem a Szent Imre Körben, a kongregációkban s a magukat hazafiasnak nevező reakciós diákegyesületekben megszervezett antipikleristák is. Mi defenzívában voltunk. Pikler mindig óva intett bennünket, tartózkodjunk erőszakos cselekedetektől. Ellenfeleink azonban nagyon szívesen vitték át az elvi szóharcot a tettelegesség területére.

PIKLER PROFESSZOR HELYTÁLLÁSA. VEREKEDÉSEK A FOLYOSÓKON

Meg kell jegyeznem, hogy magában a tanteremben még a legelvetemültebb tüntetők sem mertek volna verekedést kezdeni. Igaz, hogy ott mindig mi voltunk többségben. A zajongókat, füttyülőket pedig Pikler imponáló higgadtsága és ékesszólása, no meg az őt hallgatni kívánó többség erélyes fellépése előbb-utóbb lefegyverezte, s az óra mindig úgy fejeződött be, hogy a jelenlevőknek élvezetes előadásban volt részük. Az is igaz, hogy a nem nagyon erős fizikumú, alacsony termetű, idős professzornak diáktestőröktől körülvéve sokszor a székre felkapaszkodva, s nemegyszer az előadói asztalra felállva kellett megtartania előadását, mert azt akarta, hogy a teremben mindenki hallja, amit mond. De minden órán elmondta a penzumot, amit magára kiszabott. Bámulatos volt, mennyire nem reagált az indulatos, provokáló közbeszólásokra, amelyekkel akkor előadásai kezdetét megzavarták. „Uraim”, kezdte: „az elmúlt órán így és így fejeztem be előadásomat, most rátérek . . .” — s mondta a következő témát. Ha közben valami kavarodás miatt beszédét megszakította, a rend helyreálltával megismételte az utolsó mondatot s folytatta a félbeszakított gondolatmenetet. Így sikerült a hetekig tartó tüntetések alatt minden egyes előadását megtartania. Pedig a kitervelt tüntetések igazi célja az volt, hogy az ifjúság fizikailag akadályozza meg az előadásai megtartását, s a rektor aztán arra hivatkozva, hogy a diákok nem akarják meghallgatni a hazafiatlan, istentagadó tanárt, előadásait felfüggesztesse. A Piklert védő diákság azonban a tanteremben meghiúsította az előadás megakadályozását, ami első láncszeme lett volna a jól kigondolt tervnek.

Azután az óra befejeztével, ahogy kitódultunk a tanteremből, megindult a verekedés. Annyi becsület még ezekben az elbolondított ifjakkban is volt, hogy Piklert sohasem bántalmazták. No, de minket annál inkább, s nem szégyen megmondani, hogy a verekedésekben többször mi húztuk a rövidebbet, mint ők. Persze mi sem hagytuk magunkat, köztünk is voltak kisportolt erős legények. Ilyen volt *Pólyai Károly* vagy a nagy erejű *Pólya György* (később világhírű matematikus), aki átörökhetsen bástya volt; köztünk másodéves medikusok között nagy verekedő volt egy *Előd* nevű könnyűsúlyú birkózóbajnok, és voltak mások is. De a folyosói dulakodás mindig csak utócsatározás volt a tantermi fő ütközet után, s még ha több ütletet kaptunk is, mintadtunk, mindig a győztesek érzésével gyülekeztünk a további teendőkre megbeszélésére, többnyire az akkori Splendid-kávéház szuterénjében, amely a Károly körúton, a Társadalomtudományi Társaság melletti házban volt.

A VÉDŐK GYŐZELME

Ha most visszatekintően megpróbálom elemezni, hogyan tudtunk győzni az uralmon levő jobboldal minden tényezője által nyíltan s az egyetemi hatóságok által alig titkoltan támogatott Pikler-ellenes hajszában, miért hirdette ki végül is az egyetem rektora és a jogi kar dékánja a tüntetési tilalmat, — akkor a csatanyerés tényezőit körülbelül így tudnám összefoglalni: a tüntetések előrehaladtával mi egyre többen voltunk, a támadók inkább kevesebben, — továbbá ha az egyetemi hatóságok nem akarták megsérteni azt az egyetemi alaptörvényt, hogy minden beiratkozott hallgatónak joga van bármely egyetemi előadás meghallgatására, akkor nem volt eszközük megakadályozni a baloldali diákság egyre növekvő odaáramlását. A kivételes helyzetben azt megtehették volna, hogy Pikler előadásaira csak az oda beiratkozott hallgatókat engedték volna be. De akkor egyszeriben megszűnt volna a tüntetés, mert ott a meggyőződéses pikleristák és a világnézeti-
leg közömbös, de tanulni, vizsgázni akaró joghallgatók lettek volna többségben, akik között az a kevés beiratkozott Pikler-hallgató, akiket sikerült tanáruk ellen felheccelni, eleve tehetetlen lett volna. Talán taktikánk is jobb volt, mint ellenfeleinké! Mi rászántuk az időt az előadói terem korai megszállására, s így mindig volt elég erőnk a kisebbségben levő hangoskodók elhallgattatására. Restségből jöttek ellenfeleink később? Vagy féltek a tudományos igazságok meghallgatásától, mint az ördög a tömjénfüsttől? Tény, hogy jobban szerettek a

folyosón rendetlenkedni. Nagy részük ugyanis az egyetemkerülő diákok közül került ki, akik egyébként csak index-aláíratásakor szoktak az egyetemre benézni. Mindenesetre rosszabbul szervezték akciójukat.

A legfőbb tényező azonban a mi lelkesedésünk és kitartásunk, igazságunkba vetett hitünk volt s az, hogy ők egyre inkább érezték izolálódásukat a tudomány hajlékában. A világnézeti harctól magukat távol tartó, tanulni akaró diákok és a józanabb tanárok is, egyre inkább hallatták, kezdetben még gyenge hangjukat, hogy az egyetem nem tüntetésre, hanem tanulásra való. Talán a kezdetben meggyőződéses tüntetők egy része is elszégyellte magát, hiszen a folyosókon nemcsak verekedések, de szócsaták is folytak.

Végül tehát lefújták a tüntetést s aznap, amikor az egyetemi hirdetések ezt tudtukra adták, utolsó összeövetelünkön a Splendid-kávéházban, a lefolyt harc részleteinek felidézése után, egyszerre elszomorodtunk. *Elszomorodtunk, amikor arra gondoltunk, hogy holnap már nem jövünk össze társainkkal, akikkel a harcban oly testvérien összefortunk.* Hát ránk most már nem lesz szükség? Csak úgy szétszéledjünk? Ebbe nem akartunk belenyugodni.

III. A MEGTALÁLT ÚT. A KÖR MEGALAKULÁSA

Kialakul a galileista mozgalom magva. – Az első szervező lépések. – Kik voltak a Galilei Kör megalapítói? – Székely Aladár. – A Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete. – A Fényes Samu epizód. – Az átmeneti fél esztendő. (A pre-Galilei Kör). – Póányi Károly csatlakozása. – A munkaprogram és a szervezet végleges kialakítása. – Miért Galilei Kör? – A programnyilatkozat és a hivatalos megalakulás. – A munkaszellem. – Tudományos színvonal.

Mielőtt a további fejleményekre rátérnék, előrebocsátom, hogy a „mi” szót most már végképp nem a „Tavaszmező utcai” értelemben használom, hiszen ott, a Piklert védő táborban, már együtt voltak a főváros s az ország minden részéből összesereglett hasonló gondolkodású diákok. — Az a sok kis ér, amelyről a bevezetőben szoltam, s amelyek egyikének, a Tavaszmező utcainak kanyargásait is leírtam, akkorra már bővízü patakká folyt össze.

KIALAKUL A GALILEISTA MOZGALOM MAGVA

A Pikler ellen indított hajsza s a tanítás szabadságáért megindított harc jótékony módon összeterte, egy táborba hozta, meleg baráti közösségbe forrasztotta össze az ország legkülönbözőbb középiskoláiban a mienkhez hasonló impulzusokat kapott, a hivatalos tanítás szellemével hozzánk hasonlóan elégedetlen, társadalmi aktivitásra vágyó diákokat. Viszont a történelmi hűségnek tartozom azzal, hogy kimondjam, mi, Tavaszmező utcaiak voltunk azok, akik javasolták: ha már ilyen szépen összeverődünk egygondolkodású fiatalok, maradjunk továbbra is együtt, próbáljunk valami új, haladó diákegyesületet alapítani.

Mindjárt össze is írtuk az ott jelenlevő vagy 150 diák nevét, címét — a Piklert védő diákok száma ennél sokkal nagyobb volt — s vállaltuk, hogy néhányan felkeressük a Társadalomtudományi Társaság vezetőségét, alakítsanak számunkra egy főiskolai fiókot. Mert azzal tisztában voltunk, hogy az érvényben levő rendeletek alapján a reakciós

belügyminiszter (Andrássy) és a reakciós kultuszminiszter (Apponyi) új önálló diákegyesület létrehozását biztosan megakadályozták. Meg aztán ebben a korai időpontban, amikor még nem tudtuk felmérni a magunk szervező képességeit, nem ismertük eléggé az egyesülési jog szabályait, magától adódott, hogy az előttünk járt, tapasztaltabb nemzedékre támaszkodjunk. *Határozatba ment, hogy küldöttség keresse fel Jászi Oszkárt, a TT akkori főtítkárárt.*

AZ ELSŐ SZERVEZŐ LÉPÉSEK

Jászi Oszkár kissé hűvös udvariassággal fogadott bennünket — mi több melegségre számítottunk —, de a várt segítséget megkaptuk tőle. Azt mondta, a társaságot alapszabályai nem jogosítják fel arra, hogy Budapesten fiókegyesületet állítson fel. De itt van a *Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete*, amelyet néhány évvel ezelőtt tulajdonképpen az ő belső emberei alapítottak, s amelynek elnökségében a TT most is megfelelő emberekkel van képviselve. Ennek az egyesületnek alapszabályszerű joga bárhol az országban külön engedély nélkül fiókszervezeteket létesíteni. Azt ajánlotta, keressük fel az általuk delegált alelnököt, *Dr. Székely Aladárt*, aki jogász korában maga is próbált haladó szellemű diákmozgalmat kezdeményezni, s vele beszéljük meg az egyesülethez való csatlakozási szándékunkat, további terveinket.

Ez jó tanács volt, mert az egyesületben valóban megfelelő keretet, Székely Aladár személyében pedig megértő, jó mentort találtunk. Az ő hatékony segítsége nélkül megtörténhetett volna, hogy szándékaink és hajlamaink ellenére inkohereus tömegként beolvadunk az általunk később szűk látókörűnek és mozgalmunk kibontakozására alkalmatlannak ítélt szervezetbe, vagy — ami még valószínűbb — éppúgy otthagytuk volna őket, mint egy évvel korábban a szocialista diákokat, s tovább bolyongtunk volna.

Ezek — a különböző leírásokból többé-kevésbé ismert tárgyalások — most már egyenes vonalban vezettek a Kör megalakulásához.

KIK VOLTAK A GALILEI KÖR MEGALAPÍTÓI?

E kérdésre a lényegyet illetően az eddig előadottakkal már megadtam a választ: *azok* a budapesti főiskolák különböző fakultásairól Pikler védelmére összesereglett, összebarátkozott, boldogan egymásra talált,

egységes gondolkozású és moralitású fiatal diákok, akiket a századforduló humanista szellemű elit-tanárreége s haladó irodalma nevelt előítélet nélküli, kritikus, a társadalom bajait is érzékelő tudományos gondolkozásra, és akiket az új évszázad első évtizedének mozgalmas eseményei és közéleti légköre formálták magukban hivatástudatot érző mozgalmi csoporttá. Ők voltak a Galilei Kör megalapítói. Tehát nem egyes személyek, hanem egy organikus diákcsoport, amelyet a kor és benne a sajátos magyar viszonyok alakítottak ki. Az eddigiekben éppen azt a folyamatot igyekeztem az olvasó számára láthatóvá tenni, amelynek során a galileista nemzedék kialakult.

De minthogy különböző visszaemlékezések egyes személyeket, részben tévesen, mint alapítókat tüntetnek fel és Rubin Lászlónak a Kör megalapítása 20. évfordulójára írt cikke,³⁸ illetőleg annak egy pongyola, hatásvadászó kifejezése nyomán valóságos legenda alakult ki a Galilei Kör megalapító „három elkeseredett medikusról”, megpróbálom — mint a három medikus egyike, aki e szervezési munkának mindvégig részese voltam — a Splendid-kávéházi aktív csoportból objektív kritikumok alapján kiválogatni azokat, akiket ez a rang leginkább megillet. Már maga a hármas szám is hamis, mert már a Jászi-féle küldöttségben is öten voltunk, s hány tárgyalásra, megbeszélésre, mennyi szervező munkára volt még szükség. Az első küldöttségben valóban az orvostanhallgatók domináltak. Rajtam kívül még két egykori Tavaszmező utcai medikus vett részt benne. Az egyik az új szerveződésnek s a megszületett új szervezetnek legfanatikusabb híve, *Messer Béla*, a fiatal korában, 1921-ben elhunyt közegészségügyi szakorvos, a másik *Gergely Jenő*, a nyilasok által 1944-ben elpusztított neves tbc specialista orvos, akinek nagy ismeretségi köre volt a baloldali szervezetekben. A negyedik medikus pápai diák volt: *Rohonyi Hugó*, évfolyamunk talán legtehetségesebb, legképzettebb tagja, akit egyetemi állásából az orvosi kar 1919-ben a tanácsköztársasági szereplése miatt eltávolított (elhunytáig Chicagóban belgyógyász egyetemi tanár volt). A küldöttség ötödik tagja, a Reáltanoda utcai reálban érettségizett *Lóránd Jenő* műegyetemi hallgató volt, a Galilei Körnek kétségtelenül legtevékenyebb tagja, akinek a Horthy-rendszer, sok más társával együtt, nem adott munkalehetőséget, és a jeles kutató vegyész 1968-ban bekövetkezett haláláig Amerikában élt.

De én a magam nyilvántartásában az alapítók közé számítom — mert az alapító tárgyalásokban és az első évek nehéz szervező munkájában teljes intenzitással vettek részt — *Surányi Ede* Tavaszmező utcai medikust, aki tbc szakorvosként a felszabadulás utáni időkgig is köztünk dolgozott

1962-ben bekövetkezett haláláig; az eddig előadottakban már többször szerepelt két Tavaszmező utcai diákot, *Rubin László* jogászt, a későbbi jeles szocialista publicistát és *Székely Artur* közgazdászt, aki 1952-ben bekövetkezett haláláig fontos gazdasági pozíciókban működött felszabadult országunkban; Posch osztályának legkitűnőbb tanulóját, *Hermann Gyula* műegyetemi gépészhallgatót, kiváló mérnököt, akit a nyilasok öltek meg 1945 januárjában; *Sós Aladár* műegyetemi építészhallgatót, a neves építész, aki a temesvári reáliskolában érettségizett s ott néhány éven át Kunfi Zsigmond tanítványa volt; *Bólyai-Bettelheim Ernő*t, a Felvidékről jött bölcsészhallgatót, a hosszú emigráció után hazatért, 1957-ben elhunyt jeles történészünket, és végül *Ertler Hermann*, Délvidékről jött jogászt, akit mint ismert kommunista ügyvédet 1942-ben a pozsonyi fasiszták pusztítottak el.

Mindezek a nevek később sűrűn szerepelnek a Galilei Kör annalesében. De hangsúlyozom, ott voltak, nagyon aktívan és áldozatkészen már az alapítók között, s azt hiszem kegyeletes kötelességem kiemelkedő szerepükről s munkájukról itt megemlékezni.

És még valamit szeretnék e témával kapcsolatban a legendák körébe utalni: egyáltalában nem voltunk elkeseredettek. Inkább vidámak, optimisták, harcos kedvűek, jövőnkben és mozgalmunk jövőjében bizakodóak. Az elkeseredett szóban inkább Rubin László barátom húsz év utáni belső hangulata tükröződik, aki amikor visszaemlékezését megírta, úgy érezte, hogy a Horthy-korszak végét, országunk, népünk sorsának jobbra fordulását már nem fogjuk megérni. Ő sajnos nem is érte meg.

SZÉKELY ALADÁR

A Galilei Kör alapítóiról szólva itt akarom megörökíteni — mert ide tartozik — Székely Aladár emlékét és ugyanakkor kiemelni a feledés homályából érdekes és tiszteletre méltó alakját.

Régi székely unitárius családból származott. Már joghallgató korában, 1899-ben megpróbált haladó tudományos diákegyesületet alapítani a budapesti egyetemen. Sub auspiciis regis³⁹ szerezte meg jogi doktorátusát. Tanárai, köztük Pikler is, a magyar jogtudomány nagy ígéretének tartották. Apja, Székely Ferenc kúriai bíró mint jogi író is nagy tekintélyt szerzett magának, s amikor a fia jogvégzős volt, már a magas rangot jelentő koronaügyészi hivatalt töltötte be. Anyja, Áldásy Irma — Clark Ádámnak, a Lánchíd 1866-ban elhunyt építőjének özvegye — szintén előkelő honorációról család tagja volt. A tehetséges,

jól képzett, jó anyagi viszonyok között élő s igen jó összeköttetésekkel rendelkező Székely Aladárra, aki alig tette le a doktorátust, máris királyi ügyészi állást kapott, magasra ívelő állami karrier várt. Azt dobta el magától, amikor humanista meggyőződését követve, nyíltan a gondolat-szabadságért és az elnyomottakért küzdők táborához csatlakozott. Egyetemi kezdeményezése, a Joghallgatók Tudományos Egyesülete, amelynek első elnöke lett (1899—1900), s amelynek útján haladó szellemű kritikai tevékenységet akart belevinni a diákéletbe, nem váltotta be reményeit, nem vált a jogi és társadalmi reformeszmék megvitatásának ifjúsági fórumává. A tanárelnökök buzgólkodó befolyása alatt beleolvadt a többi lojális egyetemi egyesület szürke tömegébe. Talán diákkori álmának megvalósítóit látta a galileista ifjakban, s azért vállalta oly szerető gonddal és tapintattal szervezkedésük segítségét.

Néhány év múlva a *Huszedik Század*ba kezdett írni. Névalírása 1905-ben egy erősen antiklerikális és 1906-ban egy erősen antimilitarista szellemű kritikai, illetőleg szemle cikk alatt tűnt fel először. Majd ugyanitt és a *Világosság* híradásaiban a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének és a Választójogi Ligának kezdeményezői között találkozunk nevével.⁴¹ Az utóbbi szervezetben titkári funkciót is vállalt. Ugyanebben az időszakban számos nyilvános előadást tartott a Társadalomtudományi Társaság Szabad Iskolájában s a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületében. Állami szolgálatban álló funkcionárius részéről ezek bátor cselekedetek voltak még akkor is, ha a napilapok — amelyekbe itt-ott szintén bekerültek — nem nagybetűkkel szedték is.

Rubin László már említett cikkében így emlékezik meg róla:

„... A szocialista diákmozgalomból kivált ifjúság szellemi irányítása mögött akkor egy aktív királyi ügyész állt. Székely Aladár királyi ügyésznek körülbelül olyan szerepe volt a Galilei Körben, mint Osváth Ernőnek a Nyugat körül. Egy író, aki nem ír, szervezte csaknem ugyanakkor az új irodalmat, amikor egy agitátor, aki nem beszél, az ifjúsági mozgalmat. Később mint országgyűlési képviselő is alig szólalt fel nyilvánosan, de aki a Galilei Körről ír, annak el kell mondani, hogy ez a puritán és művelt ember, aki a kitűzött célok kristálytisza útjelzője volt, az ifjúság új szellemi irányának kialakulására a legmélyebben hatott. »A szabadgondolkodás elméletéről« írt tanulmánya a szabadgondolkodó mozgalmat partikuláris, papramorgó jellegéből kiemelte, és ez a tanulmány 1908-ban az ifjúság kezében a legolvasottabb művek egyike volt.”⁴²

Ebből a tanulmányból álljon itt két idézet.⁴³ A tanulmány bevezető mondatai a szerző élesen logikus tudományos gondolkodásmódjának, befejező mondatai pedig társadalmi orientációjának és erkölcsi felfogásának megmutatására:

„A szabadgondolkodás lényegét az előítéllettől való mentességben szórták keresni. A németek erre a Voraussetzungslosigkeit szót kovácsolták. A Voraussetzung fogalma általánosabb az előítéleténél, mert ezenkívül a babonát, a vallási és tudományos dogmatizmust, a hagyományokat, a tekintélyekbe vetett hitet és a gondolkozásnak sok helytelen megszokottságait (Denkgewohnheiten) is magában foglalja. Mindezek a képzetek (eszméleti képződmények) bizonyos ítéleteinkben és következtetéseinkben úgy szerepelnek, mint azoknak logikai előfeltételei (innen a német kifejezés), amely előfeltételek helyességétől függ, azzal áll vagy bukik az illető ítéleteink és következtetéseink helyessége. A német kifejezés annyiban nem precíz, hogy nem tesz különbséget helyes és helytelen előfeltételek, föltevések között. Holott világos, hogy minden gondolatnak megvannak a maga — bármilyen csekély számú és egyszerű — előfeltételei, s a gondolatok helyessége nem az előfeltételek hiányától, hanem — mint már érintettük — ezeknek helyességétől függ.

A szabadgondolkodás nevében tehát nem azt a lehetetlen követelést állítjuk fel, hogy gondolatainkat minden előfeltétel nélkül alkossuk meg, hanem azt, hogy azok helyességének megítélésében visszamenjünk az előfeltételeikre s ezeket is tegyük a helyesség szempontjából vizsgálat tárgyává . . .”

„. . . De az uralkodó osztálynak . . . számos más eszköze is van a neki nem tetsző gondolatok elnyomására. Különösen amikor ezek a szellemi irányzatok veszedelmesekké kezdenek rá nézve válni, ilyenkor a kényszerítésnek és jutalmazásnak minden eszközét alkalmazzák ellenük (a sajtó megrendszabályozása, a szabadgondolkodó tanárok, hivatalnokok üldözése stb.). Minthogy a szellemi munkások nem tudnak érvényesülni, ha az uralkodó osztályok elvonják tőlük az anyagi eszközöket, ezzel szemben az ő szövetkezésök, elvi kijelentéseik és tiltakozásaik keveset jelentenek. Ezért volt hatástalan a szabadgondolkodó mozgalom az ő első, polgári fázisában. Fel kellett magát küzdenie ahhoz a megismeréshez, amelyet az 1905. évi párisi nemzetközi szabadgondolkodó kongresszus már teljes elvi tisztaságában képviselt, hogy ti. az anyagi eszközökkel szemben csak az anyagi eszközök alkalmazása vezethet sikerre, hogy ezeket addig is, míg a mai társadalmi rend fennáll,

csak az alávetett osztályoktól lehet elfogadni az igazság érdekeinek kockáztatása nélkül, mert csak ez az osztály az, amelynek érdekei az igazság felismerésével összhangban állnak, s hogy az anyagi eszközök teljességével a gondolkodás teljes felszabadulása is csak az eddigi társadalmi rendszer megszűntével, az uralkodó és az alávetett osztályok közt fennálló különbségek és ellentétek kiegyenlítésével, egy új társadalmi rendszer kereteiben érhető el, melynek létrehozatalán az érdekközösség alapján az igazság minden valódi barátjának vállvetve kell munkálkodnia az alávetett osztályokkal.”

A SZABADGONDOLKOZÁS MAGYARORSZÁGI EGYESÜLETE

Amikor Jászi Oszkár azt a tanácsot adta, hogy a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületével keressünk érintkezést, mi ennek a szervezetnek létezéséről mint a *Világosság* szorgalmas olvasói már tudtunk egyet-mást. Tudtuk, hogy 1905-ben alakult, és hogy annak a nemzetközi ligának magyarországi láncszeme akar lenni, amely az 1904. évi római és 1905. évi párizsi szabadgondolkodó világkongresszusokat rendezte, s amelynek élén neves, nemzetközi hírnévvel bíró tudósok, írók, gondolkodók állnak. A Buisson professzor által a római kongresszuson előterjesztett, a kongresszus által elfogadott s a szabadgondolkodók világnézeti állásfoglalását s politikai aktivitását meghatározó tételek⁴⁴ annak idején nagyon megnyerték tetszésünket, hiszen azokban a bennünk élő gondolatok jó megfogalmazását láttuk.

Gergely Jenő barátunk hamarosan azt is kinyomozta, hogy ez a szervezet az elmúlt esztendőben ugyanolyan tisztulási folyamaton ment át, mint a Társadalomtudományi Társaság. Első elnöke, Apáthy István kolozsvári egyetemi tanár, nem sokkal a TT emlékezetes közgyűlése és a jobboldali elemeknek az egyesületből való kivonulása után lemondott az elnökségről, és a TT disszidensei által alapított *Magyar Társadalomtudományi Egyesületben* vállalt elnökséget. Ekkor újíttotta meg a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete is tisztikarát s választotta elnökéül Fényes Samu tekintélyes kassai, majd budapesti ügyvédet, aki korábban hazafias és haladó szellemű színdarabjaival szerzett országos hírnevet, 1906 őszén pedig a maga erejéből *Úttörő* címmel haladó szellemű politikai és világnézeti hetilapot indított meg. Ugyanekkor került be az elnökségbe a TT harcos gárdájának három fiatal tagja, Harkányi Ede, Marschan Géza és Székely Aladár, mindhárman alelnöki minőségben.

Minden rendben levőnek látszott tehát, mikor Székely Aladár néhányunkat bemutatott az imponáló megjelenésű, fekete prófétaszakállú elnöknek, aki kifejtette, hogy országos nagy tervei vannak az egyesülettel. Megbeszéltük, hogy legközelebb az egész Splendid-kávéházi diákcsoport s akiket még addig össze tudunk toborozni, alakuló ülést fog tartani a Klotild-kávéház (most Belvárosi-kávéház) különtermében az ő elnöklete alatt. Nyitva állónak látszott az út, hogy amint a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete önálló láncszeme a Szabadgondolkodók Nemzetközi Ligájának, a mi diákegyesületünk is önálló láncszeme legyen a Magyarországi Egyesületnek.

A FÉNYES SAMU EPIZÓD

Az új elnök tehát látható örömmel fogadott, de amint hamarosan kiderült, kissé iskolás gyermekeként kezelt bennünket: meg akart tanítani a szabadgondolkodás elemeire, úgy ahogy ő gondolta. Rendszeresített heti összejöveteleinken — előbb a Klotild-kávéház, majd a New York (ma Hungária)-kávéház különtermében — népszerű természet-tudományos előadásokat tartott számunkra olyan dolgokról, amelyeket mi már régen tudtunk, néha talán jobban is mint ő, amint ez az előadásait követő vitákban nemegyszer kifejezésre is, jutott. Lassanként meguntuk, hogy mindig ő adjon elő, és az előadások ilyen szűk körben mozogjanak. Más előadókat meg sem hívott. De nem ez volt a fő baj. Mi akciókra vágykoztunk s autonómiát akartunk az egyesületen belül. Ennek a kívánságnak teljesítését halogatta. Sokszor panaszkodtunk Székely Aladárnak, akivel bizalmas viszonyban voltunk, de az ő közbenjárása sem járt eredménnyel. Hiába magyaráztuk, hogy mi mást, többet s elsősorban önállóságot akarunk, az elnök nem változtatott munkamódszerén. Azt mondta, ő tudja mit csinál, előadókká akar kiképezni bennünket, akiket majd ő fog megfelelően mozgatni. Nem vagyunk eléggé érettek ahhoz, hogy önálló egyetemesdit játsszunk. Ebből aztán lázadás lett. Egy összejövetelen, amelyen kérésünkre Székely Aladár és a másik két alelnök is részt vett, szemébe mondtuk — fájó szívvel bár, hiszen az ötvenes évei felé járó Fényes Samu apánk lehetett volna —, hogy nekünk elég volt az iskolásdiból, a gyámkodásból, a magunk lábán akarunk állni, s ő csak akadálya az általunk elképzelt önálló diákmozgalomnak. Rajtam kívül Rohonyi Hugó, Lóránd Jenő és Bólyai-Bettelheim Ernő — mindhárman kitűnő debatterek — voltak a fő szónokok. Nem értettük meg egymást. Ő hálátlannak tartott

bennünket, mi elmaradottnak, zsarnokoskodónak őt. Végül is annyira megsértődött, hogy lemondott az egyesület elnökségéről, az alelnökök viszont Székely Aladár vezetésével szolidárisak maradtak velünk, s szabad kezet adtak az önálló szervezkedésre.

Mindnyájunknak fáj, amikor az alapjában véve jószándékú „öreg” Coriolanusként hagyta el a termet. De az események utóbb minket igazoltak. Lassan bontakozó szervezkedésünkéből sohasem lett volna Galilei Kör, térben és időben nagy hatósugarú, virágzó diákmozgalom, ha nem kapunk önállóságot, ha Fényes Samu vagy más „felölttek” gyámsága alatt, az ő elgondolásaik szerint kellett volna egyesületesít játszanunk. Székely Aladár mindig csak segített bennünket, de óvakodott attól, hogy gyámkodjék felettünk, vagy hogy ő mondja meg, mit kellene csinálnunk.

AZ ÁTMENETI FÉL ESZTENDŐ. (A PRE-GALILEI KÖR)

A Fényes Samu-korszak kávéházi összejövetelei az 1907—1908-as tanév őszén és telén folytak. Fényes lemondása 1908 tavaszán következett be.

Az egyesület akkor egyelőre nem választott új elnököt, s az ügyvezető alelnökként funkcionáló Székely Aladár mindenben kezünkre járt, hogy megmutathassuk, mit tudunk. Miután a tanév már vége felé járt, egyelőre csak szervező bizottságot választottunk az őszi alakuló ülés előkészítésére. De a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének autonóm csoportjaként megkezdtük rendszeres egyesületi tevékenységünket most már a TT Károly körúti helyiségében, amelynek folyóiratokkal bőven ellátott olvasószobájába tagjaink szabad bejárást kaptak, társalgóját pedig szervező összejövetelekre rendszeresen, előadótermét is hetenként többször igénybe vehettük. Nyomatványok készítésére, mivel a tagdíjszedést még nem kezdtük meg, egyelőre az anyaegyesület adott pénzt, de azok megszövegezésében teljes szabadságot élveztünk.

Első nyomatványunk egy felhívás volt 1908 májusában az akkor érettségiző középiskolásokhoz, amelyben nyári tanfolyamra hívjuk meg őket s arra, hogy ősszel mint új egyetemi polgárok csatlakozzanak egyesületünkhez. Íme a szövege:

„Kedves Barátunk!

Budapest, 1908. május havában.

Nyolc évi tanulás után kezedbe nyomják az érettségi bizonyítványt. Bizonyítványt arról, hogy te már megszerezted mind azt az ismeretet, amire az »értelmiségi« osztálynak szüksége van.

Nézz lelkedbe: így van-e ez?

Az elmúlt másfél század hatalmas szellemi forradalomnak volt korszaka. Az emberi szellem óriásai foglalták össze a természettudomány és történelem tanulságait és ezeknek az összefoglalásoknak az eredményeképp megváltozott a modern ember felfogása az embernek a természethez és embertársaihoz való viszonyára nézve. Új tanok diadal-maskodtak a világ keletkezése és az ember származása, a fajok egymáshoz való viszonya, a nő helyzete és a társadalmi együttélés egyéb kérdéseiben. Új eszmék hívják porondra a gondolkodókat. A költészet, irodalom, művészet új utakra tör, új eszméknek áll szolgálatába . . .

És mindaz a forradalmian, mindaz a nagyszerűen új, amit a 18. és 19. század alkotott, ami lelkesít és harcra készítet milliőkat, előletek majdnem el volt zárva. A közel 7-8000 óra közül, amit 8 év alatt az iskola padjain töltöttek, egyetlenegy sem jutott arra, hogy elmondják nektek, mit tanított Herbert Spencer, ki volt és mit akart Marx Károly, micsoda eredményekre jutott Darwin. És ha szántak erre egy-két órát az évben, akkor is nagy kérdés, van-e benne köszönet.

És tudjátok, miért nem volt szabad tisztába jönnötök ezekkel a tanokkal? Mert ezek a tanok ellenkeznek a vallás tanításaival, mert ezek a tanok veszedelmesek a ma uralkodó érdekekre. Mert a 19. század kutatói összefűzték a biblia naiv gyermekmeséit: a hatnapos teremtéstörténetet, a szabadakarat, a lélek halhatatlansága, a túlvilág gyermekmeséit. Azért kell nektek még Horatiusnál és Berzsenyi Dánielnél tartanotok, mert az új korszak lantpengetői nem annak a dicsőségét zengették, »akit a bölcs lángesze fel nem ér«, hanem azokat a nagy és szent vágyakat, mik az új korszak rabszolgáit, fizikai és szellemi kizsákmányoltjait lelkesítik. Mert nem azt tartják fontosnak, hogy tudjátok, amire az általános műveltséghez szükségetek van, hanem hogy ne tudjátok, azt ami a vallásra és az uralkodó osztályok érdekeire veszélyes lehet. És ha felkerültök az egyetemre, látni fogjátok, hogy minden, ami ott támogatásra számíthat, ezt a kettős érdeket szolgálja. Felekezeti butításnak kedvező ifjúsági egyesület annyi van és annyi virágzik, ahány felekezet az egyetemen képviselve van. Míg ti előttek becsukják az egyetem kapuját, ha a tandíjból csak egy fillér is hiányzik: hatszázezer koronák jutnak templomjavításra. A tanítók éheznek, nincsen egyetlen kultúr-nívón álló könyvtárunk, de százezer koronákat juttat a sötétség szolgálatában álló Szent Imre ifjaknak a vallásminiszter, akinek a hatáskörében van az oktatásügy és a kultúra ügye is. Az ország elvérzik a kivándorlás által, mert az ország egyharmada papi és főúri kézben levő kötött birtok.

A haza, mely ápol és eltakar, nem bírja eltartani a szülőket, a kívándorlók százezreinek az édes honból csak egy koldusbot jut, de tejjel-mézszel édesgetik ide Franciaország kiűzött szerzeteseit és apácáit. Mikor a klerikalizmus által halálos ágyába fektetett Spanyolország készül lerázni magáról piócáit, mikor Franciaország kikergette a fekete sereget, a mi vezéreink, a mi uraink az ország földjéből, az ország pénzéből mérhetetlen vagyont pocskólnak az új középkor lovagjainak az istápolására.

Ennek nem szabad így maradnia.

Mi, akik még hinni tudunk egy szebb jövőben, mi, akik tudunk még lelkesedni a kultúráért és felvilágosodásért, a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületében tömörülünk a szabadgondolat zászlaja köré.

Ha tanulmányaidat a fővárosban folytatod, jöjj közénk tanulni és harcolni: ha vidéken maradsz, hass oda, hogy ott az Egyesületnek fiókja alakuljon.

Hogy pedig addig se maradjunk tétlenek, és küzdelmünkre a szabadgondolkodás fegyvereivel felszerelve jussatok az egyetem falai közé, tudatjuk veletek, hogy azok számára, akik a nyári szünetet Budapesten töltik, tanfolyamot rendezünk, amelynek célja lesz a modern világfel-fogás elemeit az érdeklődőkkel főbb vonásaiban megismertetni. Sikertült e tanfolyamokhoz előadókul megnyernünk a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesület vezetőségének és a Társadalomtudományok Szabad Iskolája tanári karának több kiválóságát, akik előadásaik keretén kívül is hajlandók lesznek az érdeklődőknek a szükséges útbaigazítást megadni.

Testvéreid

*A Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének
egyetemi hallgató tagjai.”*

A felhívást, amelyet a *Huszedik Század* is közölt,⁴⁵ minden középiskolába azok a tagjaink juttatták el baráti kezekbe, akik a megelőző évben ott érettségiztek. Vidéki tagjaink postán küldték el középiskolás barátaikhoz. Ezt az akciót, amely mozgalmunk első újszerű tevékenysége volt, később is, egyre kiforrottabb formában s nagyobb intenzitással évről évre megismételtük, s ily módon biztosítottuk friss erők beáramlását mozgalmunkba.

Az első nyári tanfolyam a következő előadásokból állott:

1. *Bevezető előadás a szabadgondolkodásról.* Tudomány és vallás. Július 10. Előadó: *Dr. Székely Aladár*

2. *A világ fejlődése.* Július 14. Előadó: *Dánosi Imre*
3. *Az élet fejlődése.* Július 17. Előadók: *Dr. Madzsar József és Szerdahelyi Sándor*
4. *Az ember származása.* Július 21. Előadók: *Dr. Madzsar József és Szerdahelyi Sándor*
5. *A társadalmak fejlődése.* Július 24. Előadó: *Tímár Miklós*
6. *A történelmi materializmus.* Július 28. Előadó: *Dr. Rónai Zoltán*
7. *A modern filozófia.* Július 31. Előadó: *Dr. Benczelits Jázon*
8. *A modern pszichológia problémái.* Augusztus 5. Előadó: *Dr. Benczelits Jázon*
9. *A természettudományi gondolkozás.* Augusztus 7. Előadó: *Dr. Madzsar József*
10. *A modern politika főbb irányai.* Augusztus 7. Előadó: *Dr. Harkányi Ede*
11. *A szocializmus.* Augusztus 14. Előadó: *Dr. Kunfi Zsigmond*
12. *Magyarország helyzete a kultúrfejlődésben.* Augusztus 18. Előadó: *Dr. Szende Pál*
13. *A nemzetiségi kérdés és hazafiság.* Augusztus 21. Előadó: *Dr. Jászi Oszkár*

Nagy elégtétellel töltött el bennünket, hogy tanfolyamunk előadásait, amelyeket a szétesztott felhívásokon és szóbeli agitációkon kívül más módon nem publikáltunk, a nagy nyári melegben a TT előadótermét zsúfolásig megtöltő közönség — túlnyomórészt végzett középiskolások — hallgatták végig.

PÓLÁNYI KÁROLY CSATLAKOZÁSA

Az új tanév kezdetén — bár formailag még nem alakultunk meg — már pezsgő élet folyt a Károly körüti helyiségünkben: előadások jeles előadókkal, magunk vezette szemináriumok, amikor egy nap beállított hozzánk Pólányi Károly, akkor szigorló joghallgató s egy előadás végén maga köré gyűjtve néhányunkat, akiket a szocialista diákszervezet idejéből valamennyire ismert, megkérdezte: „Mit akartok csinálni tulajdonképpen?” Jól emlékszem a jelenetre, a férfias szépségű Pólányi széles gesztusára, okos, derűsen kíváncsi tekintetére, meleg, szuggesztív hangjára. — „Hallottam, hogy sokan vagytok”, folytatta „valami új-fajta diákmozgalmat akartok csinálni. Mondjátok el mit, hogyan?”

Szívesen segítenék nektek.” Tetszett neki, amit elmondtunk s nekünk is, amit ő mondott. Néhányan rögtön az első beszélgetéskor megéreztük, hogy ez a velünk sok tekintetben egyformán gondolkodó, tömegek vezetésére nálunk sokkal alkalmasabbnak látszó ember olyan valaki, aki eddig hiányzott közülünk. Diák, mint mi, ha néhány évvel idősebb is, több mozgalmi tapasztalata van, kitűnő szónok, magunk közé kell fogadnunk. Éppen ilyen elnökre volna szükségünk.

De nem mindenki gondolkozott így. Többen a legbuzgóbb alapítók közül az első találkozástól kezdve bizalmatlanul néztek rá, sőt a munkába való aktív bekapcsolódásának kezdeti szakaszában is bizalmatlankodók maradtak. Ebben a bizalmatlanságban bizonyára szerepe volt valami be nem vallott féltékenységnek, valami olyan érzésnek, hogy más rakja fel a tetőt arra az épületre, amelynek alapjait mi raktuk le, és falait olyan fáradságosan húztuk fel. De volt más aggodalom is. Pólányi Károly hozzánk képest, akik többnyire szegények voltunk, „úri fiú” volt, elegánsan öltözött. Azt csak később tudták meg, hogy az erre való pénzt keserves nevelői munkával szerzi meg. És azt is, hogy a Pólányi család mennyire a másik póluson áll, hogy a Pólányi-fiúk édes unokatestvérei Szabó Ervinnek, hogy özvegy édesanyjuk oroszországi származású vérbeli forradalmár,⁴⁶ ezt mind csak később tudták meg. Akkor csalóka külső jelek alapján azt a hamis elméletet állították fel, hogy ez a tehetséges ember karrier-keresésből akar hozzánk csatlakozni, hogy a jobboldali karrierista diákvezérek mintájára mozgalmunkat ugródeszkanak használva „baloldali diákvezér” akar lenni. Hát vezér lett is belőle, mert tehetsége erre predesztinálta s mi, akik jellemét helyesen ítéltük meg, kezdetől fogva kívánatosnak láttuk, hogy az legyen. Ki is álltunk mellette.

Mégis talán egy egész esztendő kellett ahhoz, hogy a kezdeti bizalmatlanság mindenkiben teljesen feloldódjék. A nagy erővel megindult szervező munkában azonban — amelynek eredményét Pólányi közreműködése mindenki számára láthatóan fokozta — a kezdeti békétlenkedők is félretették, majd egymásután feladták bizalmatlanságukat.

A MUNKAPROGRAM ÉS A SZERVEZET VÉGLEGES KIALAKÍTÁSA

Félig kész elgondolásainkat egy a „régiekből” és Pólányi Károlyból álló munkabizottság öntötte végleges formába. Megbeszéléseink során tisztán kialakult bennünk, *mi az a munka, amelyet a haladás táborában*

mi akarunk s csak mi tudunk elvégezni. Így gondolkoztunk: a mai magyar értelmiség a maga széles tömegében a reakció és a konzervativizmus megbízható támasza. A TT és a szabadgondolkodók az értelmiségnek csak igen keskeny rétegét tudták eddig maguk mögé állítani, s nincs is kilátásuk, hogy bázisukat jelentősen kiszélesítsék. De itt van a diákság. Ez a jövő értelmisége. Az ő agyuk még fogékony új eszmék befogadására. *Aki a jövő értelmiségének arculatát meg akarja változtatni, annak a mai diáksághoz kell fordulnia: őket kell megnyerni a haladás gondolata számára.* Mi éreztük: az idő megérlelte a magyar ifjúságot erre. A szervező munkát azonban kívülről elvégezni nem lehet. Sem a TT, sem a szabadgondolkodók nem tudtak az ifjúsághoz eljutni. A szocialista diákok ilyen irányú próbálkozásai pedig azt mutatták, hogy az általuk választott út sem járható. Ezt a két év előtt kialakult meggyőződésünket Pólányi Károly hozzánk csatlakozása csak megerősítette. A szocialista diákok mozgalma elsorvadt, még mielőtt mi kibontottuk zászlóinkat. S ez ugyanakkor történt, amikor láttuk a diákok széles tömegeinek áldozatkész megmozdulását a tudomány és a tanítás szabadságáért. Erről az oldalról, az ő fogékony oldalukról kell a diákságot megközelíteni. Haladó, tudományos, minden pártpolitikát kizáró, de minden ízében progresszív, új munkamódszerű diákegyesületet kell létrehozni, amely a haladás őket legközelebből érdeklő problémáiról az ő nyelvükön szól hozzájuk.

Kialakítottunk egy ideiglenes részletes munkatervet is. Elhatároztuk, hogy az érettségizett középiskolások részére, általunk ez évben kezdeményezett — és bevált — *nyári tanfolyam* rendezését ezentúl minden évben, a tapasztalatok alapján tökéletesítve meg fogjuk ismételni.

A tanévben jól megválogatott reprezentatív előadókkal rendszeres *nagyelőadásokat* fogunk rendezni a diákság összessége és a nagyközönség számára, világnézeti és országos érdekű kérdésekről. Párhuzamosan *intenzív önképző munkát fogunk végezni szemináriumokban, amelyeket a tagok maguk szerveznek és vezetnek, olyan tematikával, amely a középiskolai és az egyetemi oktatás hiányosságait lesz hivatva kitölteni.* S itt egyaránt gondoltunk a hivatalos oktatás tudatos, világnézeti torzításaira, valamint annak az élő tudomány gyors fejlődését követni nem tudó maradiságára. Mi akkor már tudtuk mennyi, a maga szakmájában kitűnően képzett diák van közöttünk.

Tervbe vettük fakultások szerinti szakosztályok szervezését. Az egyes szakosztályok elnökei egyúttal az egész egyesület alelnökei is lesznek s felelősei fakultásuk szemináriumi és egyéb mozgalmi szervezésének. — A többi egyesületi funkciókat is kialakítottuk. Megbeszéltük a tervezett

reprezentatív előadások programját. Teljes egyetértés alakult ki közöttünk, hogy felvilágosító tevékenységünk egyik fő vonala világnézeti előadások tartása lesz, azoknak az előítéleteknek rombolása, amelyeken a vallási és felekezeti elfogultság, s mindenfajta klerikalizmus alapul, ugyanakkor azonban küzdeni kívánunk minden más előítélet, minden más hamis ideológia ellen, kiváltképpen azok ellen, amelyek a szociális igazságtalanságokat s a fajok, nemzetek egymás elleni gyűlölködését támasztják alá, de tagjainktól nem fogjuk megkövetelni a szocializmus melletti nyílt állásfoglalást.

MIÉRT GALILEI KÖR?

A Kör nevének megválasztásáról különböző, részben hiányos, részben pontatlan megemlékezések kerültek forgalomba. A hiteles történet ez:

Már kezdtük megfogalmazni első kiáltványunkat, amellyel egyesületünk a diákság és a nagy nyilvánosság elé fog lépni, amikor Póányi okosan felvetette a kérdést: milyen nevet fogunk kiáltványunk alá írni? A törvény arra kötelez bennünket, hogy a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének Főiskolai Fiókja néven szerepeljünk, de lehet-e ilyen névvel — amelyet kimondani is, megérteni is nehéz — átütő sikerre számítani? Valami rövid, jól hangzó nevet kellene találnunk, amely mellett kacskaringósan hangzó hivatalos nevünket mindig csak apró betűkkel tüntetnénk fel ott, ahol az elengedhetetlen. Egy nagy ember nevére volna szükség, akinek neve egyúttal csatakiáltás is volna. Rögtön átérettük indítványának életrealitását, néhányunk a Pikler Kör elnevezésre gondolt. Mindjárt el is határoztuk, hogy felkeressük Pikler professzort, felkérjük az alakuló ülés ünnepi előadásának megtartására s ugyanakkor arra is, hogy felvehessük a Pikler Kör nevet. Első kérésünket, az előadás megtartását készséggel vállalta, másik kérésünket azonban elhárította, mondván, hogy az ő neve vörös posztó, most már nemcsak a szélső reakció, de az egész hivatalos Magyarország szemében is. Azt ajánlja: vegyük fel *Galilei* nevét, aki minden idők egyik legnagyobb tudósa volt, s ha nem is egészen biztos, hogy az inkvizíció által való megkínóztatása és megaláztatása után elszuttogta a híres „*ppur si muove*” szavakat, neve mindenkiben ezt a dacos mondást idézi fel. Így született meg a Galilei Kör neve.

Most már, hogy tudtuk, hogy hívnak bennünket, könnyen vetettük papírra első kiáltványunk programnyilatkozatát, amely a fejünkben régóta gomolygó célkitűzéseknek szerencsés megfogalmazása lett.

A PROGRAMNYILATKOZAT ÉS A HIVATALOS MEGALAKULÁS

„A Galilei Kör abból a célból alakult, hogy a szabad tudománynak és a szabad gondolatnak otthona legyen az egyetemen. Az önképzés eszközével a tudomány szeretetét ápolni és terjeszteni, és azt bátran megvédeni minden ellenségével szemben, — ez a Galilei Kör programja!

Országos ügyekbe nem avatkozunk: nem politizálunk. Tanulunk és tanítunk. A tudás terjesztését csak azok mondhatják politizálásnak, akiknek a kezében a tudatlanság politikai hatalom.

A szellemi és a gazdasági felszabadulás akadályai ugyanazok és a művelődés sorsa a dolgozó néposztályok boldogulásához van fűzve. A Galilei Kör az értelmiség eme történelmi hivatásának teljes tudatában van akkor, amiképpen kötelező feladatául vállalja a magyar diákság szellemi erőinek gyűjtését és gyarapítását, hogy az majdan az életben kemény, öntudatos és vértezett harcossa legyen Magyarország társadalmi felszabadulásának.”

A Kör hivatalosan 1908. november 22-én alakult meg. A megnyitó ünnepi előadást Pikler Gyula tartotta. Pólányi Károly lett a Kör első elnöke s e sorok írója, akkor még Klein Zsigmond néven, a főtítkára. Ebben a választásban Pólányi vezető szerepének előlegezett elismerése és az alapító csoportnak, amelynek mintegy bizalmija voltam, a vele való szolidaritása jutott kifejezésre. Így Pólányi Károly vezetésével megindulhatott felfelé ívelő pályáján a Galilei Kör.

A korabeli sajtóban nem keltett nagy hullámokat a Kör megalakulása. A *Budapesti Napló* 1908. november 24-i számában a következő rövid tudósítást közölte:

„Egyetemi hallgatók gyűlése. Vasárnap délután tartotta alakuló közgyűlést a főiskolai szabadgondolkodók egyesülete Dr. Székely Aladár elnöklete alatt mintegy 200 egyetemi hallgató részvételével a Társadalomtudományi Társaság helyiségében. Az egyesület a Szabad gondolkozás Magyarországi Egyesületének fiókjaként alakult meg. A meg-ejtett választás során az egyes tisztségekre a következők választottak meg: Elnök: Pólányi Károly ügyvédjelölt, főtítkár Klein Zsigmond orvostanhallgató, jegyző Bihari Arnold orvostanhallgató, főjegyző Turnovszky Sándor joghallgató, ellenőr Bánóczi Dénes joghallgató.”

A többi napilapok még ilyen kivonatossan sem közölték kommunikánket, a *Népszava* sem. A *Budapesti Naplón* kívül csak a néppárt lapja,

az *Alkotmány* emlékezett meg az eseményről ugyancsak november 24-i számában, de nem tudósítás, hanem egy durva élcelődő és leki-csinylő krocki formájában, amelynek ezt a címet adta: *Móricék mulatnak*. Az elhallgatásra és a leki-csinylésre alaposan rácafoltt a mozgalomnak mindenkit meglepő impozáns kibontakozása, amit nemcsak a taglétszám gyors növekedése demonstrált (a második évben már ezernél több tagunk volt), hanem minden rendezvénynek tömeges és lelkes látogatottsága és a Kör tevékenységének sokoldalúsága is: a *Galilei Kör rövid két esztendő alatt ismert intézmény*, túlzás nélkül lehet állítani, *közéleti fórum* lett, és az is maradt.⁴⁷

Ebben része volt Pólányi Károly dinamikus és ugyanekkor megnyerő szuggesztív személyiségének és nem utolsósorban példátlan szónoki képességének. De nem kisebb része volt a sikerben a vezetőség magas színvonalú szellemi erő kifejtésének, céltudatos szervező, még azt is mondani merném, fizikai munkájának. Mert munka aztán volt bőven.

A MUNKASZELLEM

Az előadásciklusok, a szemináriumok kitervezésétől az előadók megválogatásától, megnyerésétől, kiáltványok megszövegezésétől — ami nemegyszer éjjelekbe nyúló megbeszéléseket igényelt —, a sok szükséges nyomtatvány nyomdai előkészítésétől és korrektúrájától kezdve, választmányi ülések tartásán, szemináriumok vezetésén át a nyomtatványok expedíciójáig (hajtogatás, borítékcímzés, bélyegragasztás, postára vitel) mindent, de mindent a titkároknak, választmányi tagoknak s az alkalmilag önként vállalkozó többi tagoknak kellett elvégezniük, mert a Galilei Körnek fennállása egész ideje alatt soha egyetlen fizetett alkalmazottja, még kifutója sem volt. Néha, ha sok volt az ilyen fizikai munka, bizony a fő-fő vezetők is nekiláttak. És a pénztárosok. Az első négy év két híres pénztárosára, Messer Bélára és Ertler Hermannra jól emlékszem. Milyen buzgalommal látták el ezt a nem mutató robotmunkát, milyen rámenősen szedték be a félévi 1 korona tagdíjat, milyen gonddal kezelték az így összegyűlt egész csinos összeget s később más testületek adományait, hogyan fukarkodtak a kiadásokkal, alkudtak a nyomdákkal, s milyen tiszteletben állottak. Soha senkinek sem jutott eszébe tisztességükben kételkedni, de erre nem is volt ok.

Ilyen volt a munkaszellem a Galilei Körben. S amit mondok, abban nincs semmi szépítő melléemlékezés. Mozgalmunk a maga adottságánál fogva csaknem kizárólag olyan embereket vonzott magához, akik

meggyőződésükért készek voltak áldozatot vállalni. Önző, a maguk személyét mindenáron előtérbe tolni akaró emberekre inkább taszító hatással volt. Ha egy-egy ilyen mégis közénk tévedt, vagy hamar rájött, hogy ide nem érdemes járnia, vagy pedig a tagság egészséges közszel-leme az ilyen, rendszerint intrikáló természetű embereket — az általuk keltett kisebb-nagyobb zavarok és viszályok közepette — gyorsan kiküszöbölte magából.

A Galilei Kör 12 éves fennállása alatt alig néhány — s akkor is mindig jelentéktelen — ilyen természetű belső zavar fordult elő. Kritika, taktikai és stratégiai kérdések körüli vitatkozás viszont volt bőven. Fiatalok szervezett ellenzéki mozgalmának egy korai esetére jól emlékszem. A kritikai viták elvi alapon, baráti szellemben folytak és intéződtek el: meggyőzéssel vagy megegyezéssel. A fiatalok említett szervezett ellenzéki mozgalma pedig oly módon, hogy a régi vezetők szélesre tárták az ajtókat a magukat vezetésre alkalmasnak érző, jó szándékú, dolgozni akaró fiatalok előtt: a legközelebbi közgyűlésen tisztségeket, választmányi tagságokat bőven engedtek át nekik, s az újak a régiekkel hamar egységbe forrtak.

Két évnél tovább magasabb funkciót egyébként sem töltött be senki. Terhes is volt, de főleg az volt a törekvésünk — és ez hagyományá, gyakorlattá is vált —, hogy a beáramló fiatalság minél hamarabb vegyen részt az egyesület vezetésében, a mindenkori galileisták mindig maguk igazgassák magukat. Akik a régiek közül nem kerültek vidékre, tanácsadókként, szemináriumvezetőkként, előadókként a Kör segítői maradtak. A különböző fakultások és évjáratok tisztségviselői között életre szóló, horizontális és vertikális barátságok szövődtek. Az anyaegyesület 1911-ben megindult folyóiratának, a *Szabadgondolat*nak szerkesztői, munkatársai között is sok volt a régi galileista. Így még egyfelől biztosítva volt a mozgalom szellemi kontinuitása, másfelől a tagság és a vezetőség évenkénti megújulása magában hordta a szellemi tartalom fejlődésének, korszerűsödésének lehetőségét.

TUDOMÁNYOS SZÍNVONAL

A galileista mozgalom szellemének még sok érdekes vonásáról lehetne szólnom. Ezek közül most csak egyet emelek ki. A Kör belső szemináriumi munkájának magas tudományos színvonalát. Voltak ismeretelméleti, pszichológiai, termodinamikai, biológiai, szociológiai, marxista és még sok más tárgykörű szemináriumaink. Egyetlen adat jól

fogja érzékeltetni, milyen színvonalú munka folyhatott azokban. A régi iratok között lapozgatva, egy helyen a következő ádatra bukkantam: Tudományos bizottság: Bosnyák Béla joghallgató, Korach Mór műegyetemi hallgató, Pólányi Mihály orvostanhallgató, Pólya György bölcsészhallgató.

Három közülük ma is élő, nemzetközi hírű tudós: Korach Mór, a Budapesti Műszaki Egyetem nyugalmazott professzora, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, jó egészségben közöttünk van; Pólányi Mihály, orvos, fizikus, kémikus a manchesteri egyetem nyugalmazott professzora, több angol és amerikai egyetem díszdoktora és gyakori meghívott előadója; Pólya György, a kaliforniai Stanford Egyetem nyugalmazott matematika professzora, a matematikai oktatás világszerte elismert szaktekintélye, szintén több egyetem díszdoktora, a francia tudományos akadémia levelező tagja, róla néhány éve a magyar napisajtó is megemlékezett abból az alkalomból, amikor a Magyar Tudományos Akadémia és a Bolyai Társaság meghívott vendégeként néhány hétre hazalátogatott.

A negyediknek, a fiatalon elhunyt Bosnyák Bélának, sajnos csak nekrológjaiból tudok idézni: Néhány kiragadott mondat a *Szabadgondolat* 1912 októberi számából: „Huszonhárom évig élt és ezalatt nagyon sokat dolgozott. Joghallgató korában *A kapitalizmus kialakulása* című dolgozatával a Társadalomtudományi Társaság pályadíját nyerte el. Legértékesebb munkája Oros község társadalmi és gazdasági rajza volt, amely a hasonló tárgyú magyar tanulmányok között legjobb és további kísérletekre példaadó munka volt. A Galilei Kör diákstatisztikáját is ő látta el magyarázó szöveggel. Utolsó nagyszabású terve a magyar jobbgység maradványainak felkutatása volt... E munkája közben ragadta el közülünk a halál.” Másik idézet a *Huszádik Század* ugyanakkor megjelent számából: „Ennyi és ilyen munkásság már egymaga is meglepő és rendkívüli eredmény volna egy ilyen nagyon fiatal embernél, de Bosnyák Béla egész lényének moralitásával, ifjúsága minden szépért, jóért lángoló lelkesedésével is, maradandó emléket emelt magának mindnyájunk szívében.” Eddig a két idézet. Úgy gondolom, nem szorul indokolásra, hogy a 23 éves korában elhunyt Bosnyák Béláról szóltam leghosszabban.

Ez a négy fiatalember volt a Galilei Kör tudományos bizottságának tagja 1910-ben. Azt hiszem, ez eleget mond.

IV. AZ ALAPÍTÓ NEMZEDÉK SZELLEMI FELKÉSZÜLTSEGE

A Társadalomtudományi Társaság és a *Huszedik Század* nemzetnevelő munkája. — Olvasmányok. — A filozófiától a szociológiáig. — Szépirodalom és művészet.

Amint a II. fejezetben már említettem, a Galilei Kör alapítóinak tanítómestere és példaképe az a szociológus gárda volt, amely a *Huszedik Század* és a Társadalomtudományi Társaság körül csoportosult. Amikor a kör megalakult, a folyóirat és a társaság már a magyar szellemi élet rangos fóruma, a progresszió gyülekezőhelye volt, vezetői pedig egyenként is, mint radikális csoport is, elismert tényezőkké váltak a magyar közéletben. Közvetlenül az első világháború előtt ők alapították meg a Polgári Radikális Pártot, jelentős szerepet vittek 1918 októberében a forradalmat irányító Nemzeti Tanácsban, majd a Károlyi Mihály vezette októberi forradalom ideológiájának kialakításában és kormányzati tevékenységében.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÉS A HUSZADIK SZÁZAD NEMZETNEVELŐ MUNKÁJA

A *Huszedik Század* első száma szimbolikusan jelezve, hogy az új lap a jövőt kívánja szolgálni, 1900 januárjának első napján jelent meg. Egy-egy számát nem kis bátorsággal 5-5 1/2 nyomtatott ívre, 80-90 könyvoldalnyira tervezték, s vállalkozásuk sikerült is. A szellemi élet nálunk eddig alig művelt területén, a szociológiában olyan tudományos folyóiratot hoztak létre, amely néhány év alatt elérte az akkori legmagasabb szellemi színvonalat. Mire mi többé-kevésbé felnőtteknek számíthattuk magunkat, mondjuk 1909-ig — ez volt a Galilei Kör nyilvános működésének első esztendeje, s magunk 21-23 évesek voltunk — tehát tíz év alatt húsz 500-550 oldalas vaskos kötet jelent meg a *Huszedik Századból*: félúvenként bekötőtáblával, áttekinthető tar-

talomjegyzékkel ellátva, valóságos kis szociológiai házi könyvtár lett a szerény kezdeményezéséből.

Nem kuriózumként, de tanulmányozásra érdemes kortörténeti jelenségként hasznosnak vélem a figyelmet felhívni arra, hogy mind a *Huszadik Század*, mind a Társadalomtudományi Társaság baloldali orientációjú gárdájának legkiemelkedőbb, legtevékenyebb tagjai életkorban egy nagyon szűken körülhatárolt nemzedékhez tartoztak. Jászi Oszkár maga, aki annyira centrális egyénisége volt a csoportnak, hogy legtöbbször az ő nevével jelezve szoktak beszélni, írni rólok, 1875-ben született, tehát 25 éves volt, amikor a *Huszadik Század* megindult. Nála valamivel volt idősebb Ágoston Péter (1874), Harrer Ferenc (1874), Kégl János (1873), Somló Bódog (1873), Vámbéry Rusztem (1872) és Wildner Ödön (1874). A többiek közül Batthyány Ervin, Dániel Arnold, Harkányi Ede, Kunfi Zsigmond, Madzsar József, Szabó Ervin, Székely Aladár, Szende Pál szintén az 1876—1879-es korcsoportba tartoztak. Az élharcosok közül csak Zigány Zoltán (1864) képviselt a maga 36 évével egy korábbi nemzedéket és a vele egyidős Pikler Gyula, aki mint fiatal egyetemi tanár majdnem valamennyiök tanítómestere volt. Viszont mint kortársakat hozzájuk tartozóknak tekintetjük — bár fő tevékenységük nem a *Huszadik Században* s a TT-ben örökítődött meg — a kornak olyan jeles író-publicistáit, mint Bíró Lajost, Szász Zoltánt és last but not least — *Ady Endrét*, akinek progresszív publicisztikai tevékenysége még meg is előzte őket, később pedig teljesen összefonódott az övékével.

Ezt a céltudatosan együttműködő, nemzetébresztő író—tudós—szociológus—politikus együttest, amelynek névsorát még sok névvel lehetne kiegészíteni, a 19. század nyolcadik évtizede adta a magyarságnak. Ezt a nemzedéket tehát igazán nem lehet azzal a váddal illetni, hogy későn hallatta szavát. Igaz, hogy megkésve, de ez nem rajtuk múlott. Hiszen alig kerültek ki az iskolából (az egyetemet is beleértve), Pikler patronátusa alatt Jászi Oszkár, Kégl János és Somló Bódog vezetésével irodalmi fórumot kerestek és teremtettek maguknak. És jól meg lehet érteni a módszert is, ahogyan munkájukhoz hozzáfogtak: szövetségeseiket kerestek ismert nevű szociológusok között és segítőtársakat a magyar értelmiségnek olyan személyiségei között, akik hű hívei voltak ugyan a fennálló rendszernek, de nem zárkoztak el elvileg új tudományos megismerésektől, szakterületükön a közintézmények bírálatától. E liberális elemekkel való együttműködést abban a reményben, hogy egy részüket majd megnyerik, hogy ezek tekintélye megvédi őket a túl korai elsöprő támadásoktól, elengedhetetlennek tartották vállalkozásuk sikere szem-

HUSZADIK SZÁZAD

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI HAVI SZEMLE

I. ÉVFOLYAM.

I. SZÁM.

1900. JANUÁR HAVA.

TARTALOM:

LEVÉL A HUSZADIK SZÁZADHOZ	Spencer Herbertől	1
TUDOMÁNYOS PUBLICIZSTIKA	Dr. Jászi Oszkártól	2
A SZÁZADVÉGI DEGENERATIO	Dr. Moravcsik Ernő Emiltől	13
AZ AMERIKAI CSÓKJÁRVÁNY	Cesare Lombroso-tól	26
EGY SOCIALDEMOKRATA ERETNEK KUDARCZA	Dr. Berinkey Dénestől	32
MEZŐGAZDASÁGI MUNKÁSTÖRVÉNYHOZÁ- SUNK KEZDETEI	Szintó Menyhértől	39
A JOGI SZAKOKTATÁS REFORMJA ÉS A TÁRSADALMI Tudományok	Dr. Somló Bécdogtól	46
TUDOMÁNYOS SZEMLÉK:		
A MAGYAR MAGÁNJOG CODIFICATIÓJA		56
OSZTRÁK TÁMADÁS A MAGYAR KÖZJOG ELLEN		59
A MAGYAR POLITIKA ÚJ ALAPJAI		61
AUSZTRIA FÖLOSZTASA		65
NEMZETISÉG ÉS JOG		66
KATHOLIKUS REACTIO ANGLIÁBAN		67
ALLEN GRANT-ról		69
COMTE-től KIDD-ig		70
RÓMA GAZDASÁGTÖRTÉNETE		73
MAJLATH GRÓF A SOCIALIS KÉRDÉSRŐL		75
KORTÖRTÉNETI SZEMLE		77

BUDAPEST

PESTI KÖNYVTYOMDA-RÉSZÉNYT-TÁRSASÁG NYOMÁGA.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: IV., Múzeum-körút 35.

A »Huszadik Század« megjelenik minden hó első napjaiban 4—5 nyvi terjedelemben. Előfizetési ára egész évre 16 korona, félévre 8 korona. Egyes szám ára 1 korona 50 fillér.

Felclős szerkesztő: DR. GRATZ GUSZTÁV.

A SZERKESZTŐ-BIZOTTSÁG TAGJAI:

Bathó Béla
Berinkev Dénes
Boer Elek
Farkas Géza
ifj. Ferencz József
Guttenberg Pál

Jászi Oszkár
Kégl János
Kenez Béla
Kiss Albert
Kolozsváry Balint
Lessner Richárd

ifj. Niameßny Mihály
Parádi Ferencz
Somló Bódog
Sztántó Menyhért
Weisz Jenő
Zigány Zoltán.

MUNKATÁRSÁK:

Bakonyi Kálmán, törvény-
széki bíró.
Ballagi Aladár, egyetemi
tanár.
Balogh Arthur, egyetemi
magántanár.
Balogh Jenő, kir. táblai
bíró, egyet. magántanár.
Bartók József, min.
osztálytanácsos.
Charmani Oszkár, kir. köz-
jegyző (Fiume).
Csathó Ernő, min. segéd-
fogalmazó.
Csorba Ferencz, min.
osztálytanácsos.
Doleschall Alfréd, törvény-
széki bíró.
Durkheim Émile, egyetemi
tanár (Bordeaux).
Erxner Kornél, min. fogal-
mazó, egyet. magántanár.
Faragó Gyula, orvos.
Fayer László, egyet. tanár.
Fellner Frigyes, az Agrár-
bank titkára.
Fruyveasy József, min.
segédtitkár.
Fordinándy Géza, min.
fogalmazó.
Finkay Ferencz, jogakad.
tanár (Sárospatak).
Földes Béla, egyet. tanár.
Gerster Miklós, iparfel-
ügyelő.
Gidófalvy István, kir. köz-
jegyző (Kolozsvár).
Gömöry Olivér, min. fogal-
mazó.
Halász Sándor, min.
osztálytanácsos.
Hajós Lajos, orvos, egye-
temi tanársegéd.
Horváth János, kir. al-
ügyész.
Hles József, min. fogalmazó.
Jászi Viktor, jogakadémiai
tanár (Kecskemét).
Jancsó György, egyet. tanár
(Kolozsvár).

Jellinek György, egyetemi
tanár (Heidelberg).
Katona Béla, kir. főügyész-
helyettes.
Kenedi Géza, ügyvéd, a
Pesti Hírlap szerkesztője.
Körösy József, a fővárosi
stat. hivatal igazgatója.
Kristóffy József, orsz.
képviselő.
Kunecz Ignác, egyet. tanár
(Kolozsvár).
Kuzsinszky Balint, muzeumi
őr, egyet. magántanár.
Lánery Gyula, egyet. tanár.
Lechner Károly, egyet. tanár
(Kolozsvár).
Lessner Rudolf, orvos
(Sopron).
Liebermann Leo, az orsz.
chemical intézet igazg.
Liszt Ferencz, egyet. tanár
(Berlin).
Lombroso Cesare, egyet.
tanár (Turin).
Lukács Adolf, egyet. tanár
(Kolozsvár).
Mandello Gyula, egyetemi
magántanár.
Meliórisz Béla, jogakad.
magántanár (Eperjes).
Molnar Géza, író.
Moskovitz Iván, tszékai
aljegyző (Kassa).
Moravcsik Ernő Emil,
egyet. tanár.
Nagy Ernő, jogakad. tanár
(Nagyvárad).
Nagy László, Szatmár vm.
alispánja.
Ottlik István, min. osztály-
tanácsos.
Óreg János, főiskolai tanár
(Debreczen).
Papp Dániel, író.
Pauer Imre, egyet. tanár.
Pekár Károly, főrcal. tanár
(Lőcs).
Petrovics Elek, min. segéd-
fogalmazó.

Pikler Gyula, egyet. tanár
Polner Odón, min. segéd-
titkár, egyet. magántanár.
Ráth Zoltán, jogakad. tanár
(Kassa).
Reichard Zaigmond, kir.
albíró.
Rényi József, min. fogal-
mazó.
Ribot Th., a Collège de
France tanára (Páris).
Sarkadi Lajos, kerek-
kam. titk. (Nagyvárad).
Schächter Miksa, egyetemi
magántanár.
Schein Mór, orvos.
Schiller Bódog.
Schneller István, egyetemi
tanár (Kolozsvár).
Schvarcz Gyula, egyetemi
tanár.
Simmel György, egyetemi
magántanár (Berlin).
Sombart Werner, egyetemi
tanár (Boroszló).
Szegedy-Maszák Elemér,
ipari segédfelügyelő.
Szerényi Sándor, min.
segédfogalmazó.
Tarde Gustave, az »École
libre des sciences poli-
tiques« tanára (Páris).
Tarnai János, kir. ítélő-
táblai bíró.
Fegze Gyula, jogak. tanár
(Kecskemét).
Vámbrý Rusztem, tszékai
jegyző.
Várossy Vilmos, ügyvéd.
Vécsey Tamás, egyetemi
tanár.
Vigváro Ferencz gróf,
főrendiházi tag.
Wagner Adolf, egyet. tanár
(Berlin).
Wallon Dezső, min. segéd-
titkár.
Wolf Gyula, egyet. tanár
(Boroszló).
Wolfner Pál.

pontjából. Hiszen nekik nem volt még nevük, közéleti pozíciójuk. Jászi Oszkár, a vezér például segédfogalmazó volt a Földművelésügyi Minisztériumban.

Stratégiájukat jól demonstrálja a folyóirat 1900. január 1-én megjelent első száma, amelynek történelmi dokumentum számba menő borítólapját érdemes kissé tüzetesebben szemügyre venni (lásd 92–93 oldal).

Bár a több, mint száz név között, amely a szerkesztő bizottságban és a munkatársak között fel van sorolva, számos ma már teljesen ismeretlen, mégis azt hiszem, hogy minden mai olvasó sok érdekességet fog találni a névsorban. Az első szám élén Jászi Oszkár *Tudományos publicisztika* című programcikkét és Herbert Spencernek azt megelőző rövid üdvözlő levelét találjuk. A *Huszedik Század* megindító uyanis jónak látták Herbert Spencerhez, a nagy angol univerzális tudóshoz fordulni, akinek akkor már befejezett életműve mintegy összefoglalása volt a 19. századi szociológia egyik fő irányvonalának, hogy tőle kérjenek ajánlást a szociológia művelésére és népszerűsítésére irányuló kezdeményezésükhöz. Az agg tudós szívélyesen és kedvesen válaszolt a távoli és általa bizonyára kevésbé ismert kis ország leendő fiatal tudósainak. Kezdeményezésüket dicséretre méltónak és fontosnak nyilvánította. Ezt a levelet, amely szimbolikusan mintegy a búcsúzó 19. század üdvözlöte volt az induló 20. századhoz, tették — eredeti angol szövegben és magyar fordításban — lapjuk élére az alapítók.

Ez azonban semmiképpen nem jelentette azt, hogy Spencer valamennyi tanításával azonosítják magukat, s legkevésbé azt, hogy ők az általa képviselt dogmatikus gazdasági liberalizmus hívei, tehát anti-szocialisták. Ez már az első számban is megmutatkozott, s aztán egyre inkább. Annyira, hogy konzervatív-reakciós oldalról a *Huszedik Századot* kezdettől fogva veszedelmes történelmi materialista, szocialista orgánumnak tekintették. Ez is hamis szemlélet volt. A *Huszedik Század* a szociológia s a közgazdaság területén, amely a fő területe volt, de azokban a tudományágakban is, amelyekkel kiegészítően foglalkozott (természettudományok, történelem, etnográfia, irodalmi—képzőművészeti—zenei kritika stb.), a szabad kutatás, a szabad bírálat, a pártatlan információ orgánuma akart lenni s mindig az is maradt. A magyar közélet területén pedig a tudományos publicisztika művelője.

Hogy az alapítók mit értettek ezen — a szókombináció Jászi Oszkár-tól származik, vagy legalábbis magyar nyelven ő használta először —, azt Jászi közvetlenül Spencer levele után következő programcikkében részletesen kifejtette. Ebből néhány jellegzetes részletet idézek:

„Tudományos az a publicisztika lesz, mely a napi eseményekben és jelenségekben nem elégszik meg azok conventionális magyarázatával, egy-két vagy több ember akaratára, ötletére, vagy személyére való visszavezetésével, hanem a távolabbi, a rejtett, az egyetemes okokat keresi.”

„Az ún. művelt emberek gyakran hallható vélekedései, hogy pl. egyházpolitikai törvényeinket a Tiszák Szapáry-ellenes coup-ja idézte elő, vagy hogy a francia forradalmat ezek meg ezek az udvari cselszövények, a reformációt Luther személyes hiúsága stb. stb. nem épen olyan végtelenül naivak-e mint kezdetleges őseik meggyőződése, akik betegségeiket, vadászeredményeiket, álmaikat s napi életük egyéb eseményeit a túlvilági szellemek működésére, akaratára vezették vissza?”

„Hogy a tudományos publicisztika egyedül képes igaz okait adni társas életünk jelenségeinek, míg a régibb értelemben vett publicisztika azoknak csak felületes s ál-okait adja: az a fentiekből elég világos. Ebben a tudományos publicisztika annyira különbözik a nem tudományostól, mint a királyok csatáit zengő kronologikus vagy diplomáciai intrikákat nyomozó ún. pragmatikus történelem különbözik a legújabb kor néhány (bizony még nagyon kevés számú) szociológus történeti munkájától.”

„... Csak egy iránynak nem nyílnak meg a *Huszadik Század* hasábjai. A reactionak. A reactionak minden nyílt vagy leplezett, bátor vagy alázatos megnyilatkozása számúzve lesz. És ezzel nem tagadjuk meg kifejtett elveinket, mert a reactio publicisztikája nem lehet *tudományos* publicisztika.”

A tanulmány a következő Spencer idézettel végződik:

„Senki sem lehet addig tökéletesen szabad, míg mindenki nem szabad; senki sem lehet addig tökéletesen erkölcsös, míg mindenki nem erkölcsös; senki sem lehet addig tökéletesen boldog, míg mindenki nem boldog.”⁴⁸

E cikkből — bár szigorúan tartja magát a címben kifejezésre jutó módszertani kérdéshez — minden olvasója kiérezhette, hogy a cikkírónak és társainak szeme előtt távoli, nagy radikális reformok gondolatai lebegnek. Mérsékelt, konciliáns hangja azonban azt is mutatta, hogy távol állnak minden forradalmi aktivitástól, a tudomány módszerével akarják megkeresni, mely reformok volnának szükségesek, sőt a napi politikába sem kívánnak egyelőre beavatkozni, legfeljebb tudományos

szemléletű kritikusi lesznek annak. S valóban a lap hivatásának ez a felfogása dominált a *Huszádik Század* első öt esztendejében, jóllehet a kritikai hang az egyre reakciósabbá váló belső viszonyokkal szemben, amit például a fiatal Ady Széll Kálmán kormányelnöksége alatt, a század elején, debreceni és nagyváradi újságíróskodása idején, náluk intenzívebben érzékelt és állított pellengérré, az évek során egyre élesebbé vált. Ha az ember végiglapozza a *Huszádik Század* első öt évfolyamát, hangban, témakörben, munkatársakban óriási különbséget talál a következő tíz évhez viszonyítva, amikor a folyóirat korábbi tartózkodásából kilépve a legbaloldalibb magyar értelmiség nagy tekintélyű harcorgánumává lett. Ebből a szemszögből nézve az első öt esztendőt a tapogatózás, az erőgyűjtés és erőpróba korszakának kell tekinteni.

A Galilei Kört megalakító diákcsoport szellemi arculatának kialakításában a *Huszádik Század*nak igen fontos szerepe volt. De hogy ez a szellemi arculat voltaképpen milyen is volt, milyen lehetőségeink voltak a szellemi felkészülésre, a megismerésre, az ismeretek gyarapítására, arról részletesen is szólni kell.

Az alapító nemzedék eszmélődési folyamatának ábrázolásánál ezentúl a *Pikler elleni tüntetések után együtt maradt diákcsoport magvát* tartom szem előtt, amely 1-2 év alatt egy lassan bővülő, szorosan összetartó társasággá kovácsolódott össze. Alszerénység volna és az igazságot hamisítanám meg, ha nem szegezném le már itt, hogy ez a becslésem szerint 40-50 tagot számláló társaság az *akkori értelmiségi ifjúságnak egyik elitcsapata volt*. A Kör hivatalos megalakulásakor, 1908 őszén, már 2-3 éves főiskolai múlt állott mögöttük. Középiskolás koruk óta sokat tapasztaltak, láttak, tanultak; szélesebb látókörűek, érettebbek lettek. És igen fontos momentum: *egymástól is tanultak, egymásra is hatottak*. Merném mondani: már akkor kialakult, összetevődött bennük az a világnézeti, erkölcsi és a tudás legkülönbözőbb területeire kiterjedő gondolkozási közösség, amely a haladó mozgalmak körén belül mozgalmuk, aktivitásuk sajátos jellegét s ebből kifolyólag történelmi szerepüket meghatározta.

OLVASMÁNYOK

Azzal kell kezdenem, hogy ezek a csaknem kivétel nélkül jelesen érettségizett diákok, akiknek az a szerencse jutott osztályrészükül, hogy haladó gondolkodású tanáraiktól jó indítást kaptak, valóban mindent, de mindent elolvastak, ami magyar nyelven — most csak erről szölok —

akkor elolvasható volt. Érdeemes, mert nemcsak a galileisták megismerését mozdítja elő, de egyúttal kortörténeti dokumentum is, egy kis szemlét tartani arról, mit tudott adni a századforduló idején a magyar nyomtatott betű az olvasni vágyó és csak magyar nyelven olvasni tudó értelmiségi fiataloknak? Elég sokat.

A filozófia terén például, ami minden korban erősen érdekelte az élénkebb eszű 16–20 éves fiatalokat — hiszen azt tanították róla, hogy az minden tudás kvintesszenciája —, rendelkezésükre állt az akkor már nagy múltú *Filozófiai Írók Tára*.

Ezt a gyűjteményt a filozófiának két fiatal egyetemi tanára, Alexander Bernát és Bánóczy József indította a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával 1881-ben és szerkesztette 1919-ig. Később más szerkesztőkkel új folyamai is voltak a gyűjteménynek. Itt csak az első 24 kötet fontosabbjait sorolom fel, melyek 1910-ig jelentek meg:

Descartes: I. Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről. II. Elmélkedések a metafizikáról. III. A filozófia elvei. Fordította és magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát.

Schopenhauer: I. A halálról. II. A faj élete. III. A tulajdonságok öröklése. IV. A nemi szerelem metafizikája. V. Az élethez való akarat igenléséről és gyötrelméről. Fordította és magyarázatokkal ellátta Bánóczy József.

Hume: Vizsgálódás az emberi életemről. Fordította és magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát.

Bacon: A novum organum első része. Fordította és magyarázatokkal ellátta Balogh Ármin.

Kant: Prolegomenái minden leendő metafizikához. Fordította és bevezetéssel ellátta Alexander Bernát.

Kant: A tiszta ész kritikája. Fordították és magyarázták Alexander B. és Bánóczy J.

Platon: Válogatott művei. I. Gorgias. Philebos. Fordította és bevezetéssel ellátta Péterfy Jenő. II. Euthyphron. Sokrates védekezése. Kriton. Phaidon. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Gyomlay Gyula. III. Symposium. Phaidros. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Dercsényi Móric.

Diderot: Válogatott filozófiai művei. I. Fordította Kun Sámuel. II. Fordította és bevezetéssel, magyarázatokkal ellátta Alexander B.

- Schopenhauer*: Az akarat szabadságáról. Fordította és magyarázatokkal ellátta Kelen Ferenc.
- Spinoza*: Tractatus theologico-politicus. Fordították s jegyzetekkel ellátták Posch Árpád és Rencz Jenő.
- Schwegler*: A bölcelet története. Fordította Mitrovics Gyula.
- Leibniz*: Értekezések. Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Vida Sándor.
- Berkeley*: I. Három párbeszéd. II. Értekezés a látásnak egy új elméletéről. Fordította, életrajzzal és jegyzetekkel ellátta Dienes Valéria.
- Nietzsche*: A tragédia eredete vagy görögség és pesszimizmus. Fordította és bevezetéssel ellátta Fülep Lajos.
- Morus Tamás*: Utópia. Fordította és bevezetéssel ellátta Kelen Ferenc.

Mai szemmel nézve is el kell ismernünk, hogy a konzervatív szellemű szerkesztők válogatásukkal — amely persze lehetett volna jobb is — becsületes munkát végeztek. Hogy mi fiatal fejünkkel mit értettünk meg ezekből az olvasmányokból, amelyek két és félezer év gondolkodóinak munkáiból szükségszerűen bizonyos önkénnyel voltak összeállítva (később sok fontos művel ki is egészítették), azt ma már bajosan tudnám megmondani. Úgy gondolom, hogy a filozófusok történelmileg félmjelzett hírneve és a szerkesztők tekintélye a mi szemünkben valamennyi műnek többé-kevésbé egyenértékűséget tulajdonított, és ez bizony itt-ott zűrzavart kellett, hogy okozzon gondolkodásunkban. De nem kétséges, hogy olyan nagy gondolkodók elmémunkájának megismerése, mint Platon, Sokrates, Bacon, Hume, Kant, Spinoza, Nietzsche, amelyet hogy a velük való megismerkedés sok szellemi gyönyörűséget szerzett nekünk, termékenyítően emelte gondolkodási színvonalunkat.

Nem tartozott a sorozatba, de nagy segítségünkre volt abban, hogy a filozófia kaleidoszkopikus irodalmában valami vezérfonalat találjunk, egy, a maga korában nagyon olvasott antimetafizikus filozófiatörténeti munka, *H. G. Lewes*: A filozófia története Thalestől Comte-ig, amely nem sokkal az angol nyelvű eredeti megjelenése után 1878-ban, tehát még a Filozófiai Írók Társaságának megindulása előtt jelent meg magyar fordításban, s amely sokkal jobb és áttekinthetőbb, mint a Schwegler-féle filozófiatörténet, amelyet a gyűjtemény szerkesztői talán a német metafizikus filozófia iránti tiszteletadásuk jeleként később mégis szükségesnek láttak a sorozatba felvenni.

Lewes ma már csaknem elfelejtett könyvéről érdemes kissé bővebben szólni, nemcsak azért, mert eszmei fejlődésünkben nagy szerepet játszott, hanem azért is, mert magyar nyelven való megjelenése jellegzetes és értékes produktuma volt művelődéstörténetünk egyik elhanyagolt, mai történetírásunk által sem eléggé feltárt, haladó jellegű periódusának (1860—1880).

Lewes, aki Comte-ot, a pozitívizmus megalapítóját az emberiség igazi nagy gondolkozói közé sorolta — s ebben egyetértett vele Emile Littré,⁴⁹ J. Stuart Mill,⁵⁰ Wilhelm Ostwald⁵¹ és még sok más nagy tudós — részletesen ismertette a comte-i filozófiának azt az alap gondolatát, hogy az emberiség, az emberi gondolkozás két tévelygő fázisán, a *teológiai*n és a *metafizikai*n át jutott el az egyedül helyes szemléleti és kutatási módszerig, a *pozitívizmusig*. Az ő ismertetéséből értettük meg jól — hiszen a pozitívizmusról itt-ott már hallottunk —, hogy Comte pozitívizmusnak azt a tudományos módszert tekinti, amely kizárólag a tények, a jelenségek tárgyilagos, előítélet nélküli vizsgálatára, az észlelt jelenségek összefüggéseinek, törvényszerűségeinek mindenki számára megfigyeléssel, kísérletekkel vagy statisztikai módszerekkel ellenőrizhető megállapítására irányul. Az ő könyvéből tudtuk meg, hogy a szociológiának mint önálló tudománynak fogalmát is Comte alkotta meg, sőt, hogy a szociológiát, azt a tudományt, amely a pozitív tudományok bevált módszereinek alkalmazásával próbálja felderíteni az emberi együttélés törvényszerűségeit, a *pozitív tudományok általa konstruált hierarchikus rendszerének* — matematika, geometria, csillagászat, mechanika, fizika, kémia, biológia, szociológia — csúcsára helyezte, s külön könyvet is írt róla.

Lewes filozófiatörténeti könyvének olvasása tehát, mikor egyrészt kielégítette azt a világnézet-kereső érdeklődésünket — ami a vallásos világnézetből már kamaszkorban kinőtt fiataloknál meglehetősen általános —, hogy a „filozófia” *egészével* megismerkedjünk, másrészt, mint már mondtam, bizonyos tájékozódást adott számunkra a filozófiának nagyon vegyes értékű ismerethalmazában, és elterelte figyelmünket a régi, idealisztikus-metafizikus filozófia sok álproblémájától. Ugyanakkor Comte tanainak tüzetes ismertetésével világnézet-filozófiai érdeklődésünket szoros kapcsolatba hozta egy másik fő érdeklődési területünkkel, a szociológiával.

Nekünk, akik Posch és Schmidt tanárainkon, a *Világosság* folyóiraton, Szabó Ervinen és az ő szociológiát művelő barátain keresztül

korán eljutottunk a *Huszedik Század* olvasásáig és a Társadalomtudományi Társaság megismeréséig, természetesen nem volt új dolog a szociológia mint tudomány, a comte-i koncepcióval való alaposabb megismerkedés, mégis a mi szemünkben is emelte jelentőségét. Más fiatalok érdeklődését közvetlenül a már erős mozgásban levő szocialista munkásmozgalom, a marxizmus még gyér irodalma, a szociáldemokrata párt röpiratai keltezték fel a szociológia iránt. Ismét másokban a felvilágosodás filozófusainak, Diderot-nak, Voltaire-nek, Rousseau-nak, az enciklopédistáknak a megismerése ébresztette fel a társadalomtudomány iránti érdeklődést. Ezek az utóbb említett gondolkozók ugyanis, akiket a hivatalos filozófiatörténet tulajdonképpen nem is fogadott be a filozófusok közé, már egyre kevesebbet foglalkoztak a régi filozófia alapproblémáival: az emberi lét értelmével, az Ember és Isten, az Isten és a Világ viszonyával és más ilyen transzcendentális problémákkal, mint inkább az ember és ember, az ember és a társadalom viszonyával, a társadalmi és politikai intézményekkel, az ő idejükben kialakulni kezdő új világgal, a mi világunkkal. Milyenek az intézmények, amelyek között élünk, a hatalmi és jövedelemelosztási viszonyok, amelyek a mi életünket s a körülöttünk élő embertömegek életét meghatározzák? Miért rosszak? Minél távolabb kerültünk ugyanis az iskolától, annál inkább éreztük, hogy rosszak. Hogyan lehetne, milyen irányban kellene változtatni rajtuk?

A felvilágosodás filozófusainak voltak erre vonatkozó javaslatok. A zsarnokság, a királyi intézmény, a nemesi kiváltságok eltörlése; az egyház hatalmának megtörése, „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség!” — csupa lelkesítő gondolat. De mi valósult meg ezekből a gyönyörű jelszavakból?

Ilyen vagy olyan impulzusokból kiindulva mindnyájan, akik a Gailei Kör megalapítására összeverődöttünk, úgy éreztük: az emberi együttélés területén új eszmékre, új gondolatokra, új intézményekre van szükség, s magától adódott, hogy filozófiai érdeklődésünk mellé egyenlő rangú társként az emberi együttélés törvényszerűségével foglalkozó tudomány: a *szociológia* iránti érdeklődés került. Ebben a vonatkozásban sem volt véletlen tehát, hogy az útkereső, filozófiailag már szabadgondolkozóvá lett előőrs csapat a Társadalomtudományi Társaság vezetőinek égisze alatt működő *szabadgondolkodó* szervezetnél nyugodtan kötött ki, s a körülöttünk kialakult törzsgárda ezt örömmel fogadta. Amint-hogy az sem volt véletlen, hogy ezek a *szociológusok* éppen akkortájt tartották szükségesnek a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének megalakítását.

Mi a magunk részéről igyekeztünk aztán mindent, amit ezek az emberek írtak, magyarra fordítottak — mert a szociológiával nálunk abban az időben csak ők foglalkoztak — jól megismerni. Érdemes leltárt csinálni arról, mit produkált rövid néhány év alatt a *Huszadik Század* és a TT aránylag kis törzsgárdája — három könyvsorozatban — a szociológiai irodalom területén.

A *Társadalomtudományi Könyvtár* 1903-ban indult és 1909-ig több mint 20 kötet jelent meg a sorozatban. Részben ismert nevű, tekintélyes angol, német, francia, olasz szociológusok fontosabb műveinek fordításából, részben fiatal magyar tudósok könyvterjedelmű tanulmányaiból állott:

Collins: Spencer Herbert syntetikus filozófiájának kivonata.

Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualizmus.

Jászi Oszkár: A történelmi materializmus állambölcselete.

Kautsky Károly: Marx Károly gazdasági tanai. Népszerű ismeretetés és magyarázat.

Jászi Oszkár: Művészet és erkölcs.

Achille Loria: A szociológia feladata és iskolái.

Perkins Gilman: A nő gazdasági helyzete.

Harkányi Ede: Babonák ellen. Kísérlet az erkölcsi világ gazdasági alapjainak meghatározására.

Lester Ward: A haladás lelki tényezői.

Anton Menger: Új erkölcsstan.

Eduard David: Szocializmus és mezőgazdaság.

F. H. Gidding: A szociológia elvei.

P. Magnaud: A jó bíró.

Mössmer: A német tudományos szocializmus.

Herbert Spencer: Alapvető elvek.

G. Ratzenhofer: A szociológiai megismerés lényege.

S. és B. Webb: Munkádemokrácia.

Pikler Gyula: A lélektan alapelvei.

W. Sombart: A szocializmus és szocialista mozgalom.

Vandervelde: A kollektívizmus és az ipar evolúciója.

Ez a könyvsorozat éppen olyan új szín, új jelenség volt a magyar irodalomban, mint maga a *Huszadik Század* és a válogatás is a *Huszadik Század* tudományos pártatlanságának szellemét tükrözi.

A másik sorozat a *Huszadik Század könyvtára* volt. 1904-ben indult meg, s nem egyéb mint a folyóiratban megjelent, a szerkesztőség által

fontosnak tartott tanulmányok különnyomatainak gyűjteménye. Azok számára készült, akik nem voltak előfizetői a *Huszádik Századnak*. A füzetek terjedelme 25—90 oldal között mozgott s áruk 0,40—1,50 korona volt, kivéve a TT két nagy ankétjáról (A társadalmi fejlődés iránya; A középiskola reformja) szóló beszámolókat, melyek ugyan-ebben a sorozatban több száz oldalt kitevő terjedelemben jelentek meg. A kötetek sorrendben:

Frank Miksa: A magyar polgári törvény tervezete és a vagyontalanok.

Szabó Ervin: A munkásmozgalom 1903-ban.

Péterfi Tibor: A modern gondolkozásról.

Vámbéry Ruzstem: G. Tarde rendszere.

Méray-Horváth Károly: Emberbutítás a középiskolában.

Wolfner Pál: A XIX. század történelméből (a februári forradalom).

Jászi Viktor: A kollektív lélek.

A társadalmi fejlődés iránya.

Michels (Robert): A szociáldemokrácia helyzete Németországban.

Harrer Ferenc: A parlamenti választói jog terjedelme a nagyobb európai államokban.

Daniel Arnold: A szociális kérdés a kereskedelemben.

A középiskola reformja.

Jászi Oszkár: Kulturális elmaradottságunk okai.

Kunfi Zsigmond: A francia kultúrharc.

Jászi Oszkár: A demokrácia jövője.

Szende Pál: Önálló vámterület és osztályharc.

Vass Béla: A végekről.

Dániel Arnold: A magyarországi földművelő szocializmus feladatai.

Somló Bódog: Politika és szociológia.

Méray-Horváth Károly: 48 pusztulása és az új függetlenségi párt.

Harkányi Ede: A nőfelszabadítás eszközei.

A *Természet és társadalom* sorozat célját, rendeltetését alcíme: „Nép-szerű tudományos könyvtár”, kiadja a *Huszádik Század* szerkesztősége, pontosan megmondja. Ez a sorozat csak 1908-ban indult meg s két év alatt a következő számok jelentek meg belőle:

Jászi Oszkár: Mi a szociológia?

Ágoston Péter: A szekularizáció.

Madzsar József: Az ember származása.

Szende Pál: A magyar adórendszer igazságtalanságai.

Kunfi Zsigmond: Népoktatásunk bűnei.

Lánczi Jenő: Szocializmus és ethika.

Bolgár Elek: Választójog és választórendszerek.

Beresztovszky Ernő: Magyarország fekete statisztikája.

Várady Zsigmond: Martinovics Ignác.

Madzsar József: Darwinizmus és lamarckizmus.

A Galilei Kör megalakulásának és kialakulásának éveiben tehát a társadalmi élet törvényszerűségeit, a korszerű szociológiát megismerni vágyó fiataloknak bőven állott magyar nyelvű irodalom rendelkezésére, és mi merítettünk is bőven ebből a forrásból. Néhány év múlva, 1909 és 1914 között, még kedvezőbben alakult a tekintetben a helyzet, mert a TT kiadványainak közönségsikerétől felbátorodva több magánkiadó-vállalat is kezdett nívós szociológiai műveket kiadni. Megindult a szociáldemokrata párt tudományos folyóirata: a *Szocializmus* is.

Ami a törzsgárdának a szocializmushoz való viszonyát illeti, ezt a szociológiai irodalomba való belemélyedésünk bizonyos mértékig módosította. Nem tettünk többé egyenlőségjelet a szocializmushoz és a szociáldemokrata párthoz való tartozás közé. Hiszen megtudtuk, hogy a marxizmus őshazájában, Németországban is két irányzat küzd egymással a pártban: a Kautsky által képviselt ortodoxia a bernsteini revizionizmussal; Franciaországban e két irányzat mellett még egy harmadik is van, a szindikalizmus, és másutt még más árnyalatok is léteznek. Voltak azért köztünk, akik végig párttagok maradtak, de a legtöbben már csak bizonyos lazább értelemben voltunk szocialisták. Arról mindnyájan meg voltunk győződve, hogy az emberiség útja a szocializmus felé vezet, de hogy az milyen lesz, milyen legyen, arról a legtöbbszörnek nem volt dogmatikus elképzelésünk. Gyakorlati okokból egyébként már eleve el volt döntve, hogy a Galilei Kör nem lesz szocialista egyesület. Ugyanakkor a szocializmus, a marxizmus, a történelmi materializmus ismertetése oktatási tevékenységünknek mindig tárgya maradt

SZÉPIRODALOM ÉS MŰVÉSZET

Eltorzított kép volna azonban a galileista törzsgárdát és a hozzájuk csatlakozó későbbi galileistákat úgy ábrázolni, mintha napjaikat reggeltől estig előadótermekben töltötték, vagy otthon gubbasztottak volna

szakkönyveik, filozófiai, szociológiai és más tudományos könyveik fölött. Mert nem voltunk egyoldalúan könyvmolyok, más módon is benne éltünk a minket körülvevő világban. Szaktanulmányok? Filozófia? Szociológia? Világot megváltó reformok? Igen, ez mind érdeklődésünk tárgya volt. De azért éltük a magunk fiatal életét is. Kis pénzünkért a karzatról lehetőleg minden színdarabot megnéztünk, jártunk olcsó, vasárnap délelőtti hangversenyekre, megnéztük a hivatalos és nem hivatalos képtárlatokat. Kicsit sportoltunk is, turistáskodtunk, udvaroltunk diáktársnőinknek (a Galilei Körben sok komoly, később házassággal végződő szerelem szövődött). A még fennmaradó szabad időnket pedig szépirodalmi művek olvasására fordítottuk, mert amit egyikünk elolvasott és jónak talált, azt barátainak is el kellett olvasnia, s ez így gyűrűzött tovább.

E tekintetben szerencsés helyzetben voltunk akkor. A soha el nem évülő Jókai és a fénykorát élő Mikszáth mellett a kortársi magyar irodalmat jeles, realista prózáírók egész sora gazdagította. Elég talán Bródy Sándort, Gárdonyi Gézát, Ambrus Zoltánt, Thury Zoltánt, Cholnoky Viktort, Krúdy Gyulát említeni. Ezeket mind olvastuk. A *Nyugat* nemzedéke még nem lépett fel. Ady költészetét és prózáját jól ismertük, s igen nagy hatással volt ránk. Erről azonban külön fejezetben fogok beszámolni, mert Ady költészete sokkal, sokkal több volt számunkra irodalmi kapcsolatnál.

A magyar irodalom kultiválásán túl könyvkiadásunk, amely a külföldi szépirodalom ismertetését sohasem hanyagolta el, ebben az időben e vonatkozásban kiemelkedően aktív volt. Merném mondani, majdnem olyan aktív, mint mai könyvkiadásunk. Magyar nyelven meg lehetett ismerni az egész világirodalmat. (Itt csak a prózai szépirodalomról szólok, bár egyes vállalkozások a költészet terén is lehetővé akarták tenni ugyanezt, de a fordítások sajnos elég tökéletlenek voltak.)

Hogy okosan, gazdaságosan és nagy gyönyörűséggel gyarapíthassuk világirodalmi ismereteinket, abban nagy segítségünkre volt a 19. század „klasszikus” regényirodalmát reprezentáló 1904 és 1910 között sorozatban megjelent *Klasszikus Regénytár*, amelynek szép kiállítású kék vagy bordó színű kötetei örökségképpen nemzedékről nemzedékre szállva, sok család könyvespolcán még ma is nagy számban láthatók.

Ennél a regénygyűjteménynél szükséges kissé elidőznünk, mert évtizedekre szólóan a magyar olvasóközönség világirodalmi orientálásának alapépítményévé lett. Megjelenésének éveiben úgy éreztük, hogy egyrészt bátor és haladó szellemű kezdeményezés volt ez akkor a kiadó (Révai Testvérek) részéről, másrészt szerencsés választás, hogy

KLASSZIKUS REGÉNYTÁR

A világirodalom legjobb regényeinek első egyöntetű magyar kiadása, művészi fordításban.

Szerkesztik: AMBRUS ZOLTÁN és VOINOVICH GÉZA dr.

Kiadja a RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG BUDAPEST

EGY új, nagyszabású, kiváló jelentőségű irodalmi ujdonságnak veszi íme hírét a magyar közönség.

A világirodalom klasszikus regényei még nincsenek meg az eredetihez méltó magyar fordításban.

Ezt a nagy hiányt van hivatva pótolni ez az új vállalat, mely fölveszi keretébe a külföldi regényirodalmat minden elismert kiváló alkotásául.

E klasszikus alkotások ismeretét és élvezetét nem nélkülözheti modern műveltségű ember.

A Klasszikus Regénytárban benne lesznek a világirodalom legjobb regényei a XIX. század kezdetétől fogva.

Alapos és nagy színvonalú szerkesztői munka végzi azt a feladatot, hogy az óriási anyagból kiválassza azt, a mi igazán becses.

A Klasszikus Regénytárban csak művészi, jeles fordítások lesznek, melyek az eredetinek szellemét, szépségeit, hangulatát és sajátosságait hűen és csonkítatlanul adják vissza.

A Klasszikus Regénytárban minden egyes művet szerzőjének ismeretése, méltatása, irodalmi jelentőségének kritikája fogja bevezetni egy tömör, plasztikus essay keretében.

A kiállítás technikája abban éri el csúcspontját, hogy hosszabb regények, melyek más kiadásokban vastag kötetekre jűgnak, aránylag kis terjedelmet foglalnak el.

A KLASSZIKUS REGÉNYTÁR

tartalma:

*A*larczon: A földgolyó
Baltac: Goriot apó
 • Grandet Eugenia
 • Betli néni
Balwer: Éj virradat
 • Aram Jenő
Chérbulice: Feketéék és vörösek
 • Holdisten Meta
Dickens: Copperfield Dávid
 • A Pickwick-Club
 • Twist Olivér
 • Dombey és fia
 • Nickleby Miklós
Daudet Alfonz: Numa Roumestan
 • Tarasconi Tartarin
 • Jack
Dostojevszkij: Bűn és bűnhődés
Dumas Sándor: Három testőr
Iff. Dumas Sándor: A Clemenceau-ügy
 • A kaméliás hölgy
Elliot: Romola
Flaabert: Bovaryné
 • Salambo
France Anatole: Bonnard Sylvester vétkes
 • A sütőház
Freytag Gustáv: Tartozik-Követel
 • (Soil und Haben)
Freussen: Jörn Uhl
Fogazzaro: Cortis Dániel
Gauthier: Fracasse kapitány
Gogol: Meghalt lelkek
Goncourt: Demailly Károly
 • Maupérin Renée
Goncsarow: Oblomow
Hugo Victor: A nyomorultak
Keller Gottfried: Henrik
Kipling: Elborult világ
 • A vitéz kapitány
Maupassant: A sziv
 • Mont-Orfol
 • Erős, mint a halál
 • Péter és János
Mayer K. F.: Borgia Angela
 • A Pescara kísértése
Scott: Ivanhoe
Stendhal: Vörös és fekete
Thackeray: Pendennis története
 • Huszár vására
Tolsztoj: Karenin Anna
 • Háború és béke
Turgenev: Apák és fiúk
 • Füst
 • Tavasz hullámok
 • Now (Az új világ)
Zola: Germinal

Minél több szöveg, minél kevesebb helyen, de nem az olvashatóság és külső csinoság rovására: ez a kiállítás technikájának főelve. 38.000 éles metszésű, szép betű lesz egy-egy nyomtatott iven, a tér kihasználásának azzal az ökonomiájával beosztva, mely az elegáns kiállításnak követelményeivel épp úgy számol, mint a szem higiéniájával.

Nevezetes az az újítás, hogy a gyűjtemény kötetei pehelykönnyűségű papírra nyomtatnak. Bármily helyzetben, fekvő, karosszékben hátradülve stb. könnyen kézben tartható lesz az ily 30 ives kötet, melynek sulya 400 gram. A kötés egyszerű, angol izlésű, komolyan előkelő.

A KLASSZIKUS REGÉNYTÁR egy-egy köteté átlag 30 ívre fog terjedni és díszes angol vászonkötésbe kötve 4 koronába kerül.

Csakis az a körülmény tette lehetővé az olcsó ár megállapítását, hogy a köteteknek nagymérvű elterjedésre van jogos kilátásuk.

A KLASSZIKUS REGÉNYTÁR 60 kötetre van tervezve, melyben 55 regényt közöl mintaszerű fordításban. Megjelenik 1904 tavasztól kezdve 5 havonként egy-egy 5 kötetből álló sorozat.

Megrendelhető 3 koronás havi részletfizetés vagy sorozatonként 20 korona ut nével mellett, az alábbi előfizetési ív utján.

A Klasszikus Regénytár megrendeléséhez

kérjük az itt következő előfizetési ívet leválni és megfelelően kitöltve beküldeni.

Előfizetési-ív.

A Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaságtól
 BUDAPEST, VIII., Üllői-ut 18., megrendelem a

Klasszikus Regénytár

című művet 60 kötetben, angol vászonkötésben 240 koronáért,
 az 5 koronás havi részletfizetés mellett, a nem kiadott
 10 kötetért 20 korona utánvét mellett (módszat tartandó).

Tudomásul veszem, hogy a fenti műből 1904 tavasztól kezdve kb. 5-5 havi időközben egy-egy 5 kötetből álló sorozat jelenik meg. A részletek az első szállítástól kezdve minden hó 1-én a Társaság pénztárához Budapesten fizetendők be mindaddig, míg a mű teljes vételára kiegyenlítő nincs. A részletek be nem tartása esetén a részletfizetési közzvezmény megszűnik és a teljes vételár esedékessé válik. Az első részlet utánveendő.

Lakhely és kelet:

Név és állás:

B. H.

Ingyen szerezhetik meg a Klasszikus Regénytárt,

a kik 10 előfizetést gyűjtenek. A kik ily módon vagy pénzbeli tiszteletdíjért, melyre vonatkozólag levélen szolgálunk fölvilágosítással, előfizetéseket gyűjteni hajlandók, szíveskedjenek az alábbi nyilatkozatot aláírva beküldeni:

Gyűjtői nyilatkozat.

A Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaságnak
 Budapest VIII., Üllői-ut 18.

Hajlandó vagyok a Klasszikus Regénytár-ra előfizetéseket gyűjteni tiszteletpéldányért } a nem érvényes
 pénzbeli tiszteletdíjért } nyves bírságú és kérem a szükséges nyomtatványokat és utbaigazítást.

Lakhely és kelet:

Név és állás:

B. H.

a szerkesztést és válogatást s a fordítók megválogatását a haladó szellemű és széles körű nemzetközi irodalmi áttekintéssel bíró íróra, műkritikusra, Ambrus Zoltánra és mellette — ez akkor elengedhetetlen volt — a mértéktartóan konzervatív (később vaskalapos akadémikussá vált) Voinovich Gézára bízta, s azt hiszem, ez az ítéletünk ma is helytálló. A válogatást, amelynek nehéz munkájában a döntő szerepet Ambrus Zoltán vitte, mai szemmel nézve természetesen sokféle szempontból lehetne bírálni, de az bizonyos, hogy a gyűjtemény úgy ahogy végül is létrejött, megbecsülésre méltó teljesítmény volt.

Érdemes egy pillantást vetni a napilapok 1904. évi húsvéti számában megjelent előfizetési prospektusra (lásd melléklet).

Hatvan kötetet ígértek kötetenként 4 koronáért, ami az akkori viszonyok között ilyen színvonalú, terjedelmű és ilyen kiállítású könyvekért valóban olcsónak volt mondható. A fordítások az akkor támasztható igényeknek megfelelően jók voltak. A bevezetések, amelyek az írók rövid életrajzát és írói jellemrajzát adták, nagy többségükben művészi gonddal megírt tanulmányok voltak. A prospektusban felsorolt művek kis része (pl. a német Frennsen és Freytag regények) a tényleges kiadásból kimaradt, de a pótlásként helyettük felvettek (Dickens Kis Dorritja, Dosztojevszkij Félkegyelműje, Jakobsen Lyhne Nielsje) inkább emelték a sorozat értékét.

Amint látjuk, a válogatás kiegyensúlyozott volt. Ha kimaradt is egy-egy fontos regény, ha a kelletnél hiányosabban vagy bővebben volt is képviselve egy-egy jelentős regényíró, azt nem lehet állítani, hogy a sorozatba felvettek nem érdemelték volna meg a klasszikus minősítést. Viszont nagy érdeme a válogatásnak, hogy a 19. század második felében már túlsúlyra jutott, az embereket és a társadalmat kritikusán szemlélő lélektani és realista regényírók mellett, bátran adott teret a mi Jókainkhoz hasonlóan nagy fantáziájú, mesemondó, érzelmesen humanista, romantikus regényíróknak is (Dickens, Dumas, Scott, Hugo), akiket egy akkor divatos, sznob irodalomkritikai irány bizonyos lenézéssel kezelte. Az utókor Ambruséknak adott igazat.

A prospektusban ígért 60 kötet 5–6 év alatt meg is jelent s nagy mértékben növelte és helyes irányba terelte a magyar olvasóközönség világirodalmi tájékozottságát, érdeklődését. Köztük a miénket is. Sok rossz, elavult fordítás után a Klasszikus Regénytár kötetei mutatták be a magyar olvasóközönségnek az igazi Dickenst, és hozzá méltó bőségben. A század első évtizedének végétől művelt embernek nem is számított, aki a Klasszikus Regénytár köteteinek legalább nagy részét nem olvasta. Mi leendő és kezdő galileisták természetesen mindet olvastuk. A

regénytár *Germináljából* ismertük meg az igazi Zolát, a 19. század legharcosabb humanista íróját, akinek regényei addig csak rossz fordítású ponyvakiadásban jelentek meg magyar nyelven. A *Bonnard Szilveszter* s a *Lúdláb Királynő* olvasása fordította érdeklődésünket a század és századforduló legbölcsebb humanistája, Anatole France felé, akinek későbbi nagy regényeiben aztán nemcsak mi találtunk gyönyörűséget, de egy időn át az egész magyar olvasóközönségnek is egyik legolvasottabb írója lett. Ateista voltunk ellenére mindnyájunknak nagy élménye volt a mélyen vallásos Tolsztoj *Háború és békeje* és *Karinina Annája*, de a többi jeles orosz regényíró felfedezése is. És még sok más megismerést is köszönhetünk a regénytárnak.

Az eddig elmondottakkal távolról sem merítettem ki azt a tudásbázist, amelyet felnőtté válásunk korának irodalma a megismerésre vágyó értelmiségi fiatalságnak nyújtani tudott. Hiszen a biológiában és a pszichológiában alapvető, világnézeti vonatkozással is bíró kérdések körül akkor folyó vitákról (vitalizmus—mechanizmus, szerzett tulajdonságok átörökölhetősége, akaratszabadság—determinizmus, a tudatalatti szerepe a lelki életben stb.), ezek irodalmáról még említést sem tettem, mert ezeket csak idegen nyelven olvasni tudó szakmabeliek kísérhették figyelemmel. Köztünk természetesen, nem is nagyon kis számban, ilyenek is voltak, s ezek sokat tudtak hozzáadni és adtak is a közös ismeretkincstárhoz.

Nem szóltam a *Nyugot* megindulását megelőző, újat kereső, rövid életű irodalmi folyóirat-kísérletekről: *Osvát Ernő* és *Gellért Oszkár Magyar Géniuszaról*, *Bródy Sándor Jövendőjéről*, *Osvát Figyelőjéről*, amelyeket — különösen az utolsó kettőt — közülünk számosan figyelemmel kísértek.

Nem szóltam a múlt század végén megindított, de a századforduló után is nagyon aktív, sokszáz füzetet magában foglaló Magyar Könyvtár és Olcsó Könyvtár sorozatokról, amelyeknek füzetei filléres áron voltak kaphatók, s a sok, már akkor elavult vagy efemer értékű anyag között, különösen külföldi irodalmi vonatkozásban sok újat és értékeset is hoztak. Elvégre nekik is haladniok kellett a korrallal. Nem szóltam a haladó képzőművész csoportok (MIÉNK, Nyolcak)⁵³ alkotásbeli és irodalmi aktivitásáról, Bartók és Kodály haladó zenei kezdeményezéseiről és még sok másról sem.

Mégis úgy gondolom, hogy azzal, amit részletesen leírtam s azzal, amire csak utaltam, sikerült nagyjából képet adnom arról, milyen ismeretpillérekre támaszkodott, támaszkodhatott a galileista törzsgárda s az alapító nemzedék világszemléletének épülete.

S talán azt is sikerült megmutatnom, hogy a századforduló idején s a 20. század első évtizedeiben már joggal haldoklónak mondható magyar liberalizmus a szellemi élet legkülönbözőbb területein még mindig meny-nyi életképes, haladó, előremutató elemet tartalmazott. Volt tehát miből válogatniok azoknak a nyílt eszű értelmiségi fiataloknak, akik kritikus szemmel nézték a maguk iskoláját és több tudásra vágytak, akik már középiskolás korukban is képzett szabadgondolkodók voltak. Volt miből világnézetüket, társadalomszemléletüket magasabb színvonalra emelniök annál, amennyit az iskola nyújtott nekik. Adalék egyúttal annak érzékeltetéséhez is, hogy milyen szellemi fellendülés lehetőségét pusztította el hazánkban a háború és a fasiszta ellenforradalom.

V. AZ ALAPÍTÓ NEMZEDÉK VILÁGNÉZETI ÉS ERKÖLCSI ARCULATA

Világnézeti egység. — Ateizmus és hit. — Racionalizmus. — Érzelemvilág és erkölcsi magatartás. — Humanizmus. — Forradalmárok vagy óvatos reformerek?

Hogyan alakult ki ebből a mindenkinek rendelkezésére álló heterogén ismeretanyagból az a fennálló világrenddel szembenálló egységes harcoss világnézet, amely csírájában már akkor megmutatkozott, mikor a törzsgárda a Pikler elleni tüntetések után együtt maradt, és akcióra határozta el magát?

VILÁGNÉZETI EGYSÉG

Azt hiszem, már az eddigiek során is sikerült megmutatnom, hogy az új diákmozgalom megszervezésére készülő ifjúsági csoport kialakulása nem véletlen események sorozatának eredményeképpen jött létre, hanem történelmi szükségszerűség volt. Az egyesek értelmének párhuzamos nyiladozása, a serdülésük idejében már kialakult haladó intézmények rájuk való hatása, ami megkönnyítette számukra a tudomány és az irodalom olyan eredményeinek megismerését, amelyeket az iskola előttük eltitkolt, és végül a körülöttük zajló közéleti események, amelyek egyébként a már végbement és végbemenni készülő gazdasági átalakulás tükrözései voltak: — e tényezők együttes hatása sodorta őket össze egy sajátos baráti társaságba. Testvérnél testvérből barátokra találtak egymásban.

Az alatt az egy esztendő alatt, amely 1907 őszétől, a Pikler elleni tüntetések befejezésétől a Galilei Kör hivatalos megalakulásáig, 1908 őszéig terjedt, majd a Galilei Kör próbaév-számba menő első esztendőjének ideje alatt eltelt szabad idejüknek igen nagy részét együtt töltötték. Ilyen és olyan csoportosulásban, tervező és szervező összejöveteleken, közös kirándulásokon és mindenkinek felett néha fél éjszakába nyúló séták dialógusai során — ki nem ismeri ezeket ifjúkora idejéből? —, amelyeknek fő témája a tervezett, majd megkezdett *mozgalom* volt,

egyre jobban megismerték egymást, egymás múltját, életterveit, egymás nézeteit a világ összes problémáiról. Életre szóló barátságok szövődtek, mert a természetszerű egyéni különbségek mellett néhány alapvetően fontos erkölcsi és világnézeti kérdésben tökéletesen egyetértettek. Érezték, hogy a körülöttük élő emberek milliói között megtalálták a leginkább hozzájuk tartozókat, akikkel együvé fognak tartozni ezentúl mindig. Mélyebb barátság volt ez a középiskolai osztálytársi, az egyetemi évfolyamtársi, de még a harctéri bajtársi közösségnél is. Évtizedes távollét és óceányi földrajzi távolságok, világfelfordulás, nem fogtak rajtuk. Jól éreztem ezt, amikor jóval a második világháború után újból találkoztam olyan Amerikába szakadt barátokkal, mint Holló Gyula, Lóránd Jenő, Póányi Károly. És nekik is ugyanaz volt az érzésük, pedig milyen négy különböző ember voltunk. Úgy folytattuk meghitt beszélgetéseinket, mintha tegnap váltunk volna el. Tíz-húsz évi távollét után mindazt, ami közben történt, összebeszélés nélkül egyformán ítéltük meg.

Nos, ez az erkölcsi és világnézeti egység, amely a galileista mozgalom sajátos jellegét megadta, abból a heterogén ismeretanyagból, amelyet az előbbi fejezetben megpróbáltam nagy vonalakban felvázolni, ezeken a barátságokon át, ezernyi intim beszélgetésen át, egymásra való hatáson, egymástól való tanuláson át kovácsolódott ki.

Minden komolyabb könyvolvasó automatikusan több-kevesebb kritikával feldolgozza magában minden olvasmányát. Így válnak azok benne élménnyé, egyéniségének alkatelemeivé. Ezt egyénileg mi is megtettük olvasmányainkkal. De abban a baráti együttesben, amely a törzsgárdát alkotta, még egyszer elvégeztük ezt a feldolgozó munkát kollektíve is és nemcsak az együvé kerülésünk ideje alatt, hanem egész múltbeli olvasmányélményeink vonatkozásában is. Itt kell megjegyeznem — nehogy félreértés essék —, hogy azt a tudományos ismeretanyagot, amelyről az előbbi fejezetben beszámoltam, a mi vonatkozásunkban a maga egészében kollektív ismeretanyagnak kell tekinteni. Nagy részét külön-külön is olvastuk, de tudattartalmunknak részévé vált az is, amit helyettünk mások olvastak és ismertettek meg velünk.

Leírtam az élmény- és ismeretalapépítményt, amelyből a galileista nemzedék világnézete, és vázoltam azt a módot is, ahogyan a közös belső cselekvési parancs, amelyet morális magatartásának lehet nevezni, kialakult. Pontosan tudom is mi az, hiszen egész életemen át ez irányította közéleti tevékenységemet, társadalmi magatartásomat, mégis nehéz feladat számomra pontosan körülírni az örök baloldaliságnak ezt a sajátos változatát.

Tíz egynéhány évvel ezelőtt, amikor az ötvenes évforduló alkalmából először kezdtem komolyan foglalkozni e tanulmány megírásának gondolatával s kezdtem dokumentumaimat összeállítani, feltettem magamnak a kérdést, milyenek is voltunk mi a megalakulás körüli időben? A következő megkérdőjelezett szavakat vettem papírra, akkor csak úgy magamnak: Hitetlen hívők? Szentimentális humanisták vagy racionalista gondolkodók? Forradalmárok vagy óvatos reformerek?

Mind a három kérdésben ellentétpár van, s a bennük foglalt jelzők bizarr keveréknek látszanak. És mégis most, hogy egy újabb évtized távolságából megpróbálom akkori magunkat a kívülről szemével nézni, azt kell mondanom, hogy mindez bennünk volt. A látszólagos ellentmondások nem választásbeli habozást jelentettek, hanem a két álláspont szintézisét.

ATEIZMUS ÉS HIT

Hitelenek voltunk. Nem hittünk a bibliai teremtéstörténetben, semmiféle isteni kinyilatkoztatásban. Az Ó- és Újszövetség elbeszélő részeit költészetnek, tiszteletre méltó kultúrtörténeti dokumentumnak tartottuk, akár a görög mitológiát. Nagyjából ezt az álláspontot fejezte ki már egy évszázad óta a szabadgondolkodó szó.

De hívők is voltunk, a szónak nagyon árnyalt és tudományosan is megalapozott értelmében. Hittünk a haladásban, a tudatlanságban sínylődő és ezeryi nyomorúságtól gyötört emberiség szebb, boldogabb jövőjében s abban, hogy az odavezető utat a *tudomány* fogja kimunkálni. Azt viszont *tudtuk*, hogy a tudomány és az erkölcs az emberi értelemnek, az állatból fejlődött „homo sapiens” leginkább emberi tulajdonságának produktuma. Az értelmi és erkölcsi haladásban való *hitet* tehát lehet tudományos hipotézisnek, tudományos feltevésnek is tekinteni, hiszen olyan gondolatmeneten — az extrapoláláson — alapul, amelyet az egzakt tudományok lépten-nyomon alkalmaznak: a civilizáció viszonylatában a barlanglakó ősembertől a kő—bronz—vaskorszakhoz vezető, a gyökerevő-élelemgyűjtő-halászó-vadászó életmódtól a primitív földművelés megismeréséig eljutó ember útja felfelé irányuló vonallal ábrázolható és ennek meghosszabbításaként ugyanilyen vonallal az írás feltalálásától az asszír—babiloni, egyiptomi—görög, római tudományon át a 19. század tudományos színvonalához vezető út is. Nem mondható-e tehát extrapoláláson nyugvó feltevésnek az az elgondolás, hogy az emberi elme által megteremtett civilizáció útja továbbra is feljebb, egyre feljebb fogja vinni az emberiséget?

Ezt a gondolatot talán a francia forradalom szélsőségesei által halálra ítélt, az enciklopédisták legfiatalabb nemzedékéhez tartozó girondista tudós, Condorcet fogalmazta meg legszebben és leghivőbben *Az emberi elme haladásának történelmi vázlat* (*Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*) című 300 oldalas művében, amelyet azalatt a 8 hónap alatt írt, amelyet 1793 tavaszán — távollétében — történt halálra ítéletétől elfogatásáig illegálisban töltött.⁵⁴ Ebben a minden segédeszköz nélkül megírt művelődéstörténeti áttekintésben kilenc korszakra osztva tárgyalja az emberiség történetét. Az első korszak a társulás első fázisáról, a hordaéletéről szól. További nyolc fejezeten át nyolc korszakra osztva a termelési módok, a mesterségek, a tudomány, az ideológiák s az államformák fejlődését mutatja be. A kilencedik fejezet a Descartes fellépésétől a francia köztársaság megalakulásáig eltelt korszakot prezentálja az eddigi fejlődés betetőzéseként. Tizedik korszakaként megpróbálta a jövőt ábrázolni, amikor az emberiség az eddigi út irányában tovább haladva a tudás, a megismerés, az egyetemes együttműködés, az emberi erkölcs ma még beláthatatlan magaslataira fog majd eljutni.

Íme a zárófejezet utolsó szavai:

„... És ez a kép: az emberiség, amint béklyóitól megszabadulva, a véletlen esélyeit legyőzve szilárd léptekkel halad az igazság, az erény, a boldogság útján, milyen vigasztaló látvány a filozófus számára a tévelygésekkel, bűnökkel, igazságtalanságokkal szemben, amelyek a földet ma még beszennyezik, s amelynek esetleg ő maga is áldozata. E kép feletti elmélkedésben találja meg az értelem haladásának és a szabadság védelmének érdekében kifejttet erőfeszítéseinek jutalmát, mert összekapcsolni saját cselekedeteit az emberi sors folytonosságának lánccával: ebben találja meg az erény igazi jutalmát, az örömet, hogy tudott alkotni valami maradandó jót, amit a balsors sem tud lerombolni, mert nem tudja visszahozni az előítéleteket s a rabszolgaságot. Az e gondolatokban való elmélyedés menedék számára, ahová üldözői nem tudják követni, ahol gondolatban együttélve a jogai és természetadta méltóságába visszahelyezett Emberrel, elfelejti azokat, akiket a kapzsiság, a félelem s az irigykedés kínoz és megront. Itt találja meg azt az elíziumot, amelyet értelme képes volt alkotni s amelyet az emberiség iránt érzett szeretet legtisztább örömei szépítenek meg.”

Hitetlenségünk mellett tehát hívők is voltunk, s mint látható, ez a két tulajdonságunk jól megfér egymással. Hittünk a haladásban s ugyanúgy, mint Condorcet s a felvilágosodás többi filozófusai, a *racionalista* enciklopédisták, minden haladást — az erkölcsit is — az emberi *értelem* törvényszerű fejlődésétől, további tökéletesedésétől vártuk; vagyis attól, hogy az egyre nagyobb mértékben fog érvényesülni az emberek társadalmi viszonyainak alakulásában és intézményeik kialakításában is.

Racionalisták is voltunk tehát a szó igazi, helyes értelmében. E két jelzőt azért hangsúlyozom, mert egy időben nagy divat volt a 18. század racionalizmusát mint felületes gondolkodási irányt kezelni, szemben a 19. század „alaposabb”, „kritikusabb”, „szkeptikusabb”, „tudományosabb”, „a vallásokat, az érzelmvilágot jobban a maguk helyére állító, tehát minden tekintetben haladottabb” irányzatával szemben. Ez a beállítás azonban teljesen hamis. A francia forradalmat elvető, a Bourbon-restaurációt és a Szent Szövetséget szolgáló „írás-tudók” (még talán jóhiszemű kétségbeesettek is akadtak közöttük) valamilyen torzképet alakítottak ki a racionalistákról, hogy áltudósok, sivár lelkű észberek voltak, akik az ember érzelmvilágáról, lelkéről, lelki életéről sem vettek tudomást. Ez ellen a torzkép ellen aztán jól lehetett hadakozni. Ez a divat még a mi fiatalságunk idejében sem múlt el teljesen, de tőlünk mindenesetre távol állott.

Az, hogy a racionalisták az ember érzelmi életét is, mint az élet minden más jelenségét az ész, az értelem eszközeivel tanulmányozhatónak, tanulmányozandónak tartották — nem pedig valami transzcendentális eredetű, meg nem ismerhető, csak sejtéssel megközelíthető dolognak —, nem jelentette e jelenségnek el nem ismerését vagy negligálását, sőt annak volt bizonyossága, hogy e vonatkozásban is a kor tudományának színvonalán állottak. Hogy Enciklopédiájuknak a vallások keletkezéséről és általában a vallásokról szóló tanításaiban sok fogyatékoság, el nem fogadható leegyszerűsítés is van — ma erről már sokkal többet tudunk, és a problémát sokkal bonyolultabbnak látjuk —, nem változtat azon, hogy a nagy Enciklopédia⁵⁵ hatalmas szellemi teljesítmény volt. Hívek és ellenfelek egyaránt megegyeznek abban, hogy az Enciklopédiának és az enciklopédisták egyéb munkásságának nemcsak a francia forradalom előkészítésében volt nagy szerepe, de eszméik hatása a 19. század közepének általános európai reformmozgalmaiban, „Európa tavaszában” is megmutatkozott. Ennek a páratlan történelmi jelenségnek felismerése, amelynek kisebbitett mását mi a Petőfi által vezetett ma-

gyar értelmiségi ifjúság szerepében véltünk felismerni, összekapcsolódott cselekvési vágyunkkal, és valami sajátos *értelmiségi hivatástudattá* olvadt össze bennünk.

Úgy éreztük, hogy a becsületes értelmiségnek, ha a társadalmi haladást akarja szolgálni, első és mindenek felett álló kötelessége: a tudás, a mindig megújuló, előrehaladó tudományos eredmények terjesztése. Nem voltunk beképzelték, nem tartottuk magunkat enciklopédistáknak, csak a magunk kis nemzetének szeretnénk volna valami hasonló szolgálatot tenni. Fel akartuk használni helyzeti energiánkat, amelyet abból a felismerésből vezettünk le, hogy a mi korunkban az értelmiségnek számszerűen is, de még inkább funkcionálisan sokkal nagyobb súlya van a társadalmi munkamegosztásban, mint bármely megelőző társadalomban volt. Ha sikerül diáktársaink nagy tömegeit megnyernünk, együtt már nagy erőt fogunk képviselni, különösen a jövőben, amikor már nem diákok, de diplomások leszünk. És az évről évre utánunk jövő diplomások tömegei! — Úgy éreztük, új tényezővel gyarapítjuk a haladásért küzdők táborát, ha sikerül a tervezett, évről évre megújuló, újszerű diákszervezetet létrehozni.

De ahhoz, hogy diáktársainkat tanítani tudjuk, többet kell tudnunk, mint ők! Tanulnunk kell, folyton tanulnunk kell, minden újat meg kell ismernünk. Így született a „tanulni és tanítani” jelszó, amely váratlan gyorsasággal a Galilei Kör hódító emblémájává vált. A program, amely ebben a jelzőben kifejezést talált és a tényleges munka, amely ennek nyomán kibontakozott, az akkori diákegyesületi viszonyok között, amikor a régi diákegyesületek a teljes sorvadás, az unalom, az érdektelenség, a vezetői karrierizmus posványába jutottak, meglepő hatással volt nyílt eszű s tanulni vágyó diáktársainkra, akik érezték, hogy sem a középiskolában, sem az ósdi szellemű egyetemen nem kaptak meg mindent, amit az utolsó fél évszázad tudománya létrehozott, s különösen nem azt, ami újat a tudomány úgyszólván évről évre produkál. Nálunk pedig megtalálták az ezekhez vezető út.

Mint az értelem által létrehozott tudomány rendíthetetlen hívei, nyugodtan viselhettük a racionalista jelzőt. Annál is inkább, mert az események logikája később ugyanolyan intenzív antiklerikális aktivitást kényszerített ránk, mint annak idején a felvilágosodás filozófusaira és híveikre.

De mi van a „szentimentális humanizmussal”?

Mit tagadjam, ilyenek is voltunk. Természetesen nem a szentimentális szónak érzелgős értelmében. Az érzelmi alapbeállítottságunkat a családi légkör adta meg, amelyben nevelkedtünk, s a hittanórákon sem mindig a más vallásúaktól való különállásra oktattak. Tanították, bár nem különleges hangsúllyal, a mózesi s az evangéliumi erkölcsi parancsokat is. Mindezt megtanultuk, hittük azt is, amit nem értettünk meg belőlük, mert furcsán voltak fogalmazva, de elfogadtuk isteni parancsként. Nem kívántuk másnak a feleségét, rabszolgáját, nem paráználkodtunk. Valójában mégis jobban megértett erkölcsi érzelmeket keltettek, s a többi emberrel való kapcsolatoknak élettel teltebb érzését hozták létre bennünk ifjúsági olvasmányaink, amelyekről már szoltam. Például a jótékonyág gyakorlásának kötelességét, ami ugyan távolról sem teljes értékű társadalmi magatartás, de az érzéketlenségnél mindenesetre több.

És mikor kamaszkorunkban meggyőződéses ateisták lettünk s az isteni parancs számunkra nem létezővé vált, erkölcsi magatartásunkon ez semmit sem változtatott.

Gyermekkorunkban megtanultunk együtt érezni Jókai, Dickens, Eötvös József, Hector Malot elhagyott árva gyermekeivel, s ez az érzés oly eleven volt bennünk, hogy amikor gyermekeinket vezettük be első olvasmányaikba, majdhogynem együtt könnyeztünk velük. Serdülő korunkban is az emberszerető, az emberi jóságban bízó írókhoz, költőkhöz vonzódtunk leginkább. Hamarabb tanítottak meg szépirodalmi olvasmányaink arra, hogy nemcsak egyes árva, elhagyott gyermekek vannak, hanem széles osztályok, a nép nagy tömegei is „árvák”, „elhagyottak”, „nyomorultak”, szenvedők, mint tudományos tanulmányaink. Érzelmi együttérzésünket valahogy egészen természetes módon, úgy-szólván észrevétlenül reájuk is kiterjesztettük. De ugyanakkor kezdő szociológiai beavatottságunk ahhoz a felismeréshez is eljutott, hogy a társadalom bajait csak az elavult intézmények gyökeres megváltoztatásával, a társadalmi szerkezet, a vagyon- és jövedelemelosztás alapvető átalakításával lehet meggyógyítani. Ez a felismerés vezetett bennünket a szocializmushoz; sokunkat, ahogy elhagytuk a középiskolát, egyenesen a szociáldemokrata pártba.

Nem voltunk tehát „érzелgős humanisták”, de érzelmileg humanisták voltunk már akkor is, amikor ezt a szót — nem mondom, hogy nem ismertük, de — nem használtuk.

Ez az érzelmi töltésű, csak emberi kapcsolatokon alapuló humanizmusunk akkor is megmaradt erkölcsi magatartásunk alapjának, amikor már megtanultuk, hogy maga az erkölcs nem valami változatlan abszolútum, hanem az ember ősi ösztöneinek — amelyek egyaránt tartalmazzanak társulásra, együttélésre irányuló s az együttélést zavaró, akadályozó elemeket — és az emberi értelemnek együttes produktuma. Megmaradt akkor is, amikor már megtanultuk, hogy mindaz, ami az erkölcsi tanokban a hordaélet erkölcsiségénél magasabb rendű, mindaz, ami az évezredek során kialakult, egyre bonyolultabb munkamegosztási, erőszakosságokkal fenntartott hatalom- és vagyonmegosztási viszonyok között az együttélést erőszakmentesebbé, igazságosabbá, szenvedésmentesebbé akarja tenni — az mind, mind az emberi értelem munkája, ha „isteni kinyilatkoztatás” formájába öntötték is.

A munkamegosztást kialakító és ugyanakkor az együttélési magatartást is bíráló értelmes emberi gondolkodás ugyanis már számol az ösztönélet antiszociális, negatív tényezőivel (önzés, irigység, féltékenység, a többiek közül kiválni akarás vágya, agresszivitás, uralkodási vágy stb.), és magatartási előírásokkal, tilalmakkal korlátozni próbálja azokat.

Mi láttuk, elismertük, hogy a zsidó vallás egyistenhitűsége, különösen amikor a harcias, egyeduralomra törekvő, bosszúálló Jehova kultuszát a próféták erkölcsi tanításai megneemesítették, haladást jelentett a megelőző korok barbár, szadista, sokszor emberáldozatokat követelő politeizmusával szemben, s azt is jól tudtuk, hogy a jézusi tanításokkal megreformált zsidó hit — a kereszténység — további humanista, haladó erkölcsi elemeket vitt a monoteizmus rendszerébe, tehát — ha kinyilatkoztatás formájában is — a fejlődő emberi értelem hatóerejének megnyilvánulásai voltak az erkölcs területén. Igaz, azt is tudtuk, hogy ezek az erkölcsi rendszerek, annak természetes folyamányaként, hogy az aránylag egyszerű, pásztor — földművelő életformában képződtek ki, nem adnak kellő eligazodást a modern élet bonyolult viszonylatai között. Ez azonban nem akadályozott bennünket abban, hogy tiszteletben tartsuk őket. Aminthogy szabadgondolkodó elveink a vallásos meggyőződéseknek más vonatkozásokban való tiszteletben tartására is köteleztek bennünket.

De a vallások történetének tanulmányozása azoknak egy káros oldalára is megtanított bennünket. Arra, hogy a kinyilatkoztatott vallások elkerülhetetlenül dogmákká válnak, papi kasztot fejlesztenek ki. A dogmák háttérbe szorítják a vallások erkölcsi tartalmát, a papi kaszt pedig mint a dogmák egyedül hiteles értelmezője, sérthetetlenségük egyetlen

hivatott őrzője, öncélú, máshitű embereket emberszámba nem vevő, ezekkel szemben saját erkölcsi tanításait gyakran semmibe vevő intézménnyé, *egyházzá* szerveződik. Ez pedig, ha lehet, egyedül uralkodik a hívők felett, politikai és anyagi szempontból egyaránt; vagy ha erre nincsen elég ereje, a meglévő erkölcstelen hatalmi szervezetek és osztályok osztozkodó társává s egyúttal kiszolgálójává válik. Ez történt a kereszténységgel és a mohamedanizmussal. Ez lett a sorsa a Buddha által megreformált, megnemesített brahminizmusnak. Kisebb méretekben, többször és különösen a Herodes-dinasztia uralkodása alatt hasonló folyamaton ment át a zsidó vallás is. Érdekes, hogy a nem kinyilatkoztatáson, hanem változékony hitregéken alapuló görög s római vallásnak voltak ugyan papjai és papnői, de komoly politikai hatalommal bíró egyházat sohanem fejlesztett ki.

Úgy éreztük, hogy a mi nem dogmásítható humanista erkölcsünk biztosabb alapokon nyugszik, magasabb rendű és fejlődőképesebb, mint bármely valláson alapuló erkölcsi rendszer. Hiszen emberszeretetünk, embertársaink iránt érzett kötelességérzetünk nem veszített erejéből, miközben lekopott róla minden vallásos hit. Sőt, ismereteink gyarapodásával, annak megértésével, hogy hogyan keletkezett az erkölcs, mi a funkciója a társadalomban, egyre mélyebb gyökeret vert bennünk az az erkölcsi magatartás, amely tulajdonképpen minden társadalmi együttélés egyetlen értelmes és töretlenül fejlődőképes alapja.

HUMANIZMUS

Nem könnyű feladat számomra pontosan leírni, mit értettünk mi akkor humanizmuson, amelynek az egyik — az érzelmi — vonatkozásával az előbb foglalkoztam. Aktivitásunk idején semmiféle galileista írás nem szólt erről. Cselekedeteinkben akartuk kifejezésre juttatni. Most mégis megpróbálom vázolni, mert annak a vallás erejével bíró érzelmvilágnak és tudattartalomnak helyes ábrázolása, amely akkor kialakult bennünk, s amelyet a humanizmus szóval lehet legjobban kifejezni, nélkülözhetetlen kulcs a galileista nemzedék és a Galilei Kör történetének megértéséhez.

Az alapgondolat ez volt: embernek születni kiváltságos helyzet a világban. Embernek lenni rang az élőlények között. De ennek a rangnak a viselését csak az érdemli meg igazán, aki ember voltának méltóságát szerényen viseli, aki énjét sohasem helyezi mások fölé, aki sohasem felejt el, hogy minden, amije van, minden, amit tud nemcsak és nem is első-

sorban az ő szerzeménye. Sohasem felejtí el, hogy gyámoltalan kis porontyként jött a világra: szülei táplálták, gondozták, tanították meg járni, beszélni; a ruha, amelyet visel, a kályha, amely melegíti, a járda, amelyet tapos, a csap, amelyből víz folyik, a villanykörte, amely világít neki, az enniváló, amelyet az üzletekben vásárol, a villamos, amely az iskolába viszi és maga az az iskola is — mindez embertársai fáradságos munkájának gyümölcse. Az emberi társadalom méltó tagjává csak akkor válik, ha ezeket az összefüggéseket fokozatosan megérti. Ha megérti, hogy mindaz, amit szüleitől és a társadalomtól kap: *nem jár neki, hanem előleg arra, amit majd ő fog szüleinek s embertársainak adni.*

Az értelmiségi pályára készülők pedig csak akkor érdemlik meg az emberállatnak Linné által adott „homo sapiens” nevet — s ez természetesen már csak a tanultság magasabb fokán következhetnek be —, ha megértik, hogy az a munka, fáradság, erőfeszítés, amivel a tudás magasabb fokaira el lehet jutni, milyen kicsi kis része az évezredekben át előtte élt nemzedékek hasonló erőfeszítéseinek, amelyekből az emberiség tudáskincse lassan összetevődött. Az emberi társadalom csodálatosan bonyolult, nemcsak mai, de évezredekben átnyúló munkamegosztásáról, amelynek a mai nemzedék mindenét köszönheti, az egyes embernek és különösen annak, akinek a munkamegosztásban az a *kiváltság* jutott, hogy értelmiségi munkát végezhet, sohasem szabad megfélemlenie. S nemhogy terhes kötelességének érezze, de örömmel kell bekapcsolódnia ebbe az egyetemes emberi munkaközösségbe, azzal hálálni meg azt, amit a múlttól kapott, hogy ő is ad valamit a jelennek és a jövőnek. Egyébként a valóságban ezt tette — ha nem is tudatosan — és ezt teszi ma is — ha nem is egyforma mértékben — minden egyes ember, aki a nagy társadalmi munkamegosztásban valami társadalmilag hasznos munkát végez, akár földműves, ipari vagy építőmunkás, feltaláló, tudós, hivatalnok, pedagógus, ápolónő, akár csak jó takarítónő. Mindnyáján részesei voltak a múltban is az egyetemes emberi civilizáció építésének és részesei ma is.

Amikor erről a kérdésről beszélgettünk, hogy miként tartozik a mai nemzedék, annak minden egyes tagja a múlthoz és a jövőhöz, mindig az általunk legjobban ismert mediterrán-európai civilizáció gyönyörű épületére gondoltunk, de nem kétséges, hogy ez a szemléleti mód más kultúrkörökre is alkalmazható, nem is szólva arról, hogy a különböző kultúrkörök is egymással kapcsolatban, egymásra hatással voltak. Amikor bámulattal és alázattal adóztunk az emberi elme csodálatos alkotásának, a mediterrán-európai civilizációnak, ugyanakkor fájt, hogy sem ebben, sem bármely más civilizációban soha nem volt igazságosság.

A hasznos, előrevívó munkamegosztás mellett mindenütt és mindenkor hatalmi góccok (zsarnokok, egyházak, uralkodó csoportok, osztályok) képződtek, s a hatalom birtokosai a civilizáció minden eredményét a maguk számára sajátították ki. Véres, kegyetlen külső és belső háborúk — amelyek nyomában éhínség, népiroto járványok jártak — voltak az értelmetlen és embertelen hatalomeloszlás piros betűs napjai. De a néptömegek számára a világtörténelem hétköznapijai is szegénységet, tudatlanságot, elnyomottságot, kizsákmányoltságot, megalázást, hiányos táplálkozást, betegségektől való megtizedeltséget, rövid élettartamot jelentettek. A civilizáció áldásait mindig csak az emberiségnek egy keskeny rétege élvezte, s ez az igazságtalanság mindenkor intézményesen biztosított volt.

Mi nem tudunk egyetérteni azokkal a kiváltságosokkal, a kiváltságosok szolgálatában álló gondolkodókkal vagy a kiváltságosokhoz esetleg nem is tartozó pesszimistákkal, akik szerint ez mindig így volt s mindig így is lesz. Egész életünkre szólóan determinálta társadalmi magatartásunkat és sorsunkat az a meggyőződésünk, hogy a társadalmi igazságtalanság és embertelenség nem kiküszöbölhető hierarchia, de magának a civilizációnak a lényegével áll ellentétben, és hogy az egyes emberekben és embercsoportokban meglevő antiszociális tendenciák ellenére kell lennie a társadalmi együttélés olyan formáinak, amelyek a civilizációban rejlő anyagi és szellemi életszínvonal emelkedést és az igazságosságot egyaránt magukba foglalják, vagy legalábbis olyan együttélési formáknak, amelyek ebbe az irányba vezetnek.

Ebből a meggyőződésünkből magunkra vonatkozólag azt a következtetést vontuk le, hogy bármilyen szerepet vállalunk vagy bármilyen szerep jut ránk a társadalmi munkamegosztásban, vállalt kenyérkereső munkánk becsületese elvégzése mellett elsőrendű kötelességünk már most és a jövőben is keresni a társadalmi együttélés igazságos, minden ember számára értelmes formáit, aktív módon együttműködni, együtt harcolni azokkal, akik ugyanezt teszik és különösen azokkal, akik maguk áldozatai a fennálló igazságtalan rendszernek. Ez ugyan kötelessége volna minden jóézésű embernek, de mi úgy éreztük, hogy nekünk, haladó szellemű diákoknak, akiknek nagy része a szegénységet saját tapasztalatából is ismerte, fokozott kötelességünk. Nem azért, mert szegények vagyunk, ez legfeljebb csak megkönnyítette számunkra az elnyomottak szenvedéseinek megértését, hanem azért, mert a körülmények szerencsés alakulása olyan szerepet, pozíciót juttatott nekünk a társadalmi munkamegosztásban, ahonnan áttekinthettük az emberiség, a civilizáció múltját és jövőbeli lehetőségeit, dűskálkodhattunk az em-

beriség legnagyobb kincseiben, a tudomány, a művészet alkotásaiban, ránk volt bízva ezeknek a kincseknek kezelése, gyarapítása.

Kiváltságos helyzetnek éreztük ezt, de olyan kiváltságnak, amely kötelez. Kötelez arra, hogy ezeket a kincseket, még ha megszerzésük, helyes kezelésük megtanulása nagy fáradságunkba, munkánkba került is, ne tekintsük a magunk tulajdonának, hanem az emberiség évezredekken át felhalmozott közös vagyonának, amellyel úgy kell gazdálkodnunk, hogy abból minél több jusson a ma kismizmizettjeinek, s a társadalom az ősi igazságtalanság állapotából minél gyorsabban haladjon az igazságosság állapotára felé. Tehát ne csak jól kereső orvosok, ügyvédek, mérnökök, minél magasabb közfunkcionáriusok vagy magángazdasági pozíciók birtokosai, egyetemi tanárok, esetleg neves tudományos kutatók, neves művészek akarjunk lenni, hanem a társadalmi haladás híu szolgálói, még ha ez áldozatokkal jár is, már most diákkorunkban és egész életünkben.

Nem tettünk fogadalmat erre senkinek, semmiféle szervezetnek, még egymásnak sem, csak kialakítottuk ezt az elhatározást egymás segítségével magunkban, s ez lett a mi racionálisan, tudományosan megalapozott humanista hitvallásunk.

Sajnálattal láttuk, hogy az egyetemisták egy része — meggyőződésből vagy közvetlen osztályérdekből — ellenkező irányban orientálódik, többsége pedig csak a kenyeret, megélhetést nyújtó diploma megszerzéséért tanul, vagy jobb esetben tudományos karriert akar befutni a maga szakmájában. Ezt a közönyös többséget azonban nem tekintettük teljesen elveszítettnek vállalkozásunk szempontjából. Az előjelek máris arra mutattak, hogy sokat meg lehet nyerni közülük a mi érzelmi töltésű, aktív, a múlthoz és a jövőhöz egyformán kapcsolódó, racionalista humanizmusunk számára.

E bizakodó sorokat olvasva bizonyára nem egy olvasóban felmerül az általam feltett három kérdésen felül egy negyedik: nem voltatok-e ti lelkes fiatalok a ti egész racionalista humanizmusotokkal naiv optimisták?

Ezt a kérdést tulajdonképpen én is feltettem magamnak, a továbbiak során állandóan szem előtt fogom tartani, s az első világháború kitörésével kapcsolatban az Ady-fejezetben fogok részletesen foglalkozni vele.

Forradalom? Ha pontos akarok lenni, azt kell mondanom, hogy ambivalensek voltunk ebben a vonatkozásban, vagyis egyszerre két-féleképpen gondolkoztunk róla. Egyfelől lelkesedtünk a nagy francia forradalom eszméiért: a szabadságért, egyenlőségért, a királyság, a nemesi kiváltságok eltörléséért s a forradalomnak még sok vívmányáért, amelyeket többé sem Napóleon, sem a Bourbon-restauráció nem tudott teljesen megsemmisíteni. Lelkesedtünk az 1848-as francia februári forradalomért, amely nyitánya volt „Európa tavaszának”, a mi márciusunknak és szabadságharcunknak is.

Ennek emlékét az akkor még — igen csak kis számban — köztünk élő öreg honvédek, a hőstetteiket megörökítő irodalom, a gyermekkorunkban évről évre megtartott, s akkor még érzéssel teli márciusi ünnepély, s az aradi vértanúk emlékére tartott októberi gyászünnep oly elevenen tartották bennünk, hogy szinte nosztalgiát éreztünk, miért nem éltünk mi akkor? Olyannyira, hogy minden kis nép szabadságharcát, például a búrokét a századforduló idején, vagy még inkább az orosz proletárság 1905. évi forradalmi kísérletét lelkes szimpátiával kísértük.

Másfelől, később, érettebb ésszel és több történelmi ismeret birtokában nagyon gondolkodóba ejtett bennünket, hogy a nagy francia forradalom Napóleon diktatúrájába torkollott, de már a 17. századi angol forradalom is, amely Európa első antifeudális, antiroyalista forradalma volt, Cromwell diktatúrájába. A francia forradalomnak azt sem tudtuk megbocsátani, hogy szélsőségesei vérpadra juttattak olyan forradalmárokat, mint Danton, Desmoulins, Condorcet márki, olyan tudósokat, mint Lavoisier. De titkon mégis reménykedtünk abban, hogy talán lehetne olyan forradalmat is csinálni, amely nem követ el ilyen hibákat.

Szóval ma sem tudom eldönteni, hogy érzelmileg forradalmárok voltunk-e vagy sem. Az azonban bizonyos, hogy az 1912-i harcok, véres május 23-a után — amikor Ady a *Rohanunk a forradalomba* versét írta —, vagy 1914 tavaszán, amikor a nekünk küldött márciusi versét ezekkel a sorokkal végezte:

Piros gyásszal ünneplők, lelkeim,
A vért, a kínt, a gyászt tartogassátok.
Ki fog csordulni a magyar kehely,
És negyvennyolc óta is fog a magyar átok:
Jól átkozzatok és jól készüljetek⁵⁶

— ha ekkor valaki, országos tekintély, kibontotta volna a forradalom zászlóját, mi, akkor már 25–28 éves öreg galileisták és azok is, akiket mi neveltünk galileistákká, természetesen a szocialista munkásság tömegeihez csatlakozva, habozás nélkül követtük volna.

A Kör megalapításakor azonban más volt a helyzet. S ha a forradalom szót szűk értelemben vesszük, ami körülbelül így fogalmazható: a fennálló uralmi, gazdasági rendszer erőszakos eszközökkel való megdöntése és gyökeresen különböző újjal való helyettesítése — ebben az értelemben nem voltunk forradalmárok, bár amint erre rámutattam, a politikai harcok egy-egy kritikus fázisában ehhez a mentalitáshoz is közel állottunk. Az indításkor azonban távol állott tőlünk minden ilyen gondolat. Aminthogy távol állott a magyar szociáldemokrata párttól és a szociáldemokrata mozgalomtól is, nemcsak nálunk, de egész Európában. Ha a május elsejei tömegfelvonulásokon egy-egy lelkes szervezett munkás ajkáról nemegyszer felharsant is az „Éljen a világot megváltó, nemzetközi forradalmi szociáldemokrácia!” jelszó, s a forradalmi szó lelkesítően hangzott is, sem a párt, sem a szakszervezetek nem voltak forradalmárok. Még a forradalmi gondolatot valamelyest magában foglaló szindikalista mozgalom, amit nálunk Szabó Ervin és a szocialista értelmiségnek vele tartó kis csoportja képviselt, sem tudott gyökeret verni a magyar munkásmozgalomban.

De a forradalom szónak más értelme is van. Beszélünk a tudomány, a technika, a művészeti irányzatok, az erkölcsök forradalmáról. Ilyenkor a forradalom csak radikális változást jelent valamely területen a korábban fennállott viszonyokhoz képest. A szónak ebben a kibővített értelmében forradalmárok voltunk. Konzervatív-reakciós oldalról annak is tekintettek bennünket és joggal.

Hiszen, amint láttuk, szociológus tanítómestereink a század első évtizedének második felében, éppen akkor, amikor a mi mozgalmunk színre lépett és kibontakozni kezdett, az ország anyagi és szellemi elmaradottságának felszámolására olyan radikális reformprogramot dolgoztak ki, amelynek megvalósulása valóban gyökeresen, „forradalmian” megváltoztatta volna az ország politikai, gazdasági és kulturális arculatát. Mi ezt a programot magunkévá tettük s az abban foglalt eszméknek az ifjúság körében való propagandáját vállaltuk. Sőt, mint képzett szabadgondolkodók, azoknak az előítéleteknek a felvilágosítás eszközeivel való lerombolásában, amelyeken az egyházak világi hatalma nyugszik, mestereinken is túltettünk, mert úgy éreztük, hogy a népnek a papság bűvköréből való kiszabadítása nélkül semmiféle haladó mozgalom számára nem lehet tömegbázist teremteni. Antimilitarizmusunkban is

messzebb mentünk más baloldali mozgalmaknál. A konzervatív-reakciós körök tehát joggal tekintettek minket forradalmároknak.

De forradalmi volt a körünkben uralkodó gondolkodás *módszere* is. Antidogmatizmusunk ugyanis korántsem korlátozódott az egyházak értelemellenes tevékenységének kritikájára. Dogmaellenességünk szer- ves alkotóeleme volt szemléletünknek, s mint ilyen megalapozta harcunkat minden dogmatizmus ellen, sőt minden dogmatizmus felé hajló gondolkodási mód ellen is, amivel az úgynevezett szellemi tudományok terén, ahonnan a metafizikus-spekulációs kérdésfeltevés és tétel-felállítás módszere még nem küszöbölődött ki, lépten nyomon találkozni lehetett. Bizony még a *Huszádik Század* hasábjain és szociológus tanítómestereink könyveiben és az általuk fordított művek nem egyikében is találkoztunk ezzel az anakronisztikus módszerrel.

Honnan jött ez az erős antimetafizikus beállítottság? Onnan, hogy a törzsgárda tagjainak nagyobb része természettudományi szakos egyeteni hallgató, tudományelméletben pedig Bacon, Hume, Comte tanait magáévá tevő *pozitivistá* volt, s pozitívizmusukat többi társaik is átvették és saját tanulmányaik területén érvényesítették.

Összegezve az elmondottakat: mi magunk csak radikális reformereknek tekintettük magunkat s biztosan nagyon meg lettünk volna sértődve, ha akkor valaki ránk vonatkoztatva a kispolgár jelzőt tette volna a *radikális* vagy az óvatos szót a *reformer* elé.

Azt hiszem, a magamnak feltett három kérdés elemzésével többé-kevésbé kimerítettem az alapító nemzedék világnézetének és erkölcsi arculatának ábrázolását.

VI. ADY ENDRE ÉS A GALILEI KÖR*

Ady Endre és a Galilei Kör kapcsolatának kérdése, mint melléktéma, minden Ady-életrajzban és sok kortörténeti tanulmányban felbukkan. Rubin László, Csécsy Imre és Tömöri Márta kisebb önálló tanulmányokban is foglalkoztak vele.⁵⁷ Mégis úgy érzem, hogy ez a kapcsolat nem minden részletében ismert. Megpróbálom az eddig ismert anyagot emlékeim s feljegyzéseim alapján néhány hiányzó részlettel kiegészíteni.

De ennél többre is szeretnék vállalkozni. Megmutatni, hogy ez a kapcsolat nemcsak a Galilei Kör — a galileisták — eszmei érlelődése szempontjából volt túl nem becsülhetően fontos, de Ady szempontjából is. Nem eszmei fejlődése szempontjából — ilyesmire még gondolni is nagyképcség volna —, hanem azért, mert üldöztetésektől, támadásoktól zaklatott életében, az idősebb nemzedék és a kortársak közönyétől félre- és meg nem értéstől körülvéve, mindig az ifjúságban, a jövő forradalmát magában hordozó ifjúságban kereste életének igazolását. És hogy a hozzájuk vezető utat megtalálta, arra a Galilei Kör, a galileista fiatalság volt számára az élő bizonyosság. Vagy fordítva még igazabb: az, hogy a galileista fiatalok egészséges érzéküktől vezetettve, életének egy válságos időszakában megtalálták a hozzá vezető utat és végig kitartottak mellette, ez volt számára a megnyugtató bizonyosság, a biztonságos tudat, hogy helyes úton jár, hogy a magvak, amelyeket oly bőségesen szórt a meddőnek látszó „Magyar Ugarra”, mégis termékeny talajba hullottak. S még valamit.

Amikor arra vállalkoztam, hogy a Kör és Ady kapcsolatának történetét részletesen, de egységbe foglalva ábrázoljam, akkor pontos felelet tudok adni arra a sokat vitatott kérdésre is, hogyan viszonylott az induló Galilei Kör a társadalmi forradalomhoz.

Ady és a Galilei Kör kapcsolatának fővonalát az az öt márciusi vers jelzi, amelyek elsőjét az 1910 márciusi ünnepélyünkre írta, s amelyet azután 1914-ig az alkalom fontosságának tanúságaképpen évről évre hűségeseen megküldött.

* Megjelent a *Kortárs* 1969. 1. számában.

Íme az öt vers címe:

- 1910. *A márciusi Naphoz.*
- 1911. *A Tűz márciusa.*
- 1912. *Új tavaszi sereg-számla.*
- 1913. *Véres panorámák tavaszán.*
- 1914. *Piros gyász ünnepén.*

A kapcsolat nem ezekkel a versekkel kezdődött s nem is ezekben merült ki. Azzal kezdődött, hogy az az ifjú nemzedék, amelynek aktivitása később a Galilei Körben sűrűsödött össze, hamarabb érezte meg, hogy nagy költő született Magyarországon, mint a költővel egyidős nemzedék. Amikor ennek csak a legjelesebbjei figyeltek fel rá, az ifjúság körében már lelkes olvasótábora volt. Erről, s ennek egyik dokumentumáról, a Galilei Kör egyik megalapítójának, az akkor még középiskolás Székely Arturnak a *Világosságban* 1906 tavaszán megjelent kritikájáról, s a fiatal kritikusként az *Új Versek* megjelenése évében Adyval való levélváltásáról már megemlékeztem.⁵⁸

Ettől az időponttól a Galilei Kör megalakulásáig eltelt két esztendőben jelent meg Ady második nagy verseskönyve, a döntő fordulatot hozó *Vér és Arany*, majd a Kör megalakulását követő hónapban, 1908 decemberében, az *Illés szekerén* kötet. Lassan gyűlni kezdtek már a haladó irodalmi lapokban az elismerő kritikák is. Egyre több fiatal diák és diáklány szívét hódította meg az Ady-versek, az Ady-dalok. Nem csoda, hiszen minden új Ady-verset értő fiatal a versek lelkes propagálója lett. Ahol csak társaságba verődtünk, egymásnak olvastuk, magyaráztuk a verseket, együtt élveztük az Ady-versek varázsát. Így együtt még jobban éreztük, hogy versei nekünk és sokszor rólunk is szólnak, gondolatainkat helyettünk mondja ki. Érzelemvilágunk talán még jobban rezonált új, gyönyörű költői nyelvére. Zenekedvelő társaink hamar megtanulták és megszerették velünk az Ady—Reinitz-dalokat is.

S hogy a galileista ifjúság Ady-kultuszáról a költő már igen korán tudomást szerzett, arról hiteles tanúságtétel Kabos Edének, a *Budapesti Napló* főszerkesztőjének 1909 márciusában az akkor Párizsban időző költőhöz intézett levele, amelyben más pesti információk között ezt írta: „jól esik látni, hogy most már az Ady-nyavalya elkapta az egész országot s amilyen mértékben dohognak az öregek, úgy esküsznek rád a fiatalok. Ma voltunk éppen a Galilei Kör taknyosainak matinéján” — a folytatásból kitűnik majd, hogy ezt nem sértő szándékkal írta — „s

gyönyörűségem volt figyelni, hogy mialatt a pódiumon Adyt szavaltak, Adyt énekeltek és Adyt szónokoltak, azalatt a publikumban úgy zúgtak, búgtak minden elszavalt és elénekelt versed körül, mintha mindenki betéve tudná valamennyi versedet s mintha valamennyi jelenlevő édes fiának tudna tégedet. Megható így közelről figyelni, hogy a publikum, kivált a lányok és fiúk mennyi szeretettel vannak irántad . . .”⁵⁰

Kabos Edének ez a beszámolója a Galilei Kör első, 1909-i márciusi ünnepélyéről szól, amelyre Adytól még nem mertünk verset kérni. Új típusú márciusi ünnepély volt ez. Egészen más, mint az iskolák, az önképzőkörök s a hivatalos diákegyesületek százszor hallott és ezerszer megunt frázispuffogató rutin ünnepei.

A GALILEI KÖR ELSŐ MÁRCIUSI ÜNNEPÉLYE

A Galilei Kör visszatért az 1848-as reformnemzedék ifjúságának igazi hagyományaihoz: *a maga akarátát a bécsi udvarra s a pozsonyi országgyűlésre forradalmi úton rákényszerítő jobbágyfelszabadító márciusi ifjúságot kívánta megünnepelni.* Tizenkét pontjuk meg nem valósított vagy visszarabolt, még ma is aktuális követeléseikhez hozzákapcsolni azokat az új követeléseket, amelyek a 48-as ifjúság eszméinek a jelenre való alkalmazásából logikusan következtek. *Ezt a gondolatot kívánta kifejezésre juttatni azzal is, hogy Petőfi mellé odaállította Adyt, s ez a szándék már az ünnepély meghívóján is kifejezésre jutott.* Kozma Lajos szimbolikus rajza díszítette ezt: embertestek óceánján merészen szálló vitorlás hajó, alatta két sor Ady Endre „Új vizeken járok” című verséből:

Szállani, szállani, szállani egyre
Új, új vizekre, nagy szűzi vizekre.

Petőfi és Ady versei domináltak az ünnepségen. Az ezerfőnyi, túlnyomóan diákokból álló hallgatóság lelkesen hallgatta Pólányi Károly megnyitó beszédét s Jászi Oszkár ünnepi szónoklatát március új értelmezéséről. A kor kiváló művészei: Góth Sándor, Halmi Margit, Törzs Jenő, Góthné Kertész Ella Ady- és Petőfi-verset szavaltak, egy főiskolás tenorista Ady—Reinitz-dalokat adott elő. Emlékszem, milyen megrendítő hatást váltott ki bennünk az *Ének a porban* előadása. Bár az előadóművészek két más költőnek, Gyagyovszky Emilnek és Csizmadia Sándornak néhány versét is tomácsolták (s ez stílszerű is volt), mégis ez volt az első, Adyt a nagyközönség előtt élő hangon megszólaltató matiné

Pesten, amelyet aztán annyi más követett. A Galilei Körnek erről az emlékezetes ünnepségről kapott tehát Ady Kabos Edétől intim hangú beszámolót s a galileista ifjúságnak a forró vallomását a költő nem felejtette el soha.

A MÁRCIUSI NAPHOZ ÉS A TŰZ MÁRCIUSA

Így mikor a következő évi márciusi ünnepélyre, régi ismerőse, az akkori főtitkár Székely Artur, szép levélben ünnepi verset kért a Párizsban tartózkodó Adytól, nyitott ajtót, nyitott szívet talált. Jött a költő első márciusi üzenete a Galilei Körhöz, amelynek *A márciusi Naphoz* címet adta.

A verset a Kör 1910. évi ünnepélyén Sebestyén Géza szavalta. „Több mint ezer diák hallgatta meghatottan az Új Magyarország e harci dalát” — mondja kissé bombasztikusan a Kör azévi jelentése.

A forradalom szólama ebben az első Ady üzenetben is erőteljes már, hogy azután crescendóban csendüljön fel a következő éviben, 1911-ben. De a két márciusi vers nemcsak ebben különbözik egymástól. Az első vers inkább csak a történetfilozófus költő fohászokodása volt a márciusi naphoz, hogy hozza el végre a régóta esedékes, igazi magyar forradalmat. A második, *A Tűz márciusa* már személyes hangú, szenvedélyes szózat volt a most már közelebbről megismert Galilei Körhöz, az akkor beteg költő üzenete — a vers szavait idézem — „az új, jobb márciusi ifjúsághoz”. Az ünnepélyen két művész is tolmácsolta Adyt: Forrai Rózsi a *Proletár fiú verse* című költeményét mondta el, Medgyaszay Vilma az *Esze Tamás komája* és az *Álmodik a nyomor* verset énekelte. Az ünnepély csúcspontja a Párizsból küldött vers volt, amelyet akkor Törzs Jenő mondott el.

AZ ÚJ TAVASZI SEREG-SZÁMLA

A harmadik márciusi vers, az 1912. évi, a galileista ifjúsággal való elmélyülő barátság optimista hangú ódája volt. Bizakodó hangulatával — ami oly ritkán mutatkozott politikai verseiben — talán csak *A harcunkat megharcoltuk* hangja vetekszik, azé a versé, amelyet a nagy irodalmi csaták idején írt, amikor már érezte, hogy „az új idők új dalait”, amelyeket ő hozott magával, diadalútjukban nem lehet többé megállítani.

A nemsokára bekövetkezett fejleményekre gondolva felmerülhet a kérdés: volt-e alapja ennek a — sajnos rövid ideig tartó — optimizmusnak akkor 1912-ben? Ha azt nézzük, mi ment végbe a magyar lelkekben, milyen széles utat tört a felvilágosító gondolat a magyar eszmélődésben az *Új versek* megjelenése után eltelt hat esztendőben, nyugodtan mondhatjuk, hogy volt.

A költő, ha visszagondolt arra, milyen őszintén törtek fel lelkéből, amikor *A magyar ugaron* ciklus verseit írta, ezek a bús, dacos felkiáltások:

Hej égisz-érő giz-gazok,
Hát nincsen itt virág?

Ki magyar tájon nagy sorsra vágjik
Rokkanva ér el az éjszakáig

A Tisza partján mit keresek?

... ha virág nőtt szívében
A csorda népek lelegelték

-- és hogy most hat év harcai után éppoly őszintén s a lelkekben végbement változások igaz ábrázolásaként írhatja le ezeket a sorokat:

Tegnap még buták tréfája valánk
S ma vagy holnap Isten legjobb kedve.

Szétcsörtetett a láznak csapata,
Betűt, vonalat, színt és hitet kiváltott,
Hályogot tépett a magyar szemem
S mint nézetjük most vele a világot.

Ki minket üldöz, szívét vágja ki,
Ki minket nem ért, önmagát gyalázza,
Mert ott vagyunk mi immár mindenütt:
Új a világ nálunk is már, hozsánna.

Ha gondolatai így átívelték ezt a hat esztendőt, a harc egyik győztes hadvezéréként nyugodt önérzettel tarthatott szemlét a maga harcos verseinek s a galileisták által reprezentált harcos ifjúságnak sorain.

De kialakult akkortájt a baloldali táborban egy más forrásból táplálkozó — szociológiai megfontolásokra alapozott — derűlátó szemlélet

is, amely talán így summázható: hiába jutott újból uralomra a csaknem egy évtizedig tartó alkotmányjogi válság után a szélsőségesen reakciós Tisza István pártja, az ő feudális osztályparlamentje, amelyet alulról a feltörekvő osztályok egyre növekvő ereje ostromol s amellyel tulajdonképpen a dinasztia sincs megelégedve, — az ország igazi, égető problémáit nem tudja megoldani. Pedig a válság mélyén ezek lappanganak: a latifundiumok rendszere által termelt és fenntartott parasztszegénység, az ijesztő méretű kivándorlás, a népbetegségek és a megdöbbentően magas százaléku gyermekhalandóság pusztításai falun és városban, az ipari munkásság alacsony életszínvonala és teljes jogfosztottsága, az analfabetizmus, az egyre jobban kiéleződő nemzetiségi kérdés.

Ez alapvető problémák megoldatlanságából származó feszítő erők, amelyeknek a városokban a szervezett munkásság, a falvakban a 48-as szabadsághagyományokhoz hű paraszttömegek a legláthatóbb hordozói, előbb vagy utóbb, s nem is nagyon távoli időpontban ki fogják kényszeríteni az általános választójogot, vagy a választójognak olyan széleskörű kiterjesztését, amely megnyitja az utat a többi halaszthatatlan reform s az ország demokratizálása felé. Ez az elgondolás alternatív megoldásaként számításba vette egy *békés* parlamentáris kibontakozás lehetőségét: a parlamenti többség józanabb része Bécs inspirációjára megegyezik egy józan kompromisszumban a parlament választójogos ellenzékével, amelynek súlyát a parlamenten kívüli baloldali erők támasztják alá; de ilyen megegyezés elmaradása esetén számolt a *forradalmi* megoldás lehetőségével, amelyet a városi proletársággal az élén a kuruc és 48-as hagyományokhoz hű maradt baloldali ellenzék (Justhpárt) s a mögötte álló paraszti és kispolgári tömegek, a haladó értelmiség és a nemzetiségi tömegek fognak győzelemre vinni. (De nem számolt — s bizony Ady sem számolt — a két év múlva kitört világháborúval.)

Hogy ez a később tévesnek bizonyult optimizmus — a hivatalos politikusoknál mindig tisztábban és messzebb látó — Adyra is hatással volt, talán az teszi még érthetőbbé, hogy a 35 éves költő 1912 tavaszán harcos életében talán először jutott hosszabb, zavartalan pihenőhöz. Budán, a csendes Városmajor szanatóriumában lakott akkor. Az utolsó öt zaklatott esztendő fáradalmait kipihenve, lábadozóként, de valójában duzzadó egészségben, kicsinyes anyagi gondoktól végre mentesülve, irodalmi sikereinek zenitjén, tisztelőktől, jóbarátoktól körülveve jól érezte magát ott, s a felgyógyulás után még hónapokat töltött a barátságos szanatóriumában. A galileisták is ott keresték fel az esedékes márciusi vers miatt, előbb levélben, majd személyesen is. Az első látogatás-

ból meglepő beszélgetés, majd újabb látogatásokra való invitálás lett. Akkor találkozott Ady először eleven galileistákkal, köztük a hozzá hasonlóan daliás termetű, oroszslánsörényű, költői gondolkodású medikusokkal, Dabis Lászlóval, a budapesti orvosegyetem későbbi tudós professzorával, Hajdú Lilivel, az akkor harmadéves orvostanhallgatóval, (később neves pszichiáter lett belőle s az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet igazgatója), Böhm Arankával, a későbbi Karinthy Frigyesnével, Rubin Lászlóval, a kör akkori elnökével, akit a *Szabadgondolat*ban megjelent kis írásaiból már kedvezően ismert. E találkozások, beszélgetések során alakult ki benne az a kép a galileistákról, amely aztán az *Új tavaszi sereg-számla* megírására ihlette.

Boldog örömmel olvastuk a most már személy szerint hozzánk intézett és rólunk szóló verset. Rögtön elhatároztuk, hogy ezt nem adjuk oda színésznek. Közülünk kell valakinek elmondani s a választás Dabis Lászlóra esett. Még most is látom magam előtt, amint elsodró lendülettel a dobogóra lépett, hatalmas termetét, dús haját, szikrázó tekintetét. Talán ő reá gondolt Ady, amikor költeményének ezt a sorát írta:

villogj tekintet, világbíró kardunk.

Az elmondásra került vers címe minden Ady kiadásban: Új, tavaszi sereg-szemle. A nekünk átadott kéziratban azonban világosan a régies hangzású sereg-számla szó állott. Ebben a formában került a vers címe ünnepélyünk meghívójára, aztán újabb kinyomatásra a *Szabadgondolat* legközelebbi számában, majd a Kör több más kiadványában is. Mi úgy értettük a címet (s azt hiszem ez az értelmezés magától Adytól származott), hogy seregünk megszámlálásáról van szó: csapat-számlát, nem csapat-szemlét tartunk. A hibás szó valószínűleg a versnek a *Világ* napilapban az ünnepély másnapján megjelent szövegéből került a *Magunk szerelme* kötetbe s onnan a későbbi Ady kiadásokba. A *Világ* éjjeli korrektora talán elírásnak vélte a szándékoltnál régies kifejezést, vagy másként állott elő? nem tudom — az irodalomtörténészek talán meg tudják állapítani, de hogy az eredeti kéziratban világosan „sereg-számla” szó áll, arról a Petőfi Irodalmi Múzeum Ady-kéziratában is módomban volt meggyőződni.

FORDULAT A POLITIKÁBAN

A következő, az 1913. év márciusi verse, a *Véres panorámák tavaszán*, hangjában, témájában, hangulatában oly végtelenül különbözik a meg-

előzőtől, mintha nem egy év, de egy egész korszak választotta volna el őket egymástól. Az *Új tavaszi sereg-számla* optimizmusa eltűnt. A gyűlölet minden régi rossz ellen minden eddiginél magasabb fokon izzik benne. Keserű elszántságában most már fenntartás nélkül áll ki a forradalom gondolata mellett. S ilyen a sorozat utolsó verse is, a *Piros gyász ünnepén*.

Melyek voltak azok a politikai események, amelyek 1912 márciusa után rövid egy esztendő alatt Ady politikai hangulatát ily gyökeresen megváltoztatták?

Az első a *Vérvörös csütörtök*, a ma is történelmi dátumként nyilvánított május 23-a volt. A budapesti munkásság forradalmi megmozdulása s annak kegyetlen letiprása.

A munkásság erre a napra általános sztrájkot hirdetett s a parlament elé tervezett hatalmas felvonulással akarta demonstrálni törhetetlen elszántságát az általános választójog kivívására. Tiszáék elhatározták, hogy a munkásság imponálónak ígérkező felvonulását minden eszközzel megakadályozzák, ha kell, vérbe fojtják. Hatalmas rendőri apparátusukat gépfegyveres katonasággal, vidékről felhozott ezredekkel erősítették meg, a parlament elé való felvonulást betiltották, s már csak némi rendőri provokáció kellett ahhoz, hogy a békésnek tervezett tüntetésből forradalmi tömegmegmozdulás legyen. A provokáció nem maradt el, a vérbefojtás hét halott és sok sebesült árán sikerült, de az éremnek volt másik oldala is. A fegyvertelen munkásság ellenállt. Felfordított villamosokból rögtönzött barikádok mögött állta a megújuló sortűzeket, lovasattakokat. A város legkülönbözőbb pontjain új és új ellenállási góccok keletkeztek, a rendőrség és a katonaság késő estig nem tudott úrrá lenni a forradalmi tömeg felett, amelyből nem hiányzott a galileista diákság sem. Máig sem lehet eldönteni, mi lett volna, ha a szociáldemokrata vezetőség vállalta volna a forradalmi akció vezetését ahelyett, hogy leszerelésére vállalkozott.

A TISZA-DIKTATÚRA HATÁSA ADYRA ÉS AZ ORSZÁGRA

A Tisza-diktatúra leplezetlen megjelenése május 23-án az utcán és a parlamentben, majd az utána brutálisan alkalmazott intézkedések sorozata a maradék tisztességes parlamenti ellenzékkel — a Justh párttal — szemben egyszerre világossá tették a magyar baloldal számára, hogy a reformok útja el van barikádozva, Nincs más választás, mint vagy feladni a harcot, vagy a forradalmi utat választani. Ezt most már a

reform-módszer olyan hívei is kezdtek hangoztatni, mint Jászi Oszkár. De előljárt a felismerésben Ady Endre.

A *Világnak* a tüntetés után megjelent első számában *Rengj csak föld* című versével reagált az eseményekre. S ezt gyors egymásutánban követték más forradalmi hangú versei: a *Rohanunk a forradalomba*, a *Dal a hazugság-házról*, majd a megrendítő *Enyhe újévi dtok*, amelyet 1913. január elsején Tisza Istvánra gondolva írt, s amelynek váteszi sorait Tisza halála után nemegyszer elgondolkodva idéztünk:

Hogy tébolyodva lelje meg eszét,
Hogy lásson egy rövidke órát,
Melyben halkulnak a gondolatok,
De hozzák már a vétkek megszabóját.

Talán az ő agyán is átfutott e vers emléke, amikor 1918. október 31-én a fellázadt katonák rászegezett puskacsövei előtt állva ezt mondta: „így rendeltetett.”

De most még 1913-ban vagyunk és csak ott tartunk, hogy az események során Ady Endrével radikalizálódott a Galilei Kör, de nem kis mértékben az egész ország is.

Tisza pártjából, amikor végre színt vallott a választójog kérdésében, vagyis az általános választójog helyett, amit alakulásakor megígért, beterjesztette a maga provokatív javaslatát: néhány tisztességes képviselő, élükön az igazságügyminiszterrel, Székely Ferencsel és fiával, Székely Aladárral, kilépett. Egyikük, Várady Zsigmond kifejezetten politikai demonstrációként öngyilkos lett. Várady akkor országosan ismert és tisztelt név volt.⁶⁰ De más furcsa dolgok is történtek az 1912-ről 1913-ra forduló évben. Júniusban Kovács Gyula ellenzéki képviselő a parlamentben revolverrel rálőtt *Tisza Istvánra*. Az esküdtszék a rákövetkező év januárjában *felmentette*. Egy másik ellenzéki képviselő, Désy Zoltán, szeptemberben, egy politikai gyűlésen, *Lukács László miniszterelnököt Európa legnagyobb panamistájának nevezte*, mert illegálisan állami pénzeket juttatott a munkapárt választási kasszájába. Ez a pör, amelyet az újságok hónapokon át szenzációs tudósításokban tártak olvasóik elé, s amely igen nagy izgalmat váltott ki az országban, a következő év júniusában szintén úgy végződött, hogy *az esküdtszék Désy Zoltánt felmentette a rágalmazás vádjá alól*. Lukácsnak a közvélemény nyomására le kellett mondania. De mindennél fontosabb esemény volt, hogy 1912 őszén kitört a Balkán-háború, s egész Európára rávetette árnyékát egy lehetséges nagyobb méretű konflagráció veszélye.

Ebben a hangulatban küldte a költő 1913 márciusi versét Párizsból. A *Véres panoráma* a határainkon dúló háborúra, a *Hunnia piszkos ólja* kifejezés pedig az éppen akkor folyó Lukács-féle szennyes panamaperre, illetőleg annak reális hátterére vonatkozik. Az ünnepi verset akkor Gellért Lajos mondta el.

Úgy érzem, ide kívánkoznak a vers utolsó sorai, amelyeket a költő félre nem érthetően ránk gondolva írt:

A föld mozog én ifjú feleim,
S mi rátesszük lábunk a magyar rögre
És esküszünk: *mozdulni fog ez is*
S minden mostanit jobbal pótolunk,
Vagy minden vész itt, ámen, mindörökre.

ADY SZÓZATA A GALILEI KÖRHÖZ ÉS A GALILEISTÁKHOZ

Ebben az évben minden eddiginél melegebbre fonódott a költő barátsága a galileistákkal. A Kör megalakulásának októberben megünne-
pelt ötödik évfordulóján maga olvasta fel ünnepi beszédét.

Meghatottan nézegetem most is Ady ceruzával írt gyöngybetűit az elsárgult kéziraton:

„Barátaim, szívemnek ifjú testvérei, de semmiképen se jöttem azért, hogy rekedt és sírós hangommal kiabáló, harsány szózatot mondjak. Csak egyszerűen eljöttem, eljöttem, itt vagyok, mert már régen itt vagyok” —

kezde s azután költői nyelven s mégis tudományosnak is beillő szabatos-
sággal mondta el, mit gondolt a Galilei Körről, mit jelentett számára is a galileista ifjúsággal való kapcsolat. S így fejezte be:

„És most szívemnek ifjú testvérei, bocsássátok meg régi és örökös embereteknek, hogy ma nem tud többet szólni — hiszen a több sem volna szeretőbb és több — s bocsássátok el őt békével. Ifjú szívetek öreg testvére, most fiatalon dobog s azt akarja, hogy ne szakadjon el soha tőletek, a fiataláságtól, az igazságtól, a forradalomtól.”

EGY ADY-VERS SZÜLETÉSE

Az ünnepség után meghívott bennünket akkori szállására a *Vadász-
kiürt* vagy a *Magyar Király* szállodába, hogy együtt vacsorázzunk, beszélgessünk.

Már túl voltunk a vacsorán, mikor megjelent a *Világ* napilap egyensapkás küldönce, mondván, hogy a kéziratért jött. Szombat este volt ugyanis, s akkoriban a *Világ* vasárnapi száma mindig hozott egy Ady-verset. „Gyere fiacskám egy óra múlva” szöveg Ady s tovább folyt a beszélgetés. Egy óra múlva visszajött a fiú, hogy a lap már készen van, csak a Mester versét várják a gépek. „Jól van, ülj csak félre egy kicsit” — s Ady is egy külön asztalhoz ült. Leírta a címet:

„Nagy lopások bűne” —

s alája: „Dante ezt, ha jobban is, valahogy így írta volna meg” s még ezt is

„Babits Mihálynak küldöm.”

(Akkoriban jelent meg ugyanis Babits szép Dante-fordításának első kötete. Ez nagy benyomást tett rá s elismerését így is kifejezésre juttatta.)

Egyszerre hátrafordult: „mondjátok fiúk, nem tudná valaki felírni nekem a Dante-i tercínák képletét?” Mindjárt akadt valaki köztünk, aki jól emlékezett s felírta: aba—bcb—cdc s így tovább. És a költő tíz perc alatt megírta a kis versékszeret, amely a fejében bizonyára már készen volt, s csak annyi idő kellett, hogy azt az elgondolt formába öntse.

Íme a négy rövid Dante-i versszak:

... Ezek itt honunk fórumát földúlták,
Hulla-csarnok ez, ahol se meghalni,
Se föltámadni nem tudnak a hullák.

Vezérük is csupán rosszul szavalni
Tudott a híres magyar becsületről
S hagyta hazáját förtelmeket falni.

Akkoriban a jó magyar szemekből
Riadottan némult ki az igazság,
Hísz lopták a csillagot az egekről.

Honnak atyái honuk veszni hagyták
S itt maradnak, míg felejtik emléküket,
Unokáik, a koldus istenadták.

A vers témájához magyarázatul csak annyit, hogy abban az időben újabb sajtópercek nyomán ismét magasra csaptak a különböző politikai panamák szennyes hullámai. Az Ady politikai verseiben akkor újból

és újból felbukkanó Tisza-motívum ebből a versből sem hiányzik, mutatva, hogy a Tisza-diktatúra gyűlölete s az a meggyőződés, hogy annak esztelenül reakciós, fanatikusan népellenes politikája végromlásba viszi az országot, — mennyire elevenen élt benne.

Ady és a Galilei Kör közti barátság mélyülésének és szélesedésének ezt az évét — a leírt ünnepségen és találkozáson túl — még néhány irodalmi emlék jelzi: Adynak a *Szabadgondolat*ban megjelent néhány elgondolkoztató, mély értelmű politikai cikke — Ady a Galilei Kört és a *Szabadgondolat*ot egyenlőségjellel kötötte össze s ebben igaza is volt — s a *Szabadgondolat* harcos kiállása a szegedi ügyészség által vád alá helyezett költő mellett.

A DIKTATÚRA ELMÉLYÜL

Közben azonban a politikai láthatár egyre jobban sötétült. A Lukács-kormány bukása nemhogy magával rántotta volna Tiszát, de a király éppen őt, az ország leggyűlöltebb emberét tette miniszterelnökké. A bécsi politikai vezetők, akik akkor már együtt dolgoztak a német vezérkarral egy háború előkészítésén, szabad kezet adtak Tiszának a magyar belpolitikában, hogy majdan engedelmes, vak kiszolgálója legyen az ő háborújuknak. Különben is jól jött nekik most minden szabadságegnyomó intézkedés.

S jöttek is garmadával. Először az ellenzék erőszakos eltávolítása a parlamentből, majd az úgynevezett esküdszéki reform, amely minden politikai ügyet kivont az esküdszék hatásköre alól, s végül az új sajtótörvény, amely megnehezített minden szabad sajtómegnyilvánulást, némaságba fojtotta az ország népének egyre növekvő elégedetlenségét. Ennek a tehetetlen elkeseredésnek adott hangot Ady a Galilei Kör 1914. évi márciusi ünnepére küldött versében, amelynek ezt a címet adta: *Piros gyász ünnepén*.

Érdekes megfigyelni, hogy küzd benne a tehetetlenség, kétségbeesés a bízni akarással, s hogy hangzik ki a versből a végén, most már bizony nem bizakodó vidámsággal, hanem elszánt felhördülésként a forradalom szólama. Íme az utolsó versszak:

Piros gyásszal ünneplők, lelkeim,
A vért, a kint, a gyászt tartogassátok.
Ki fog csordulni a magyar kehely
És negyvennyolc óta is fog az átok:
Jól átkozzatok és jól készüljetek.

Igen, jól átkoztatok és jól készüljetek. 1914 tavaszán, ebben a komor felkészülésben a végzetszerűen közeledő forradalomra, egy volt Adyval az egész Galilei Kör. Azok az ezrek, akik a Kör zászlója alatt még az egyetemi éveket rótták s az a több ezer fiatal diplomás, akik a Kört annakidején alapították és felvirágoztatták. Ezek talán még a diákgalileistáknál is szorosabban — mert tudatosabban — zárkóztak fel Ady köré. Már nem voltunk oly vidámak, mint induláskor, a Kör megalapítását megelőző forrongó időkben, nem voltunk olyan derűsen bizakodóak, mint az *Új tavaszi sereg-számla* napjaiban, amikor még úgy éreztük, hogy a mi harcunkra is vonatkoznak *A harcunkat megharcoltuk* Ady-vers szavai, amikor azt mondta:

Mi várhatunk Tyukodi pajtás.
Mienk a vár, csak táborozzunk,

Dalolgassunk, igyunk, együnk,
Táncolva, vígan felmegyünk.
Amikor akarjuk, felmegyünk.

A VILÁGHÁBORÚ ELŐESTÉJE

Az események megláttatták velünk, hogy a magyar feudális reakció szolgabírákkal, papokkal, felbérelt írástudókkal, csendőrökkel, gépfegyverekkel, szuronyokkal védett várába nem fogunk egykönnyen felmenni. Hosszú, elszánt harcokra s a végén véres, döntő rohamra kell felkészülnünk, amelyet a forradalmi szellemű munkásság s a még forradalmasításra váró parasztság oldalán kell megvívniunk. Erre a harcra igyekezett felkészülni az az ifjúság, amelyet a Galilei Kör nevelt. Megverten, elkeseredetten, összeszorított fogakkal „döngtünk és dühöngtünk”, ahogy Ady szólt rólunk a *Véres panorámák tavaszán* versében, de mai szemünkkel nézve azt kell mondanunk: mégis tiszteletre méltó optimizmussal bíztunk az előttünk álló forradalom győzelmében.

Azt hittük, az idő még mindig nekünk dolgozik, hogy lesz időnk a forradalom előkészítésére és megvívására. Velünk együtt egy le nem kicsinyelhető baloldali tábor lelkileg fel volt készülve rá. Bár éreztük a háború előszelét — a dokumentumok sokaságával tudnám bizonyítani, hogy Magyarországon talán senki aktívabban nem küzdött ellene, mint a mi csoportunk —, de lelkünk mélyén nem hittünk benne. Nem hittük, hogy az emberiség bele fog zuhanni a szakadékba. Azt hittük,

hogy az emberiség békevágya, a civilizált országok hatalmas munkáspártjainak, szakszervezeteinek ereje és bátorsága, a kapitalista gazdaságpolitikusok józanabbik felének intései, a vezető nagyhatalmak diplomatáinak megmaradt józan esze — amint akkoriban nem egyszer — az utolsó pillanatban most is vissza tudja tartani a háborúcsinálókat a szakadék széléről, s a mi nemzedékünknek lesz még ideje megvívni a maga forradalmát. Ha valaki ezt a hitünket, amelyben Ady Endrével osztoztunk, fél évszázad távlatából naivitásnak ítélné, gondoljon arra, hogy ebben a naivitásban osztozott velünk Wells és Anatole France, Romain Rolland és Martin du Gard, Thomas Mann, Jaurès és vele együtt az európai szocialista vezérek egész sora.

EMLÉKEZÉS EGY NYÁRÉJSZAKÁRA

Hogy mit éreztünk akkor, amikor meghallottuk a hadüzenet hírét, Jaurès meggyilkolását, néztük és hallgattuk a *Szabadgondolat* Oktogon téri ablakából a felbérelt és leitatott felvonulók „vessen Szerbia” ordítózását, amikor legördült a háború kitörésének korszakot lezáró vasfüggönye, mit éreztünk akkor és azután, a háborúszörnyű évei alatt, azt ismét Ady tudta kimondani helyettünk, amikor 1917-ben megírta az *Emlékezés egy nyáréjszakára* grandiózus versét.

Ez Ady és a Galilei Kör kapcsolatának röviden elmondott igaz története. Ady — tudjuk — belepusztult a háborúba. A háború kitörésekor ellene újult erővel megindult a nacionalista hajsza, amely odáig ment, hogy katonáskodásra, háborúba menésre akarta kényszeríteni a beteg fizikumú, humanista költőt, aki semmit sem gyűlölt jobban, mint a militaristák gonosz, esztelen háborúját. Az, hogy beléje fojtották a szót, hogy a vádaskodásokra nem felelhetett, hogy igaz érzéseit, hazája s az emberiség sorsán való kétségbeesését csak íróasztalfiókja számára írt verseiben tudta kimondani, — mindez aláásta egészségét és idegrendszerét. A háború végét bénán, félig elborult elmével érte meg, s néhány hónap múlva meghalt.

Hogy mi történt a harctérre küldött, az otthon maradt, majd a harcterről visszatért galileistákkal? útjuk merre vezetett? milyen gyümölcsöket termett az az erkölcsi tartalommal átitatott, kritikus, bátor társadalmi kiállítás, amire a Galilei Kör tanította az értelmiségi fiatalságot? — Ez már a történelem más lapjára tartozik.

JEGYZETEK*

¹ A szerző hagyatékában két változatban is fennmaradt a „keddi társaság” valószínűleg 1932-ből származó deklarációja. Az alapítók által aláírt példány szövege a következő:

„Néhányan, akik hiszünk a szellemi és erkölcsi erőfeszítés szükségességében és hatékonyságában, elhatároztuk, hogy a vak szenvedélyek és közöny világában mozgalmat indítunk. Elérhetőnek tartjuk, hogy akik szellemi és erkölcsi tulajdonságaiknál fogva útmutatásra alkalmasak és közösséget éreznek magukban szükségét szenvedő embertársaikkal, az eddiginél nagyobb befolyáshoz jussanak a közösség sorsának intézésében.

Célunkat nem politikai párt alakítása útján kívánjuk elérni. Ehelyett egy fokozatosan táguló baráti kört akarunk megteremteni, hogy azon belül a benső személyes érintkezés kapcsán eloszlassuk a kölcsönös megnemértést, bizalmatlanságot és lekicsinylést, mely ma a magyar intelligencia különböző származású és nevelésű rétegeit egymással szembeállítja és erőiket közömbösíti. Minthogy pedig azt hisszük, hogy a világos gondolat és a teljes meggyőződés előbb-utóbb saját erejéből is hatásossá válik, baráti körünkön belül elsősorban ilyen gondolatok és meggyőzések kialakításán akarunk közreműködni. Kölcsönös tanulás és tájékoztatás és főleg az ellentétek nyílt és kimerítő megvitatása útján tisztázni kívánjuk álláspontunkat azokban a világnézeti, politikai és gazdasági kérdésekben, melyek mai kritikus jelentkezése nyomasztóvá teszi az életet. Szellemi elszigeteltségünket és a bizonytalanságot elviselhetetlennek érezzük.

Társaságunkon belül egyben olyan szellemet és magatartást akarunk kifejleszteni, amely példaadó lehetne és amelynek érvényesülését a közéletben is kívánjuk. Összetartásra törekszünk, fegyelmezettségre, nyíltságra, szabatoságra, tárgyilagosságra, az ellenkező álláspont komoly mérlegelésére a vitákban.

Társaságunk tagjait azok közül választjuk, akik nem élnek semmiféle dogmatikus megkötöttségben, akiket közöny, kényelemszeretet, túlzott alkalmazkodás vagy kishitűség nem feszélyez és akik kellően átérzik az idők komolyságát.

Elhatározásunknak mélyebb erőt ad az a tudat, hogy itthon és a külföldön sokan élnek szétszórtan hozzánk hasonló gondolkodásúak, velük kapcsolatot kívánunk teremteni, hogy együtt kiépítsük azt a szellemi és erkölcsi hálózatot, mely idővel a különböző nemzetekben, társadalmi osztályokban, politikai pártokban és tudományos egyesületekben következetesen szolgálja a szellemi és erkölcsi revízió munkáját.

Benedek Marcell
Garai Kálmán
Dr. Báron Gyula

Illyés Gyula
Dr. Görög Imre
Dr. Csécsy Imre

* A szerző eredeti jegyzeteinek számait szögletes zárójellel szedtuk.

Holló Gyula
Dr. Kende Zsigmond
Dr. György Ernő

Rubin László
Székely Artur
Pátzay Pál

² A szerző hagyatékában talált kézirat címe: *A demokrácia fogalma és ismérvei*. A demokrácia alapeszméje és intézményei közötti viszony elemzése, a megoldatlan társadalmi és kormányzati problémák (nemzeti kisebbségek, bürokrácia, korrupció, feudális vagy autokratikus maradványok) felsorolása után a demokrácia „legnagyobb fogyatkozását” abban jelöli meg, hogy „a nagy demokráciák kebelében s éppen a demokratikus princípiumok védelme alatt új, hatalmas antidemokratikus erők fejlődtek ki, amilyenek a nagytőke által dominált sajtó, újabban a rádió, a miniszterialás bürokráciák, a bíróságok, az egyetemek, a demokrácia által részben megkímélt, részben felszabadított egyházak stb. stb. . . . A demokráciák gyakorlata tehát mintegy azt a képet mutatja, hogy a hegeli — marxi értelemben maguk termelik ki és növelik naggyá az elpusztításukra törő erőket.” (A fogalmazvány Kende Zsigmondné birtokában van.)

³ *Tíz év. Huszadik Század*. 1910. I. köt. 2—3. l. Közli: *A szociológia első magyar műhelye*. Budapest, 1973. I. köt. 93—94. l.

[4] HORVÁTH ZOLTÁN: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896—1914)*. Budapest, 1961. 14—16. l.

[5] A múlt század végén az elemi iskola, hivatalos nevén népiskola, hatosztályos volt azok számára, akik nem tanultak tovább. A továbbtanulók 10 éves korukban a negyedik osztályból léptek át a nyolcosztályos középiskolába, tehát az iskolakezdéstől az érettségig ugyanúgy 12 év telt el, mint most, csak más megosztásban. Két típusa volt az akkori középiskolának: a gimnáziumok, amelyek minden főiskolai tanulmányra jogosító érettségi bizonyítványt adtak és *redliskoldk*, amelyekben nem volt latin tanítás, és csak technikai főiskolákra adtak képesítést.

[6] A dél-afrikai, holland származású búr telepések hosszú, kezdetben sikeres függetlenségi háborút vívtak az angolok ellen, akik végül — jelentős erők bevetésével — mégis térdre kényszerítették őket. Köztársaságaik, Transvaal és Oranje, önkormányzatuk megtartásával, angol uralom alá kerültek, majd 1909-ben a Dél-afrikai Unió tagjaivá lettek.

[7] A ma élő nemzedék számára teljesen ismeretlen Posch Jenő (1859—1923) egyéniségének olyan beható méltatása, tudományos működésének olyan részletes ismertetése, amilyent az utókortól megérdemelné, nem volt beilleszthető a tanulmányba és a jegyzetrotvat kereteit is szétfeszítené. Különösen 1915-ben két hatalmas kötetben megjelent második főműve: *Lelki jelenségeink és természetük*, amelynek ezt az alcímet adta: *Egy realista lélektan tervezete*, érdemelné meg hogy a mai pszichológus nemzedék újra felfedezze.

Jellemzésének kiegészítéséül mégis álljon itt a következő kis kivonat tanártársának, Zlinszky Aladárnak megemlékezéséből, amely a Tavaszmező utcai gimnázium 1924. évi Értesítőjében jelent meg:

„Posch Jenő halálával egy tudományos eredményekben gazdag életpálya ért véget. Nem ismerek tudósaink között senkit, aki annyira csak a tudomány művelését tűzte volna ki életcéllul, mint ő. A lét egyéb értékei: hatalom, vagyon, dicsőség, család úgyszólván nem léteztek számára. Nem kívánt mást a világtól, csakhogy elég alkalmat és szabad időt engedjen számára eszméit megérlelni és tudományos rendszerét kidolgozni. Még azon állások iránt is érzéketlen volt,

amelyek eszméi hirdetésére szolgálhattak volna: nem törekedett az újonnan felállított egyetemeken elhelyezkedni, a budai polgári tanárképzőbe való meghívását egyenesen elutasította, úgyszintén az igazgatói címet, amellyel nyugdíjba vonulásakor a közoktatási kormány kitüntetni kívánta. Spinoza lelke élt benne: a gondolkozás szabadsága volt egyetlen kincse, melynek birtokában boldognak tudta magát s kielégítettnek minden földi vágyát.

De azért ne véljük, hogy Posch Jenő valami a világtól elvonult, komor aszkéta jellem lett volna. Ha elvetette a tudomány gondját s az emberek közé vegyült, nálánál derültebb, szellemesebb, kedvesebb s egyúttal tartalmasabb társalgót alig lehet elképzelni. Az emberek társasága számára is üdülés volt az elmélkedés fáradalmi után. A gondolat magaslatairól valami olimposzi derűvel nézte a földön nyüzsgő emberek sürgés-forgását. Leginkább mégis azok a politikai pártok, társadalmi mozgalmak vonzották, melyek a gondolat szabadságot írták zászlójukra, de itt sem lépett az aktivitás terére: tagja volt a radikális pártnak, s írt a *Nyugatba* és a *Huszadik Századba*. Ezért hagyta el római katolikus vallását is; lelkiismeretbeli dolognak tartotta, hogy azt valjha mint hívő, amit mint filozófus tagadott. A filozófián kívül a művészet vonzotta elsősorban, főleg a zene, melynek maga is elméletileg és gyakorlatilag képzett művelője volt mint jeles zongorázó, azután a képzőművészetek s a természet szépségei, melyeket kedvvel tett utazásai és kirándulásai során megismert. Rendkívül érdekelték a különféle nyelvek is. Magyarul pompásan tudott, pedig édesanyjával kizárólag németül beszélt: nagy könnyűséggel olvasott franciául és angolul is, a latin pedig szaktárgya volt. Értekezéseit részben németre is lefordította, mégpedig igen választékos irodalmi stílusban. A tanítást hivatásának tekintette, melyet mint minden kötelességét, lelkiismeretesen teljesítette. Nagyon nagy hatással volt egy-egy intelligensebb tanítványára, sőt osztályára. Ezekkel szívesen érintkezett az iskolán kívül is s az a szép márványemlék, mely a rákoskeresztúri temetőben sírdombját díszíti, a tanítványi hálának emlékköve.”

És néhány mondat egy másik megemlékezésből (KORNIS GYULA *Akadémiai székfoglalója*, 1927.): „Ha felfogásában egyáltalán nem osztozunk is [Kornis az eklektikus-idealisztikus világnézet tipikus képviselője volt] — ki kell emelnünk, hogy kevés magyar gondolkodó munkája tanúskodik nagyobb elmélyedésről, elemző képességről, egységesen átfogó gondolkozásról, mint Posch Jenőé. Irodalmi tájékozottsága egyenest bámulatba ejtő. Posch Jenő egyetemes kultúr egyéniség volt: a magyar tanárság egyik legműveltebb embere.”

[8] Az *Erő és anyag* szerzője LUDWIG BÜCHNER német orvos természettudós (1824—1899). Az istenhitet, a metafizikai dualizmust, idealizmust természet-tudományi alapról támadó 1855-ben megjelent *Kraft und Stoff* című könyve minden eddigi megjelent hasonló tendenciájú írásnál nagyobb hatást ért el. 1902-ig 20 német kiadást és számos más nyelven is több kiadást ért meg. 1872-ben LÁNG LAJOS (később egyetemi tanár, akadémikus) magyar nyelvre is lefordította. A mű akkor nagy vihart kavart fel a magyar szellemi életben. Éveken át folyt a szenvedélyes vita a „materialisták” és „idealisták” között. A könyv a századfordulóig magyar nyelven is több kiadásban jelent meg. Büchner még több más könyvével, számos röpiratával, számtalan otthon és külföldön tartott előadásával több évtizeden át bátor és buzgó előharcosa volt a természettudományi világnézetnek. Igazságtalanul illették később még haladó oldalról is a „vulgáris materialista” jelzővel. Helyesen mondja egyik magyar védője (GYÖRGY ALADÁR) az *Erő és anyag* 1875-i második magyar kiadásának *előszavában*: „Az anyag mate-

rializmust, amely állítólag az anyag egyedüliségét tűzte ki vezérelvül, egyedül az ellenpárt teremtette . . . a mi irányunk nem az anyagot tekinti lényegesnek, hanem azt, hogy a tudományban a phantasia túlkapásai ellenében a komoly kutatást érvényesítse.”

[9] ERNST HAECKEL német zoológus professzor (1834 – 1919) az 1899-ben megjelent *Welträtsel* (Világrejtelék) című mű szerzője a maga szaktudományában, az állattanban és a biológiában is kimagasló kutatási eredményeket ért el, és jelentős szerepe volt a leszármazástan tudományos elismertetésében. Világhírét azonban annak köszönheti, hogy harcoss módon beleavatkozott a metafizikai alapon álló idealisztikus világnézet elleni harcba s azt Büchnernél és az ő kortársainál magasabb színvonalra emelte. Híressé vált művének – melynek alcíme ez volt: *Tanulmányok a monisztikus filozófiáról* – azért adta a *Welträtsel* címet, mert mintegy vitairatnak szánta a nagy tekintélyű DU BOIS-REYMOND két ismeretelméleti, világnézeti tanulmányával szemben. Az egyik a természet-gemismerésnek határaitól szólt és *Ignorabimus* (Sohasem fogjuk meg tudni) címen vált ismertté, a másiknak pedig *Die Sieben Welträtsel* (A hét világrejtelék) volt a címe. A két egymással összefüggő tanulmány közül az első azt a tételt állítja fel és igyekszik elvi alapon bizonyítani, hogy a tudomány bizonyos kérdéseket sohasem lesz képes megoldani, a másodikban 7 konkrét kérdés vonatkozásában próbálja tétele helyességét bizonyítani. HAECKEL *Welträtsel*séjében egyrészt megállapítja, hogy Du Bois-Reymond agnoszticizmusa nem egyéb mint a régi meghaladott dualisztikus (test-lélek, anyag-szellem) filozófia új megfogalmazása, másrészt tételesen is kifejti egy monisztikus (egyelvű) természetfilozófia alapjait. Megmutatja, hány olyan problémát oldott meg a tudomány már eddig is, amelyeket korábban megoldhatatlannak tekintettek, majd a Du Bois-Reymond által felvetett problémák vonatkozásában megfogalmazza a tudomány akkori állása szerint azokra adható konkrét magyarázatokat. Ha ezek egyike-másika nem is fogadható el véglegesnek, semmi ok sincs annak feltevésére, hogy ismereteink bővülésével és tudományos módszereink tökéletesedésével ne tudnánk a véglegeset megtalálni. Jóllehet a felvetett ismeretelméleti problémát már magasabb színvonalon tudjuk tárgyalni, nem kétséges, hogy a *Welträtsel* amelyet a civilizált világ minden nyelvére újra meg újra lefordítottak, a benne felhalmozott tudományos anyag gazdagságával, meggyőző csoportosításával, világos közérthető előadásmódjával, nemcsak megérdemelte akkori sikerét, de a felvilágosodás ügyét is hasznosan szolgálta.

[10] Egyházpolitikai törvényeknek a polgári házasságról, a gyermekek vallásáról, az állami anyakönyvekről, az izraelita vallásról és a vallás szabad gyakorlásáról szóló öt törvényből álló magyar törvénycsoportot szokták nevezni, amelyek nagy parlamenti és parlamenten kívüli harcok után 1894-ben és 1895-ben emelkedtek törvényerőre. A törvények elfogadása elleni szenvedélyes harcok a katolikus egyház vezetésével a konzervatív vallásos elemek kezdeményezték és folytatták 3-4 esztendőn át az általuk istentelennek, vallásellenes szelleműnek deklarált törvényjavaslatok ellen.

Az igazság azonban az, hogy ezekben a javaslatokban semmi vallásellenesség, de még egyházellenesség sem volt. Csupán arról volt szó, hogy a felekezeteknek egymáshoz való viszonyát az 1848-ban megkezdett, de be nem fejezett liberális reformok szellemében végleg szabályozzák (vallásfelekezetek egyenjogúsítása), hogy a közigazgatási funkciók egy fontos területét (házassági, születési, halálzási anyakönyvvezetés, vegyes házasságokban született gyermekek

vallási hovatartozása stb.), amit addig az egyházak és felekezetek fogyatékosan, rendetlenül, sokszor egymással viszálykodva láttak el, kizárólagos állami hatáskörbe utalják s végül, hogy a „vallásszabadság” jogát még a vallástalanoknak is biztosítsák (felekezeten kívüliség kodifikálása).

A katolikus egyház azonban meglevő előjogainak még ilyen kis méretű csorbítására is élesen reagált. Néhány katolikus főúr akkor, 1895-ben alapította meg a Néppártot, amelynek hivatalosan hangoztatott legfőbb követelése az állami anyakönyvvezetés és a polgári házasság revíziója volt.

Az egyházpolitikai törvények megszavaztatása egyébként az utolsó valóban liberális törvényhozási aktuusa volt a Szabadelvű Pártnak s utolsó fellángolása Deák Ferenc és Eötvös József liberális szellemének a magyar hivatalos politikában.

[11] *Pallas Lexikon, Pótkötet*. 1900. 122. l. — Megjegyzem, hogy Kun Sámuel Párizsban sem végzett egyetemi tanulmányokat, nyomdászként kereste kenyerét, könyvtárakban, esti tanfolyamokon tanult.

[12] CONDORCET: *Avis d'un proscrit à sa fille*. (Egy törvényen kívül helyezett ember tanácsai leányának.) Condorcet ezt a művét kevéssel halála előtt, 1793-ban írta, mikor halálra ítéltlen bujkálni kényszerült.

[13] *Tarczai Lajos* (1881–1971) a századforduló idején sokoldalú szerepet játszott az akkor kialakulóban levő szocialista munkásmozgalomban. Mint fiatal bölcsészhallgató 1901–1902-ben részt vett a szocialista diákmozgalomban, de tanulmányait az egyetemen nem fejezte be. A forradalmi temperamentumú, tehetséges diák újságíró lett. Rövid ideig a Népszava munkatársa volt, de más szocialista orgánumokba is írt, így a Világosságba, a Munka Szemléjébe és azokba a folyóiratokba, amelyeket a magát ideális anarchistának valló Batthyány Ervin alapított és támogatott. Ezután tanítói oklevelet szerzett és elvállalta Batthyány Ervin gróf bögötei birtokán egy úgynevezett „szociális jellegű” szabad elemi iskola vezetését. Ezt az iskolát a hatóságok a nagybirtokos grófra való tekintettel egy-két évig megtűrték, azután betiltatták. Tarczai pedig ismét a szociáldemokrata pártban tevékenykedett mint újságíró, agitátor, szervező, sőt egy idő tájt mint a központi vezetőség tagja. A francia anarcho-szindikalista irányzathoz közelálló nézeteit azonban nem tudta összeegyeztetni a német irányú ortodox szociáldemokrata vonallal, amelyet a pártvezetőség túlnyomó része magáénak vallott, s 1911-ben egészen visszavonult a párttól. 1912-ben kivándorolt az Egyesült Államokba s egy ideig New Yorkban magyar nyelvű szocialista lapot szerkesztett.

Irodalmi működése csak kisebb, rövidebb hírlapi, folyóirati cikkekre, röpiratokra szorítkozik s ezek nem képviselnek magasabb színvonalat. Nagyobb lélegzetű munkát nem írt. A korai szocialista mozgalomban vitt aránylag nagyobb szerepét, úgy látszik inkább szorgalmának, jó előadóképességének, sokoldalú felhasználhatóságának köszönhette és annak, hogy a munkásmozgalom abban az időben értelmiségi segítőitársaitól nem is igényelt többet, mint amit ő adni tudott.

[14] *Csizmadia Sándor* (1871–1929) agrárproletár származású költő, újságíró és szocialista vezér, jelentős és jellegzetes alakja volt a századforduló szocialista mozgalomának. A Világosság joggal érezhette megtiszteltetésnek, hogy az akkor 33 éves és már országos hírnevű költő társszerkesztőséget vállalt a nemrég indult lapocskánál még akkor is, ha — mint hamarosan kiderült — nem igen járult hozzá színvonalának emeléséhez.

Hírneve nem volt megalapozatlan:

„Nagy küzdelemmel élte ifjúságát, nyári cseléd, később béres s már mint feleséges ember részec arató volt. Bár csak négy elemi végzett, megtanult németül, franciául, olaszul, 1894-ben belépett a szociáldemokrata pártba, s ekkor kezdett írni. Első verseskötete 1902-ben »Küzdelem« címen jelent meg. A szocialista lapokban megjelent heves támadó cikkei miatt a sajtóbírótság többször ítélte el ígátás miatt, sőt a fővárosi rendőrség 1896-ban ki is utasította Budapestről. Költeményei és elbeszélései erős egyéniség és szenvedély rajzi” — jegyezte fel róla 1912-ben a szocialistabarátsággal nem vádolható *Révai Lexikon*.

1912-ig még három verseskötete jelent meg. A munkásélet szenvedéseit, bánatos örömeit, a proletárságban ébredező forradalmi gondolatokat énekelte meg. Verseit országszerte szavalták ünnepélyeken, munkásszervezetekben, a szelídebbeket (*Az anyám mosni jár*) még önképzőkörökön is. A kor egyik legjelesebb színésze, Balassa Jenő nagy propagátora volt Csizmadia verseinek. Nagy nyeresége volt az akkor bontakozó szocialista mozgalomnak, hogy a magyar földművesszegénység ilyen költőt adott neki jó néhány évvel a Nyugat költőnemzedékének fellépése előtt.

A szociáldemokrata párt több nagyobb lélegzetű propagandairata (*A földművelő munkásság helyzete és feladata* (1896), 43 lap; *Mit akarunk? A Szociáldemokrata Párt programjának magyarázata* (1903), 78 lap; *A feketék. Egy és más a Katolikus Népszövetségről* (1908), 64 lap) az ő kitűnő prózáját dicséri. Szabó Ervin több kisebb fordítását alkalmasnak tartotta arra, hogy a Marx és Engels Válogatott Írásai sorozatba felvegye. Nevét ott találjuk a Társadalomtudományok Szabad Iskolájának alapítói között Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Zigány Zoltán, Madzsar József, Wildner Ödön, Somló Bódog és a szociológia más jeleseinek társaságában. Ady Endre nagyra becsülte. Már vidéki újságíró korában felfigyelt rá. 1906-ban — ez még a Népszava körüli Ady—Csizmadia-konfliktus előtt volt — a képviselő-választásokkal kapcsolatban a Budapesti Napló április 27-i számában ezt írta róla:

„Itt van Csizmadia Sándor. Magyar poéta. A magyar kultúrának egy kevés-
sel többet használt, mint a jelölt urak nyolcvan százaléka. Kultúrországban erőnek erejével parlamentbe hozná a kormány, ha kiderülne, hogy ilyesmire vágya van. Nálunk csendőrök őrzik.”

Egyik régebbi írásában (Napló, 1902. május 5.) május elsejéről szólva valószínűleg Csizmadia Marseillaise-szövegére gondolt, mikor ezt írta Ady:

„A kéréskező munkásemberek . . . elén ekelték a Marseillaise-t, mely bizonyára meghatóbb és vért hevítőbb volt azzal a szöveggel, amivel a derék hívó munkásemberek éneklük.”

Ezt egész biztosan azért nem lehet eldönteni, mert akkor még a régi Gáspár Imre-féle szöveget is énekeltek.

A Munkás-Marseillaise-nak a magyar szocialista mozgalomban játszott nagy szerepére való tekintettel, összehasonlításul és kordokumentumként álljon itt mind a két szöveg:

Gáspár Imre:

Fel dalra társak, zengje ajkunk

A munka bús, de szent dalát:

Mi dolgozunk és nagy hasznot hajtunk,
De hol a kéz, mely díjat ad? (kétszer)
Hol a kéz, mely a munkásnak
A verítékért megfizet?
És ad kenyérért kenyeret?
Nem alamizsnát a kifáradtnak.

Refrén Ínség, nyomor velünk!
De mi még felkelünk!
Már nem kérünk, követelünk,
Igazság kell nekünk.

A gazdagoknak van hazájuk,
Övék a hon, hegy-völgy mind.
Mi építjük fel palotájuk,
Mely íme büszkén ránk tekint. (kétszer)
S egy talpalatnyi föld a honbul,
Nem a miénk sehohol;
Csak az a hant, mely ránk omol,
Ha a lélekharang megkondul.

Refrén
A refrén utolsó két sorát ebben a változatban is énekelték

S ki ellenünk, hadd vesszen ő,
Szabad lesz a jövő!

Csizmadia-Marseillaise :

Nem lesz a tőke úr mirajtunk,
Elvész, aki a múltban él;
A szabadság honába tartunk,
Az igazság nekünk a cél. (kétszer)
S ha ellenünk akárki lázad,
Söpörje el a népharag,
Pusztuljon mind a gyáva rab,
Búcsút intünk az éjszakának . . .

Refrén A szívünk tűzben ég,
Csak rajta, rajta még!
Ha elnyomónk nyakára lép,
Szabad lesz majd a nép!

Ezer a népnek terhe gondja,
Tudatlan és békóban jár:
A pap butítja, a tőke nyomja
Testvér a templom és a gyár, (kétszer)
Messze sík rónák ölében,
Hiába jön a kikelet,
Nem arat az, aki vetett,
Milliók tengenek a reményen.

Refrén — — —

Látjátok ott a láthatáron,
A jövődőnek napja kél;
A boldogság íme nem álom,
Habár csak küzdve érjük el, (kétszer)
De szabadság lesz akkor részünk,
Eltűnik minden szolgaság,
Örök tavasz lesz a világ,
Hol munkálva jólétben élünk . . .

Refrén — — —

Tízezrek énekelték már Gáspár nyersebb és lázítóbb énekét, de százazrek meg százazrek a későbbi nagy felvonulásokon, választójogi és más politikai tüntetéseken a Csizmadiáét, s amikor tömegek és alkalmak összetevődésében millió meg millió torokból tört elő a Marseillaise lázító dallama és Csizmadia verskezdesében: „Nem lesz a tőke úr mirajtunk”, a második versszak bús panaszában s a befejező felkiáltásban: „Szabad lesz a jövő!”, elveszett a szöveg helyenként doktrinér hangzása — Csizmadia Munkásmarseillaise-ét a munka, az eljövendő forradalom, a győzelmes szocializmus himnuszának érezte minden éneklő és az éneket hallgatók tömegei is.

Az, hogy hiúságból, költői féltékenységből egyszer akciót indított Ady verseinek a *Népszavában* való megjelentetése ellen, és hogy idős korában, a Tanácsköztársaság bukása után, észrevehetően bomló aggyal, az ellenforradalom szolgálatában állott, nem változtat azon, hogy fiatalságában és férfikora teljében igen hasznosan szolgált a szabadgondolkodás és a szocializmus ügyét. Az a Csizmadia Sándor, aki 1929-ben öngyilkossággal vetett véget életének, már élettanilag más ember volt.

[¹⁵] *Schmidt József*. (Részletek SZÉKELY ARTUR *megemlékezéséből*. N y u g a t 1933. II. köt. 482. l.)

„1902 szeptemberében a Tavaszmező utcai gimnázium V. osztályának első görög óráján megjelent egy szikár termetű, élénk szemű, nyílt tekintetű tanár, elkezdett a görög költészetéről és Homerosról beszélni, azután előszedette velünk a görög szöveget és már az első órán eredetiből olvastatta és fordított velünk az *Odysseia* első sorait:

Az első órától kezdve hallatlan érdeklődéssel hallgattuk. Azonnal megérez-tük, hogy nem afféle osztályozó tanár-mesteremberrel van dolgunk. A nyelv-tudomány volt érdeklődésének középpontja, de nem mint üres szó és betúrágás, hanem mint a kultúra történetének és fejlődésének dokumentum-gyűjteménye. A nagy indogermán tudós már akkor szűknek érezte maga körül a középiskola falait és nem tudott ellenállni annak, hogy a nyelvek fejlődésére és jelenségeire vonatkozó rendkívül mély és szellemes elméletei és példái közül számosat meg ne ismertessen velünk . . .

A felsőbb osztályokban Herodotosból, Xenophonból és Platonból olvastunk részleteket. A két történetíró tanárunk igen élesen bírálta. Herodotosnak nincsen történetírói értéke, nem is lehet, nem tudott idegen nyelveket és amerre csak járt, mindenfelé a legkevésbé sem megbízható tolmácsokra szorult. Herodotos mindenféle babonában, a delphi jóshely minden jóslatában hitt. Xenophont sem lehet történetírónak tekinteni . . .

A görög filozófiáról közvetlen modorban tartott magyarázataiban Schmidt tanár úr kitért a modern természettudomány, filozófia, társadalombölcselet sok-sok kérdésére is. Páratlanul művelt, felvilágosodott, sokoldalú, modern, haladó ember volt. Tanítványai imádták.

Az érettségi után is fenntartotta tanítványaival a kapcsolatot és időnként kávéházban szoktunk találkozni. Ezek a találkozások egyetemi tanárrá való kinevezése után is megismétlődtek. A kommün után több tanártársával együtt neki is mennie kellett az egyetemről . . .

Aki egyetlen előadását hallotta, vagy egy népszerű tudományos cikkét vagy könyvét olvasta, vagy akárcsak beszélgetett vele, annak lehetetlen volt a tudományos és emberi nagyságot meg nem érezni Schmidt Józsefben.

Emlékszem egy éles elméjű és bátor cikkére, melyet a *N y u g a t b a í r t* 1925-ben a turánizmusról. »Nyugodtan elmondhatjuk, hogy hazánk története az antituránizmus jegyében állott . . . A magyarok bizony nem fogadták tárt karokkal a Muhi-pusztán a látogatóba jött mongol rokonokat, sem Mohácsnál a török testvéreket . . . A magyarságot egész múltja arra utalja, hogy elutasítsa a turáni gondolatot, nemcsak története, hanem elsősorban kultúrája is, amely ezer év óta kifejezetten antituráni, mármint nyugati . . . Bizonyos, hogy a magyarság csak úgy érhetne meg európai létének millenniumát, hogy asszimilálódott a nyugati kultúrához, különben rég elmúlt volna már, mint a hun és az avar, vagy elsorvadt volna, mint a török.«

Schmidt maga is tudatában volt értékének s így módfelett elkeseríthette, hogy az egyetem ahelyett, hogy minden erejével magához láncolja, nyugdíjazásával megfosztotta a tudományos működés és a tanítás lehetőségétől. Elkeseredésében teljesen visszavonult, tanítványaival és legjobb embereivel sem érintkezett többé, úgyszólván emberkerülő lett. Közben igen sokat dolgozott és szorosán vett indogermanisztikai munkáin kívül a 20-as években jelentek meg nagyrésztben a nagyközönségnek szánt dolgozatai, főképp az ind irodalom és filozófia köréből (Buddha élete és tanai, Az ó-ind epika, A szanszkrit irodalom története, A nyelv és a nyelvek, A Pancsatantra fordítása, A szellemi fejlődés törvénye, Krisztus, Az ind filozófia, Ázsia világossága stb.). Sőt bizonylyan anyagi okokból sok hozzá nem illő munkát is végzett: szépirodalmi műveket fordított németből, franciából.

Ez igénytelen megemlékezésben Schmidt József egyik szerető és hálás tanítványa szeretett volna szerény emléket állítani a nagy tudósnek, igaz embernek és gerinces férfiúnak. Tanulói pályámon, egyetemi éveim alatt több nagy tudóssal volt találkozásom, Párisban és Berlinben is, de ez ifjúkori éveimben nem találkoztam tanárral, íróval vagy tudóssal, aki, Pikler Gyula mellett, a gondolat és tudás iránti tiszteletet oly mértékben ébresztette volna föl bennem és aki gondolkozásom és világnézetem kialakulására oly döntő hatással lett volna, mint Schmidt József.”

MÁDY ZOLTÁN cikkét lásd: *A n t i k T a n u l m á n y o k* X. évf. 1963. 131–153. l.

[16] A *Társadalomtudományi Olvasókör* a Társadalomtudományi Társaság (TT) által 1904-ben alapított s a tehetősebb tagjai áldozatkészségéből fenntartott egyesület volt, amely az Eötvös utca 41. szám alatt néhány szobából álló helyiséget bérelt olvasó- és társalgóterem számára, ahol főleg szociológiai, közgazdasági és szociálpolitikai tárgyú könyveket lehetett olvasni, kisebb összefüggéseket, szemináriumokat lehetett tartani. Itt talált elhelyezést a TT első elnökétől,

Pulszky Ágostontól örökölt értékes, ún. Pulszky-könyvtár is, amelyet a Társaság évről évre újabb beszerzésekkel gyarapított. Az olvasóteremben a könyveken és napilapokon kívül ilyen folyóiratok álltak a látogatók rendelkezésére: *Alkoholizmus*, *Budapesti Szemle*, *Huszádik Század*, *Jövendő* (Bródy Sándor lapja), *A Hét* (Kiss József lapja), *Közgazdasági Szemle*, *Köztelek*, *Politikai Hetiszemle* stb. (a *Nyugat*, a *Szocializmus*, a *Huszádik Század* ellenlapja a reakciós *Magyar Figyelő* akkor még nem indultak meg); idegen nyelvű folyóiratok közül: *Archiv für Sozialwissenschaft*, *Die Neue Zeit*, *Dokumente des Fortschritts*, *Les temps nouveaux*, *Progrès civique*, *Rivista di Scienza* (négy nyelvű folyóirat), *The International Socialist Review* stb., néhány színvonalas külföldi élc lap is: *Simplificissimus*, *L'Assiette au beurre*. A Pulszky-könyvtár szakkatalógusát Szabó Ervin állította össze. Ilyen olvasmányanyagot akkor nyilvános könyvtárainkban sehol sem lehetett találni, legfeljebb ennek töredékeit s akkor is szétszórtan. Az Olvasókör tehát a maga idejében fontos funkciót töltött be.

1907-ben, amikor a TT annyira megerősödött, hogy előadótermes saját helyiséget tudott bérelni a Károly körút (most Tanács körút) 14. sz. alatt, majd az Anker-közben, az Olvasókör is odaköltözött a Pulszky-könyvtárral együtt, s lassanként megszűnt önálló egyesületként egzisztálni.

[17] Jelentős eseménye volt a magyar szocialista mozgalomnak — és a szociológiai irodalomnak is — 1905-ben a három kötetre tervezett **MARX** és **ENGELS** *Válogatott Művei* sorozat I. kötetének megjelenése.

A kötet a *Kommunista Kiáltvány* és a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* magyar fordításán kívül a két tudós több tanulmányát tartalmazta a 19. század különböző forradalmi mozgalmairól, köztük Engels tanulmányát az 1848-as magyar forradalomról. A kötet megjelenését Leopold Lajos a *Huszádik Század* d. 1906 februári számában megjelent könyvismertetésében (XIII. köt. 151—156. l.) így üdvözölte: „A magyar marxizmusnak ez az első könyve. Újságjai, röpiratai, kompendiumai voltak eddig is, *könyve* mind maiglan ez az egy van.” Szabó Ervinnek a könyv egyes fejezeteihez bevezetések formájában írt tanulmányairól pedig ezt írta: „hálásak lehetünk a forradalmi fejezetek közléséért, mert ezzel adódott alkalom arra, hogy bevezetések alakjában egy kiforrt, mély és sugárzó értelem megteremtse a *magyar materialista történetírás első fejezeteit*.”

SZABÓ ERVINNEK az *Engels tanulmányhoz írt bevezetéséből* minket érdeklő rész így hangzik: „S így a legnagyobb történeti hamisítások egyike, ha a nemeségnek és Kossuthnak vindikálják a márciusi demokratikus törvényhozás érdemét . . . A márciusi ifjúság adta meg a reformnak az elhatározó lökést. Ma már nem lehet arról kétség, hogy Petőfi igazat mondott naplójában, amikor azt írta, hogy a pozsonyi országgyűlés a »parasztlázadás híretől ijedt meg.«” **MARX** és **ENGELS** *Válogatott Művei* I. köt. 112. l.

[18] *Lapok Petőfi Sándor naplójából. PETŐFI összes prózai művei és levelezése.* Budapest, 1960. 410—411. l.

¹⁹ *A Budapesti Napló* liberális napilapot a kor egyik jeles publicistája, Vészi József alapította 1896-ban s szerkesztette tíz éven át. Ez a tíz év volt a lapnak fénykora, amelyhez talán még azt az egy esztendőt is hozzá lehet számítani, amikor Vészi után Kabos Ede és Bíró Lajos szerkesztették. Minket a

B u d a p e s t i N a p l ó n a k csak az az első korszaka érdekel. A későbbi B u d a p e s t i N a p l ó (még tíz éven át jelent meg e címmel napilap) már nem volt azonos azzal a harcossal, a politikában, irodalomban, művészeti dolgokban haladó szellemű, a legjobb értelemben vett szabadelvűségét szolgáló sajtóorgániummal, ami a lap életének első évtizedében volt. Úgy, amint a később (1913-tól) három évtizeden át a félhivatalos P e s t e r L l o y d főszerkesztőjeként a mindenkorai kormányt lojális kiszolgáló s végül felsőházi tagsággal jutalmazott Vészi József sem volt azonos azzal a harcossal kedvű fiatal újságíróval, aki már saját lapjának megalapítása előtt különböző lapok munkatársaként, szerkesztőjeként vezető szerepet vitt az egyházpolitikai törvények elfogadásáért vívott publicisztikai harcokban, majd 1906-ig a B u d a p e s t i N a p l ó élén a sajtószabadságért, az általános választójogért és más esedékes reformokért folytatott küzdelemben a szocialisták oldalán harcolt. Történetünkben csak ez a Vészi szerepel.

Elismert és rettegett vezércikkíró volt Vészi József, de egyúttal jó szemű szerkesztő is. Olyan írógárdát gyűjtött maga köré szerződéses és bedolgozó munkatársakként, mint Ady Endre, Bíró Lajos, Csáth Géza, Kosztolányi Dezso, Papp Dániel, Thury Zoltán, Szász Zoltán, hogy csak a legnevesebbekről történjék említés. Kiemelkedő érdeme Vészinek, hogy Adyra korán mint vidéki újságíróra felfigyelt, versei, írásai számára már 1904-ben megnyitotta a B u d a p e s t i N a p l ó hasábjait, majd őt magát a lap belső munkatársaként alkalmazta. A N y u g a t megindulásáig (1908) a B u d a p e s t i N a p l ó volt Ady Endre verseinek, próza írásainak legfontosabb fóruma.

[20] SZÉKELY ARTUR kis cikkét megküldte Adynak, aki aztán kedves levélben köszönte meg neki. Ez a levél Székely Artur Svájcban élő fiának birtokában ma is megvan.

A cikk: „*Ady Endre: Új versek*, Pallas, Budapest, 1906. Körülbelül másfél éve tűnt föl Ady Endre és azóta mélyeséges gyönyörűséggel olvassuk az ő vasárnapi verseit mi, magyar modernnek; a spiszek, akik a divatos, csinos szavú, de tartalmatlan költőkért lelkesednek, értelmetlennek, zagyvának, erkölcsetlennek mondják. És igazuk is van. Ady Endre nem az ő emberük. A mi költőnk ő, akik sóvárogva várjuk azokat az eljövendő időket, amelyek fölszabadítják az embert a társadalmi hazugságok, az elfogultság, a balítéletek nyomasztó igájából. Az új, a modern kultúremler költője Ady Endre és nem csoda, ha érzéseit a köznapi emberek nem tudják átérzeni és megérteni. A legérdekesebb és legértékesebb egyéniségek közül való. Lelki világával, boldogtalanságával, szenvedelmének mindent megemésztő tűzével érdemes foglalkozni. Őnála a szerelem nem közönséges élettani szükségesség, hanem lobogva égő, mindent átható szenvedelem. A *Léda asszony zsoldárai* meghatóan tükrözik vissza ezt a vergődő, gyönyörűségekre szomjúhozó és a sohasem teljesülő vágyakozásban meg-megégő lelket. Némelyik versét szinte mámoros fővel, reszkető kézzel, a csókok tüzében vetette papírra. Más verseiben párvának szenvedését áhította. Ezek az ő legkülönösebb versei és ezek tetszenek a legkevesebb embernek. És megvallom, én is jobban élvezem azokat a költeményeket, amelyek mentek ettől a kegyetlen gerjedelemtől. Nagyon szép pl. a *Meg akarlak tartani, A vár fehér asszonya, A félig csókolts csók, Héjanász az avaron*. A legjobban megkapja az embert *Az utolsó mosoly* egyszerű nyelvvel, fájdalmas, népies melódiájával.

A *magyar ugaron* c. ciklus szomorú kulturális viszonyainkat, elmaradottságunkat, Kelethez minden tekintetben való közelségünket jellemzi beszédes

vonásokkal. Ady Endre érzi a legjobban, mint nehezedik rá minálunk minden nagyra, zseniálásra a dzsentrinek kultúrellesenes pöffeszkedése. Egyik legszebb verse, *Hortobágy poétája*. Négy, szinte semmit se mondó strofa, de aki megérti, annak minden vezércikknél többet beszél. »Kunfajta nagyszemű« legény a hortobágyi költő, aki

Ezerszer gondolt csodaszépet
Gondolt halálra, borra, nőre,
Minden más táján a világnak
Szent dalnok lett volna belőle.

De ha a piszkos, gatyás, bamba
Társakra s a csordára nézett,
Eltemette rögtön a nótát:
Káromkodott vagy fütyörészett.

Ady Endre nem tud beleilleszkedni a mi egyéniséget nem tűrő körülményeinkbe, a botos ispán-uralom átkát rettenetesen érzi. Verseinek szomorúan visszavisszatérő sóhajtása: a magyar ugar . . . *Az ének a porban, A krisztusok mártírja, A lelkek temetője, El a faluból, A Tisza-parton, Elűzött földem* c. költemény mind tele van fájdalommal, mérhetetlen keserőséggel, a szolgaság gyűlöletével, lemondással.

A daloló Párizs c. sorozatban elvágódik tőlünk költőnk Párizsba, a művészek és örömek városába, ahol hosszabb ideig tartózkodott. *Egy párizsi hajnalon, A Gare de l'Esten. A Szajna partján* emelhető ki ebből a ciklusból. A negyedik verssorozatban előttünk áll a »szűz ormok vándora«, aki meredek magaslatokon, havas hegygerinceken új utakat keres. Meghatva szemléljük küzdelmeit, szenvedéseit. Legmegindítóbb vergődése a *Harc a Nagyúrral* c. darabjában.

Fülében — maga mondja — »még ősmagyar dal rivall«. Nem szereti a képeket és nem is használja. Egyszerű formáival éri el a legnagyobb hatásait, új jelentőséget kölcsönözvén szavainak. Ady új csapást vágott líránkban. Járatlan útján biztosan halad előre. Manapság még kevesen olvassák, még kevesebben értik meg, de elő majd az az idő, amikor nagyon sok ember szívének húrjait megrezgeti az Ady Endre lírája.” *Világosság*, 1906. május 78—79. l.

[²¹] Az egyes tanárok neve mellett zárójelben iskoláik akkor használt rövidített megnevezése van feltüntetve: g = gimnázium, r = reál.

²² A Dreyfus-ügy felülvizsgálatára csak lépésenként került sor. 1899-ben a rennes-i hadbíróóság újra tárgyalta az ügyet és enyhébb ítéletet szabott ki. Tíz nappal később Dreyfus kegyelmet kapott, de nem rehabilitálták. Végül 1906 júliusában történt meg az előző ítélet megsemmisítése és a teljes rehabilitáció.

²³ Franciaországban az 1905. december 9-i törvény mondta ki az állam és az egyház teljes különválását, amit X. Pius pápa külön enciklikában ítélt el. A kérdés körül még további heves társadalmi és politikai összecsapásokra, tüntetésekre került sor. Végül Briand közoktatásügyi miniszter végrehajtotta a törvényt és az egyházi intézményeket elválasztotta az államtól.

²⁴ A szerző itt részletesen kívánta ismertetni és idézni TOLDY ISTVÁNNAK, Toldy Ferenc fiatalon meghalt publicista fiának az 1869-es választások után kiadott *Pártjaink feladata a választások után* c. röpiratát, amely behatóan elemezte a 48-as, 49-es és 67-es eszmék államjogi és társadalmi tartalmát és arra az eredményre jutott, hogy a Deák-párt államjogi tekintetben megvalósította a 48-as programot, a hozzá csatlakozott konzervatív elemek azonban megakadályoz-

ták, hogy ugyanezt a liberális jogok és a demokratikus reformok terén is megtegye. Ezért az ellenzék haladó szellemű elemeinek csatlakozniuk kellene a Deák-párthoz, hogy a konzervatív befolyást visszaszorítva, azt a belső reformok útjára tereljék.

²⁵ Az 1874. évi választójogi törvény annyiban változtatott 1848-as elődjén, hogy 1. kimondta, hogy a 48 előtti kiváltságokból származó választójog csak a jogosult személyére érvényes; 2. az adóhátralékosokat és a csődbejutottakat kizárta a választójogból; 3. a vagyoni cenzust valamivel magasabban, 100 helyett 105 forintban állapította meg.

²⁶ ADY ENDRE: *Március idusán*. N a g y v á r a d i N a p l ó 1902. márc. 15. Közli ADY Összes Prózái Művei. III. köt. Budapest, 1964. 22. l.

²⁷ A Fejérváry-kormányt 1905. június 18-án nevezte ki a király. A magyar törvények nem írták elő, hogy a királynak a képviselőház többségéből kell a kormányt kineveznie, tehát a lépést nem lehet államcsínyszerűnek nevezni. A kormány a „darabont” gúnynevet onnan kapta, hogy báró Fejérváry Géza altábornagy megelőzően a testőrség (Trabanten-Leibgarde) parancsnoka volt.

²⁸ Kristóffy József belügyminiszter 1905. július 27-én a szociáldemokrata párt küldöttsége előtt vetette fel első ízben nyilvánosan a választójogi reform tervét. Szeptember 9-én Németbogsánban, képviselői programbeszédben ismertette a reform alapelveit. A kormány október 28-án hirdette meg hivatalos kormányprogramként az általános, titkos választójog bevezetését.

²⁹ II. Miklós cár 1905. október 17-én kiáltványt tett közzé, amelyben a liberális szabadságjogokat, választójogot és parlamentáris kormányzatot ígért.

³⁰ ANDRÁSSY GYULA: *Tudomány és hazafiság*. H u s z a d i k S z á z a d, 1902. I. köt. 343–353. l. Megjegyzendő, hogy Andrássy a tudományos kutatás és gondolkodás szabadsága mellett állásfoglalását már itt azzal a követeléssel egészítette ki, hogy a Társadalomtudományi Társaság igazságait adott esetben alá kell rendelni a „haza érdekeinek”.

³¹ 1905 nyarán az ellenzéki koalíció meghirdette a hagyományos „nemzeti ellenállást”: a törvényhatóságokat felszólította, hogy tagadják meg az adószedést és az újoncállítást. Ez a passzív ellenállás azonban nem vezetett eredményre, és a koalíció vezetői 1906. április 6-án paktumot kötöttek a királlyal, aki ezután a koalíció pártjaiból alakított kormányt, Wekerle Sándor elnökletével.

³² Lásd *A Társadalomtudományi Társaság válsága* c. vezércikket H u s z a d i k S z á z a d, 1906. II. köt. 93–95. l., valamint *Az 1906. augusztus 7-i rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyvét*. Uo. 147–175. l.

³³ *Az 1906. október 21-i rendkívüli közgyűlésről szóló jelentést* lásd H u s z a d i k S z á z a d, 1906. II. köt. 419–420. l.

³⁴ *Pikler Gyula levele Jászi Oszkárhoz*. Megjelent H u s z a d i k S z á z a d, 1906. II. köt. 419–420. l.

³⁵ Az 1907. évi XXVII. tc., az ún. Lex Apponyi, a magyarosítás érdekében lehetővé tette, hogy a kormányzat anyagi nyomást vagy kényszert alkalmazzon a felekezeti és községi iskolákkal szemben.

³⁶ A Pécsi Szabadtanítási Kongresszus elnöke Beöthy Zsolt, társelnökei Alexander Bernát, Bárczy István, Bernáth István, Berzeviczy Albert, Doktor Sándor, Giesswein Sándor, Herczeg Ferenc, Pikler Gyula, Prohászka Ottokár és Rákosi Jenő voltak. A baloldal már a tanácskozás megnyitásokor védekezésbe szorította a hivatalos-konzervatív elemeket. Megakadályozta Apponyi üdvözlő levelének felolvasását, s hogy a kongresszus üdvözlőt küldjön a miniszternek.

Végeredményben biztosítani tudta a független, szabad oktatás fennmaradását. A kongresszus teljes jegyzőkönyve annak idején külön kötetben jelent meg: *A szabadtanítás Pécsen 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója*. Szerk. VÖRÖSVÁRI FERENC. Budapest, 1908. Részletesen ismerteti a kongresszus lefolyását és visszhangját HORVÁTH ZOLTÁN: *Magyar századforduló*. Budapest, 1961. 308–309. l.

³⁷ A Pikler elleni hajsz a pécsi kongresszuson elhangzott beszéde nyomán, különösen annak következő mondata ürügyén indult meg: „A mi ideálunk Dózsa György, aki az osztályuralomra törekvő oligarcháknak torkukra forrasztotta gazságaikat és bűneiket.” A klerikális lapok (Új Lap, Igaz Szó, Keresztény Magyar Ifjúság) támadásai által feltüzelt „szentimrés” diákság (a Szent Imre Körbe és a különböző kongregációkba szervezett egyetemi hallgatók) 1907 október közepén napokon át botrányokat és tüntetéseket rendezett Pikler előadásain, majd az egyetem folyosóin és környékén Apponyi Albert kultuszminisztert éljenezve, Pikler eltávolítását követelte. Egy parlamenti interpellációban reakciós oldalról szóvá tették, miként lehetséges, hogy Pikler „Magyarország legelső egyetemén, Magyarország pénzén . . . új történelmi és szociálfilozófiai felfogásával a haza ellen izgathat”. Ugyanakkor a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesülete összejövetelt és bankettet rendezett Pikler tiszteletére. Az egykorú tudósításokat lásd Népszava 1907. október 15., 16., 17., az ügy parlamenti fejleményeiről Képviseleti Napló, 1906–1911., 203. ülés, 1907. okt. 23., az egész ügyről Tömöröy Márta: *Új vizeken járok*. Budapest, 1960. 40–41. l.

³⁸ RUBIN LÁSZLÓ: *A Galilei Kör története* (alakulásának huszadik évfordulója alkalmából) Századunk III. évf. 464. l.

³⁹ Sub auspiciis regis: királyi elismeréssel, „királyi védnökség alatt”. A középiskolai és az egyetemi tanulmányokat egyaránt kitűnő eredménnyel végzőket, miniszteri előterjesztésre, ünnepélyes doktorrá avatásukkor ilyen feliratú gyűrűvel tüntette ki a király megbízottja.

⁴⁰ SZÉKELY ALADÁR említett írásai: „A szentbernáti barátok” (a Vígszínház Ohorn-bemutatójának bírálata) Huszadik Század, 1905. I. köt. 377–379. l.; *Hervé és a magyar szabadgondolkodók* (Székely A. indítványa az antimilitarista propaganda miatt elítélt Hervé és társai üdvözlésére) Huszadik Század, 1906. I. köt. 174–175. l.

⁴¹ Világosság, 1905. 164. l.

⁴² Századunk, 1928. 464. l.

⁴³ SZÉKELY ALADÁR: *A Szabadgondolkodás elmélete*. Budapest, 1907. Huszadik Század Könyvtára. 27. szám.

⁴⁴ Lásd e tanulmány 36–37. l.

⁴⁵ Huszadik Század, 1908. II. köt. 81. l.

⁴⁶ Pollacek Mihályné, a nevezetes „Cecil mama” Vilnából származott, apja történész volt, ő maga férjhezmenetele előtt Bécsben élt és dolgozott. A századforduló éveiben szalonja fontos központja és találkozóhelye volt a budapesti forradalmi és progresszív elemeknek. Lásd DUCZYNSKA ILONA *Polányi-életrajzát*, Századok, 1971. I. sz. 89–90. l. és JÁSZI OSZKÁR: *Emlékeimből*. Látóhatár, 1957. I–2. sz. 63. l.

⁴⁷ A szerző halála miatt megszakadt kéziratot — innentől a fejezet végig — kiegészítjük a Galilei Kör megalakulásának 50. évfordulójára írt tanulmányának befejező részével. Lásd Kortárs, 1968. 12. sz.

⁴⁸ JÁSZI OSZKÁR: *Tudományos publicisztika*. Huszadik Század, 1900. I. köt. 2—12. l.

⁴⁹ Emile Littré (1801—1881) francia orvos, filozófus és politikus, Comte tanítványa, a pozitívizmus képviselője.

⁵⁰ John Stuart Mill (1806—1873) angol polgári közgazdász és filozófus, aki az elosztás reformálásával akarta feloldani a kapitalizmus ellentmondásait.

⁵¹ Wilhelm Ostwald (1853—1932) német természettudós és filozófus, a monista szemlélet egyik legjelentősebb képviselője, aki a természettudomány módszereit a társadalomtudományra is alkalmazni próbálta. Az ún. „energetizmus” megalapítója.

⁵² A Magyar Géniusz eredetileg 1892-től, Gellért szerkesztésében 1903-tól, a Jövendő 1903-tól 1906-ig, a Figyelő 1905-ben jelent meg.

⁵³ MIÉNK (Magyar Impresszionisták és Naturalisták Köre) a maradi, akadémikus Magyar Képzőművészeti Társulattól kivált nyolc baloldali világszemléletű nyolc avantgarde festő (Berény Róbert, Czigány Dezső, Czobel Béla, Kernstok Károly, Márfy Ödön, Orbán Dezső, Pór Bertalan, Tihanyi Lajos) csoportja.

⁵⁴ Condorcet ebben az időben Madame Vernet, egy szobrász özvegye párizsi házában talált menedéket. Végül vidékre szökött, de nyomban elfogták, mire öngyilkosságot követett el.

⁵⁵ Az *Encyclopédie ou dictionnaire raisonnée des sciences, des arts et métiers* a 18. század második felében (1751—1772) DIDEROT és D’ALEMBERT szerkesztésében — Voltaire, Rousseau, Holbach, Condorcet, Buffon, Quesnay, Turgot és sok más kevésbé ismert, de a kor tudásának színvonalán álló munkatárs közreműködésével — 36 kötetben jelent meg. Az akkori tudás egészét és minden régi ismeret és fogalom magyarázatát foglalta magába.

⁵⁶ ADY ENDRE: *Piros gyász ünnepén*.

⁵⁷ CSÉCSY IMRE: *Ady és az ifjúság*. Huszadik Század, 1919. Ady-emlékszám. RUBIN LÁSZLÓ: *Ady Endre és a Galilei-kör*. Ady-múzeum. Szerk. DÓCZY JENŐ és FÖLDESSY GYULA. II. köt. Budapest, 1924. 159—162. l. TÖMÖRY MÁRTA: *Ady Endre és a Galilei Kör*. Természet és Társadalom, 1955. 225—226. l.

⁵⁸ Lásd e munka 43. és 147—148. l.

⁵⁹ Kabos Ede levele először a Világ 1911. március 12-i számában jelent meg. Újabban: ADY ENDRE *Válogatott levelei*. Szerk. TOLNAI GÁBOR. Budapest, 1956. 251. l. Idézi TÖMÖRY MÁRTA i. m. Természet és Társadalom, 77. l.

⁶⁰ Várady Zsigmond (1865—1913) nagyváradi ügyvéd, publicista és képviselő. Kormánypárti, de híve a haladó társadalmi reformoknak és az általános választójognak. Amikor a kormányon levő Nemzeti Munkáspárt 1913-ban megakadályozta a választójogi reformot, tiltakozásul — de súlyos betegsége által is indítva — öngyilkosságot követett el.

FÜGGELÉK

A GALILEI KÖR TÖRTÉNETE

SZINOPSZIS*

A Galilei Kör 1908-ban diákegyesületként alakult, s mint ilyen 1919 márciusáig működött. Jelentősége azonban túlterjedt a diákság és általában az ifjúsági mozgalmak körén. Az 1910-es években százával, majd ezrével kerültek a Galilei Körben nevelődött diplomások a dolgozó értelmiség soraiba, s a galileista nemzedék jelentős szerepet játszott az első világháborút megelőző haladó, majd a világháború alatti haladó és forradalmi mozgalmakban, mindkét forradalmunkban s végül felszabadult hazánk értelmiségi arculatának kialakulásában is.

A „galileisták” nemzedékét csupán fél emberöltő választotta el a Társadalomtudományi Társaság reformnemzedékétől, amelyet Horváth Zoltán jogosan nevezett el „második reformnemzedéknek”, a két nemzedék mégis — szoros kapcsolatuk és együttműködésük ellenére is — jól megkülönböztethető egymástól. Más volt társadalmi rétegeződésük, tudományos felkészültségük, mozgalmi lendületük, világszemléletük s mindezen különbözőségeikből folyóan történelmi szerepük is.

A századforduló táján, amikor a későbbi galileisták még a középiskolák padjait koptatták, az ország meggyorsult iparosodásának, az önálló városi munkásosztály kialakulásának s ugyanakkor a szocialista és darwinista eszmék beáramlásának hatására új ösztönzéseket kapott az ország szellemi fejlődése is. Más volt a szellemi és iskolai légkör a 20. század első évtizedében, amikor a galileista nemzedék eszmélődött, mint a 19. század utolsó évtizedeiben, amikor az előttünk járt nemzedék vált felnőtté.

Könyvem

I. fejezetében, amely egyúttal bevezetésül is szolgál, ezt a szellemi (közéleti és iskolai) légkört szándékozom ábrázolni. Egyfelől nagy voná-

* A szinopszis végleges formája, amelyet a szerző 1971 januárjában nyújtott be az Akadémiai Kiadóhoz.

sokban felvázolni azt az erősen kozmetikázott képet, amelyet a birtonkon belüli osztályok a magyar nemzet gyönyörű múltjáról, ígéretes jövőjéről, az előjogairól önzetlenül lemondó nemességről, az ország virágzó közállapotairól a Millennium körüli években kialakítottak. Érzékeltetni a magyar sovinizmusnak s a Habsburg-ház iránti lojalitásnak, a mérsékelt adagolt liberalizmusnak s a mérték nélküli klerikalizmusnak azt a sajátos keverékét, ami az iskolai nevelésre rányomta a bélyegét. Másfelől szembeállítani ezzel azt a képet, amelyet ugyanerről a Magyarországról a haladó értelmiség legjobbjai rajzoltak, s amely szerint az 1867. évi kiegyezésnek a korszerű reformok útján tapogatózva elinduló Magyarországot a kiváltságos hatalmi és gazdasági pozícióikhoz szívósan ragaszkodó uralkodó osztályok, a dinasztiával való szoros szövetségben, két évtized céltudatos reakciós politikájával, az esedékes reformok elsikkasztásával egy félfeudális, félpolgári, az európai fejlődéstől elmaradt országgá változtatták, amelynek uralkodó osztálya romlott, korrupt, szűk látókörű és elbizakodott, dolgozó népe pedig jogtalan, tudatlanságban tartott és nyomorgó volt. Bármennyire igyekezett is a kormányzat ezt a kritikai szemléletet s azt a haladó világnézetet, amely e szemlélet mögött állt, az értelmiséget nevelő középiskoláktól távol tartani, ez a legkülönbözőbb utakon behatolt oda s erjedést indított meg éppen a legjobb fejekben.

Ebben a fejezetben akarom megmutatni azokat a góccokat: középiskolákat, más intézményeket, irodalmi fórumokat, írókat, publicistákat, tanárokat, ahonnan és akiktől ez az új tartalmú szellemi erjedés kiindult, amely aztán a galileista nemzedék eszmélődéséhez és sajátos profiljának kialakulásához vezetett.

A kör tanulmányozása során sok olyan feljegyzésre méltó adatot sikerült összegyűjtenem, amely a közelmúlt történetírásából eddig kimaradt. A korrajz keretében foglalkozni fogok azzal a kérdéssel is, miért kapott a kor haladó mozgalmaiban, még a szociáldemokrata mozgalomban is olyan nagy — mondhatnám elsőbbségi — hangsúlyt a vallásos világszemlélet gyengítésére, rombolására irányuló szabadgondolkodó szellemi áramlat s annak gyakorlati célkitűzései: az antiklerikalizmus, az egyház és állam elválasztása, az egyházi birtokok állami tulajdonba vétele, a felekezeti iskolák államosítása és más hasonló követelések.

A II. fejezetben a Kör megalakulását fogom tárgyalni, a lényegyet illetően úgy, ahogyan négy rádióelőadásomban tettem s a *Kortárs* 1968. decemberi számában összefoglaltam, kiegészítve azokkal a részletekkel,

amelyek a rádióbeszélgetésbe nem fértek be, valamint egyes fontosabb személyek portréival.

A következő fejezetekben a megalakulást követő hat esztendő történetét szándékozom a Kör nyomtatásban megjelent *Évi jelentései*,** valamint az egykorú sajtó híradásai alapján pragmatikusan feldolgozni. Ez a hat esztendő — az 1908-ban történt megalakulástól a világháború kitöréséig — a Kör történetének s egyúttal a magyar progresszióknak egy lezárt korszaka. Ebben az időszakban alakult ki a Galilei Körnek az a saját mozgalmi profilja, amely minden megelőző magyar diákegyesületi próbálkozástól, de más országok korabeli diákmozgalmától is megkülönböztette, s amely egyúttal megmagyarázza, miért és milyen módon játszott a Galilei Kör a közelmúlt magyar történelmében olyan jelentős, időtálló szerepet.

Vezérfonalul tehát az *Évi jelentéseket* fogom használni, amelyekből teljes sorozat talán már csak az én archívumomban van meg. Emellett szükségesnek látom ezeket az „önreferátumokat” egyrészt az egykorú sajtó tárgyilagos beszámolóival egyeztetni, másrészt a Kör egyes akcióit az ellenséges, reakciós sajtó támadó (gyakran gyalázkodó, denunciáló) tükrében is bemutatni. Sokszor ugyanis éppen ezek mutatják meg jól az illető akciók társadalmi jelentőségét. Ennek a sajtóanyagnak egy részét is összegyűjtöttem már, de e vonatkozásban még további gondos könyvtári kutatómunkára van szükség.

A feldolgozni szándékolt időszak első részében aktív tagja, több minőségben vezető funkcionáriusa voltam a Körnek, de diplomám megszerzése után is, 1912-től kezdve, mint a többi fiatal diplomások is, akik Budapesten maradtak, ún. pártoló tagként a háború kitöréséig megszakítás nélkül cselekvően vettem részt a mozgalomban mint előadó, szemináriumvezető, mint a galileisták által alapított folyóirat, a *Szabadgondolat* cikkírója, másfél éven át szerkesztője. Így a Kör tevékenységének ezt az egész szakaszát közeli szemtanúként, belülről nézve tudom leírni, s ez képessé tesz arra, hogy az írott dokumentumok anyagához ragaszkodva, azokból jól érzékelhető, életteljes képet adjak a galileista mozgalomról, munkamódszeréről, eredményeiről, hatásáról, kapcsolatairól. Attól azonban tartózkodni fogok, hogy személyes élményeimnek külön hangsúlyt adjak, mert szigorúan szem előtt kívánom

** A Kör egyéb, nyomtatásban meg nem jelent iratai (választmányi ülések, közgyűlések jegyzőkönyvei, tagnévsorok stb.) nagyrésze elveszték, elkallódtak, legnagyobb részüket az ellenforradalmi dűlás pusztította el.

tartani, hogy nem memoárt írok, hanem történelmi tanulmányt.***
Ha valamely esemény teljesebb ábrázolásához erre mégis szükség volna, akkor a személyes vonatkozású részt szövegen kívüli jegyzetbe fogom foglalni.

Az első hat esztendő történetének leírása után, ami a könyvben ugyanannyi — de nem egyforma hosszú — fejezetet fog kitenni, a Körnek azokkal az akcióival, alkotásaival kívánok foglalkozni, amelyek ábrázolása nem szorítható be a kronologikus előadás kereteibe, s amelyek mindegyike külön fejezetbe kívánkozik.

Eddig a következő témákat állítottam össze a magam számára:

1. Önképzés, szemináriumok.
2. Munkásoktatás.
3. Az utánpótlás megszervezése. Rendszeresített nyári tanfolyamok a budapesti frissen érettségizettek számára. Az elsőéves főiskolásokhoz szóló, évről évre gondosan megszerkesztett agitációs röpiratok, felhívások.
4. Előadássorozat Magyarország közállapotairól s az esedékes reformokról.
5. Márciusi ünnepélyek. Ady és a Galilei Kör.
6. Pályázatok. Az első „falukutató” akció.
7. Egyetemi és diákjóléti akciók. (Diák-statisztika.)
8. Kiadványok: Galilei Kör Könyvtára sorozat, *Galilei Füzetek* sorozat.
9. A Galilei Kör havi folyóirata: *Szabadgondolat*.
10. A Galilei Kör viszonya a Társadalomtudományi Társasághoz.
11. A Galilei Kör viszonya a szabadkőművességhez.
12. A Galilei Kör viszonya a Szociáldemokrata Párthoz.
13. A Galilei Kör viszonya az országos szabadgondolkodó mozgalomhoz.
14. Milyen értelemben volt forradalmi a galileista mozgalom?

Feldolgozás közben ez a lista esetleg bővülni fog, egyes témák esetleg összevonásra kerülnek.

Az eddig terjedő pragmatikus részben kerülni kívánok minden polémiaát. Azt írom meg a Galilei Körről, amit saját dokumentumai tanú-

*** A munka megírása során a szerző változtatott az eredeti elgondolásán. Rájött, hogy mondanivalója számára nem a tudományos monográfia, hanem a memoár a megfelelő műfaj. (A szerk.)

sítanak, ami az egykorú sajtótudósításokból kiolvasható, s amit az én emlékezetem kiegészítésképpen, megértető kommentárképpen ad ehhez az anyaghoz.

A következő fejezetben (vagy fejezetekben) a Galilei Kör történetét tárgyaló irodalom összefoglaló és egyeztető *kritikai ismertetésével* szándékozom foglalkozni. Ennek keretében elsősorban Tömöry Márta szép monográfiájának (*Új vizeken járok*. Budapest, 1960) a Galilei Kör előzményeit és háború előtti éveit tárgyaló részével s egyéb e vonatkozású tanulmányaival, majd az egykori galileistáknak (Pólányi Károly, Rubin László, Csécsy Imre, Sós Aladár és mások) hazai és külföldi folyóiratokban publikált „megemlékezéseivel”.

A Galilei Kör *második korszakának*, a világháború alatti és utáni galileista nemzedék történetének megírására nem vállalkozom, erre nem érzem magam hivatottnak. Harctéri és front mögötti szolgálatom miatt, a tüzet elaludni nem hagyó, majd újbóllángra lobbantó második galileista nemzedék tevékenységét csak távolról és áttételesen tudtam figyelemmel kísérni. Amennyire hézagpótlónak érzem az elveszőfélben levő dokumentáció összeállítását és annak rögzítését, amit az első korszakról tudok, annyira feleslegesnek tartom, hogy a második korszakkal pragmatikusan foglalkozzam. Erre annál kevésbé van szükség, mivel e nemzedék tollforgatói ezt a munkát nagyrészt már elvégezték, s mai fiatal történész-nemzedékünk is intenzívebben foglalkozott a mozgalom e szakaszával, mint a háború előttivel.

Az *utolsó fejezetnek* szánt áttekintő és értékelő *összefoglalásban* azonban megkísérem e két korszak egymáshoz való kapcsolódását, a két nemzedék érzelmi összetartozását, belső ideológiai rokonságát és különbözőségét s a második nemzedék továbblépését a forradalom útján történelmi perspektívában ábrázolni.

A könyv terjedelmét a szükséges jegyzetanyaggal együtt 20-25 ívre becsülöm, az elengedhetetlenül reprodukálendő — (mert könyvtárakban fel nem található) — dokumentációs anyag terjedelmét pedig további legalább 5 ívnyi terjedelmre.

Dr. Kende Zsigmond

HOZZÁSZÓLÁS A „LOJALITÁS” VAGY SZÖVETSÉG VITÁHOZ*

Mint a Galilei Kör egyik alapítója, a „Szabadgondolat” munkatársa és másfél éven át szerkesztője, majd az 1918. októberi forradalom hónapjaiban a Radikális Párt ifjúsági csoportjának vezetője — ha nem is mondhatom el magamról a század elejei eseményekkel kapcsolatban a vergiliusi szavakat, hogy „quorum pars magna fui” — mindenesetre tevékeny részese voltam azoknak a mozgalmaknak, amelyeknek rehabilitását Mesterházi Lajos és Major Ottó oly nyomatékosan esedékesnek mondják,** s azoknak az eseményeknek is, amelyeknek gondosabb és tárgyilagosabb történeti feltárását a baloldaliság nemzeti rangjának tisztázása érdekében szükségesnek tartják.

Ilyen gondolatok engem is foglalkoztatnak. Régóta gyűjtögetem szorgalmasan a dokumentumokat, s írom — egyelőre íróasztalom fiókjá számára — a feljegyzéseket. Mesterházi cikke számomra azt jelentette, hogy a várt időpont elérkezett.

Mindenekelőtt kötelek vagyok tehát jelentkezni: itt vagyok még, kevesedmagammal azok közül, akik nemcsak könyvtári és levéltári tanulmányokkal, de személyes élményeik és emlékeik közlésével is hozzá tudnak járulni e korszak történelmi újraértékeléséhez. Hozzá kell tennem mindjárt, hogy az én nemzedékemhez tartozóknak — s azoknak is, akik minket megszólaltatni akarnak — most már igazán sietniök kell, hiszen az a bizonyos 50 év, amelyet a vitaindító, történelmi távlatban éppen megfelelőnek tartanak, emberi életben számítva bizony már a felső határt közelíti meg.

* MESTERHÁZI LAJOS ilyen című vitaindító cikke, amely 50 év távlatából az 1918-as polgári demokratikus forradalom és az azt előkészítő mozgalmak, törekvések és személyek új, pozitívabb értékelésért szállt síkra, az *Élet és Irodalom*, 1968. január 6-i számában jelent meg. Avitához MAJOR OTTÓ és DALLOS GYÖRGY szóltak hozzá. KENDE ZSIGMOND hozzászólása ebben a kötetben jelenik meg először.

** MAJOR OTTÓ: *Egy nemzet férfikora*. *Élet és Irodalom*, 1968. január 13.

A század első évtizedében keletkezett galileista diákmozgalmat mindig olyanak láttam, hogy az szervesen kapcsolódott az előtte járt reformnemzedék (Társadalomtudományi Társaság, Szabadgondolkodók, szocialista diákok stb.) embereihez, szervezeteihez; korszerű kiteljesedése volt azoknak, éppen úgy, mint ahogy az ő kiteljesedésük lett az első és a második világháború utáni radikális és kommunista nemzedék. Tehát szervesen beleillik a haladó magyar hagyományok vonalába, amelyek fontosságát megmutatni Mesterházi fontosnak tartja.

A tény maga régóta ismert. Mindkét vitaindító többször nyomatékosan említi a Galilei Kört. Ugyanezt tette Horváth Zoltán is a *Magyar századforduló* című, 1961-ben megjelent könyvében. Egy-egy ráutaló mondat más megemlékezésekben is előfordul. A Párttörténeti Intézetnek állandóan voltak ilyen irányú kezdeményezései. Tömöry Márta meg éppenséggel egész könyvet szentelt a Galilei Kör kultuszának ápolására: *Új vizeken járok*. Hogy ez a gondos forrástanulmányokon épült sok értékes adatot tartalmazó tanulmány és a többi reá irányuló kezdeményezés miért nem érte el célját, annak elemzése messze meghaladná e cikk kereteit. Most meg kell elégednem azzal a megállapítással, hogy bár a Galilei Kör emléke egyes jelek szerint sohasem kallódott el egészen, a mai fiatal nemzedékre sokkal inkább jellemző az a tény, hogy vagy semmit sem tudnak róla, vagy legfeljebb valamilyen ködbe vesző — többnyire jó előjelű, de néha éppenséggel kétes előjelű — képük van a század eleji magyar ifjúságnak erről a sajátos szellemű mozgalomról. Ennek a mozgalomnak képe távolról sem olyan eleven a mai ifjúságban, mint amilyen számunkra, a századforduló ifjúságára, a tőlünk időben távolabb eső 1848. március ifjúságának mozgalma volt; milyenné azt vezetőinek és a kisebb rangú kortársaknak élményekkel teli s hiánytalan leírása tették.

Nem tévesztem szem elől, hogy más különbség is volt a két mozgalom között, mint az emlékezés folytonossága ott, s a folytonosság hiánya itt. A „márciusi ifjúság” maradandó tetteket is hajtott végre. Nevükhöz fűződik a sajtószabadság kivívása s a 12 pont más részeinek elfogadtatása — ha később azok egy részét visszarábolták is. A századforduló ifjúsága ilyen tetteket nem tud felmutatni. Ez a különbség sokat megmagyaráz, de nem mindent. Mert ez az ifjúság a maga idejében éppolyan alkotó szellemű és tiszteletet érdemlő, meggyőződésieit áldozatot hozó élcsapat volt, mint a márciusi, s ha nem is hagyott történelmi eseményekként feljegyzett emlékeket maga után — a világháború elsodorta, derékba törte mozgalmukat —, imponálóan sokoldalú tevékenységének, szellemi és morális értékeinek megismerése és

megbecsülése nagyobb gondozásra tarthatott volna számot, mint amit eddig kapott, és semmi esetre sem érdemelte meg azt a lekicsinylést, amellyel a felszabadulás után egyes történelmi érzék nélküli funkcionáriusok illették.

Úgy gondolom, hogy a megindított szemléleti revíziót a Galilei Kör vonatkozásában — ha erre tér adódik — további publikációkkal, eddig nyilvánosságot nem kapott dokumentációs anyag közzétételével is szolgálni tudnám.

Most a vita fő vonalához tartozó két témához szeretnék hozzászólni.

Az egyik az októberi forradalom megünneplése. „Habent sua fata libelli”, mondja egy régi latin szállóige. Bizony nemcsak a könyveknek, a történelmi dátumoknak is megvan a maguk sorsa. Az ellenforradalom éveiben Október nyilvános megünnepléséről nem lehetett szó. Legfeljebb magánlakásokon, szűk baráti körben lehetett megemlékezni róla. Egyik ilyen összejövetelre jól emlékszem. 1919. október 31-én egy nálam összegyűlt társaságnak Szász Zoltán, Kovács Gábor, Rubin László, Dabis László, Garay Kálmán, Czigány Dezső voltak ismertebb nevű tagjai: valamennyien cselekvő részesei az októberi forradalomnak. Csendes önvizsgáló beszélgetés után — hogy mit csináltunk jól, mit csináltunk rosszul —, forradalmunk rehabilitációjában bízva, Károlyi Mihály mielőbbi hazatérésére üritettük poharunkat. Ilyen összejövetelek bizonyára más társaságokban is voltak néhány éven át. Aztán elmaradtak.

A felszabadulás után volt néhány nyilvános októberi ünnepély is. A Magyar Radikális Párt 1945-től 48-ig minden évben megünnepelte az évfordulót. Az első évben Csécsy Imre volt az ünnepi szónok, 1946-tól néhány éven át *serleg-vacsorán* ünnepelte a Radikális Párt 1918-at. 46-ban Zsolt Béla, 47-ben a sorok írója, 48-ban Harrer Ferenc köszöntötte fel Károlyi Mihályt az 1946-ban alapított „Károlyi-serleggel” a kezében.*** A serleg ma is megvan, de több ünnepély nem volt. „Habent sua fata . . .” Az az érzésem, hogy a mai nemzedék már ezekre az ünnepélyekre sem emlékszik.

A másik téma, amelyet érinteni akarok, a magyar radikális reformmozgalom *kontinuitása*. Ez kissé hosszabb kifejtést igényel.

A gondolat fontosságát és egyúttal lényegét is szabatosan fejezi ki Mesterházi egyik vitaindító cikkének ez a mondata: „Itt az alkalom rá, hogy a magyar demokratizmus hagyományait feltárjuk, hogy ezt az áramlást, létünknek, történelmünknek ezt a lényegét, amely a reform-

*** Kende Zsigmond beszédét közölte a H a l a d á s, 1947. november 6.

kor óta szervesen egybefüggő fejlődési folyamat, ne fölvilanó fények sorozatának lássuk.” Bár e mondat elvileg s időszaki korlátozás nélkül állítja fel a „feltárás” igényét, a cikk többi része s a vitában helyeslőn részt vevő Major Ottó írása is a figyelmet a századfordulótól a felszabadulásig terjedő időszakra irányítja. Nem kell újból hangsúlyoznom, hogy ezzel teljesen egyetértek. Időrendben ennek a hézagnak a kitöltése, az e téren elkövetett mulasztásoknak helyrehozatala a legsürgősebb feladat. De kiegészítésül mulasztásoknak rámutatni arra, hogy haladó hagyományaink folytonosságának s egyúttal *nemzeti jellege* kontinuitásának kimutatásában van még egy hézag.

A Bach-korszakot követő 1867. évi kiegészítés nem volt a maga egészében a 48-as eszmék és általában a progresszió elárulása. A kiegészítés követő harmadszázad magát liberálisnak nevező politikai rendszere, amelyet a századforduló nemzedéke már joggal érzett és nevezett álliberálisnak, reakciónak, nem volt kezdettől fogva ilyen. Indulásakor volt egy — igaz, rövid ideig tartó — korszaka, amikor a magyar haladó hagyományok szabadon juthattak szóhoz, s képviselői közvéleményformáló, nemzetnevelő szerepet játszottak. Ennek a korszaknak az eddiginél pontosabb feltárása és ismertetése korszerű történetírásunk érdemes feladata volna. Ez megmutatná, hogy a progresszió magyar történetében nincsen törés. Az igazi nemzeti irányt, az igazi patriotizmust — mint a Rákóczi-szabadságharctól kezdve mindig — akkor is a progresszió képviselte s akkor is — mint mindig — a Habsburg-dinasztiába kapaszkodó, az osztrák uralkodó osztállyal s a nemzetközi klerikalizmussal szövethető díszmagyaros reakció árulta el, egy füst alatt árulván el a magyarság és a haladás ügyét. S megmutatná azt is, hogy a századfordulón a *Huszádik Század* megindításával történelmünk színpadára lépett „második reformnemzedék” nem a „nemzet lelkétől idegen eszmék” importálója, hanem annak a hamu alatt égő tűznek a lángra lobbantója volt, amelyet a 70-es évek méltatlanul elfelejtett reformerei mentettek át 1848 haladó hagyományaiból számukra és számunkra is.

Csak néhány példával akarom illusztrálni, hogy az osztrák sajtócenzúra béklyói alól 1867-ben felszabadult magyar publicisztika és könyvkiadás milyen hálás területe lenne a történelmi kutatásnak. Nem véletlen, hogy ezt az irodalmat a klerikalizmus elleni küzdelem dominálja.

Az alább következő, mutatóba készült összeállításból szándékosan kihagyom az ismert nagyokat (Deák Ferencet, Eötvös Józsefet), az olyan jól ismerteket, mint Pulszky Ferencet és fiát, Pulszky Ágostont, a jogbölcselet első magyar művelőjét (Pikler Gyula egyik tanítómes-

terét), mint Grünwald Bélát, a feudális vármegye éles szemű kritikusát, kihagyom a politikailag, világnézetileg baloldali orientációjú költőket, Vajda Jánost, Reviczky Gyulát, s inkább a derékhadra, az alvezérekre, a progresszióknak akkor tevékeny, de ma már nem ismert vagy nagyon kevésé ismert képviselőire próbálom a figyelmet ráirányítani.

Ez alvezérek közül a legidősebb, *Ludwigh János* kívánczik az élre, Kossuth egykori kormánybiztosa, aki az 1849-ben ellene hozott halálos ítélet után menekült emigrációba, s onnan csak 1868-ban tért haza. A reformkorban elkezdett sokoldalú haladó szellemű publicisztikai munkásságát, amely a forradalom és az emigráció éveiben sem lankadt el, közvetlenül hazatérte után, felismerve a 48-as reformokat fenyegető klerikális veszedelmet, éles hangú, antiklerikális röpirattal fejezte be. „Töröljük el a vallásügyi minisztériumot, mint a haladás akadályát” című tudományosan megalapozott röpiratában síkra szállt az egyházi javak szekularizációja mellett is. E köztiszteletben álló politikus, aki súlyos betegen tért haza s két év múlva sajnos meghalt, nem állt egyedül a klerikalizmus veszélyének felismerésében és e veszély elleni harcban. *Pétery Károly* költő és publicista — a szabadságharc nemzetőr kapitánya — 1873-ban 200 oldalra terjedő könyvet adott ki a Bach-rendszer által az országba visszacsempészett jezsuita rend ellen. Ugyanebben az évben Lipcsében is megjelent egy másik kétkötetes, 920 oldalnyi magyar nyelvű könyv a jezsuiták ellen, amelynek álnevű szerzőjéről, Bocskay Brutusról hamarosan kiderült, hogy nem más, mint *Toldy István* (Toldy Ferenc irodalomtörténész fia), az Andrássy-kormány sajtóosztályának vezetője, aki aztán könyvét néhány év múlva második kiadásban saját neve alatt Pesten is megjelentette. E második kiadás előszavában ezeket írta: „E lapok célja figyelmeztetni a nemzetet egy alattomos ellenségre, mely saját keblében működik, megismertetni a közönséget a jezsuitákkal . . . , akik a Bach-rendszer védszárnyai alatt, a törvényhozás engedélye nélkül befurakodtak Magyarországra.” A sokoldalú tehetségű Toldy István nemzedékének nagy reménysége volt. Számos más politikai művében, majd újságíróként, szerkesztőként, de mint regény- és színműíró is hasonló szellemben szolgálta a haladás ügyét. Sajnos nagyon fiatalon, 35 éves korában halt meg.

Folytathatom a felsorolást *Mentovich Ferenc*cel, a darwinizmus első magyarországi ismertetőjével, aki a szabadságharcot kémikusként a nagyváradi fegyvergyárban szolgálta. Már 1862-ben, tehát alig három évvel a *Fajok eredetének* megjelenése után, folyóiratokban harcolt az akkori vaskalaposokkal a származástan igazságának elismertetéséért, 1870-ben pedig *Új világszemlélet* címen könyvet adott ki az akkor

Németországban nagyon elterjedt Büchner—Vogt—Moleschott-féle materialista irányzatról, okosan bírálva, de egyúttal szenvedélyesen védve azt a konzervatív-vallásos oldalról jövő torzító támadásokkal szemben. (Mentovichot talán nem jogos teljesen a méltatlanul elfelejtettek csoportjába sorolni, mert a Világosság 1963. évfolyama Várkonyi András tollából rövid megemlékezést közölt róla.****) György Aladárt, akinek 1875-ben kiadott, akkor igazán magas színvonalon álló haladó szellemű Egyetemes Művelődéstörténetéről érdemes volna külön részletes ismertetést írni, már csak megemlítem.

A kép teljesebbé tétele érdekében most már inkább arra a modern fordító és könyvkiadó gárdára szeretném ráirányítani a figyelmet, amely megragadva a sajtó felszabadulásával megnyílt lehetőségeket, sietett lefordítani és kiadni olyan haladó szellemű írók könyveit, mint Buckle, Büchner, Darwin, Lamartine, Lecky, Macaulay, Michelet, Max Müller, Edgar Quinet, Renan, csak hamarjában felsorolva. A tempó olyan volt a múlt század 70-es éveiben, hogy némelyik haladó szellemű angol vagy francia szerző könyvének magyar fordítása hamarabb jelent meg nálunk, mint ugyanannak a könyvnek első fordítása a német könyvpiacra.

Ugyanekkor egyre másra alakultak ismeretterjesztő folyóiratok, amelyekben a már említett szerzők, de sokan mások is, a kor minden haladó eszméjét és tudományos áramlatát, felfedezését ismertették, vitatták. Vezettek ebben a Vasárnapi Újság versenytársaként fellépett hetilapok, a Magyarország és a Nagyvilág, valamint az Ország Világ. Ezekben helyet találtak a szocializmusról, a marxizmusról szóló ismertetések is. Hogy a haladó szellemű könyvek, folyóiratok kiadását a könyvkiadók így felkarolták, mindennél jobban mutatja, hogy ezeknek a szellemi termékeknek nagy olvasótáboruk is lehetett akkor. És bizonyos vagyok abban is, hogy az akkori ifjúságnak az a része, amelyet nem elégített ki az iskolai tananyag világnézeti képe, ezt az irodalmat éppoly mohón olvasta, mint később mi a közvetlenül előttünk járó nemzedék hasonló szellemű írásait és a haladó tudománynak általuk magyar nyelvre átültetett korszerű műveit.

Ennek a 60-as évek végén szabadon kibontakozó, gyors haladást ígérő szellemi fellendülésnek hordozói, mint láttuk, egymással vállvetve a 48-as nemzedéknek itthon belső emigrációban élt írástudói és a kiegye-

**** VÁRKONYI ANDRÁS: *Mentovich Ferenc és az „Új világnézet”*. Emlékezés egy száz éve máglyára küldött könyvre és írójára. *Világosság*, 1963. 484—487. l.

zés után az emigrációból visszatértek legjobbjai, részben pedig mindkét csoport fiai voltak. Ezt az együtttest joggal tekinthetjük egy közbülső „reformnemzedéknek”, amelynek radikalizmusa és nemzeti jellege vitathatatlan. Hogy kevés maradandó reformot tudtak megvalósítani, s hogy nem sokára háttérbe szorultak, annak magyarázata az akkori politikai erőviszonyokban rejlik.

1867-ben a nemzetközi pozíciójában megrendült Habsburg-dinasztia számára létszükségletet jelentő kiegyezést csak a magyarság mérsékeltlen szabadelvű vezéréivel: Deák Ferencsel, Eötvös Józseffel, Andrássy Gyulával tudta megkötni. Ekkor a reakciós elemek, de még az ókonzervatívok is háttérbe szorultak, s a szabadelvű vezérek szárnyai alatt a radikálisok egy ideig korlátozás nélkül szóhoz juthattak. A reakciós elemek: a főnemesség, a főpapság, a többi nagybirtokosok s nem utolsósorban a hivatalviselő dzsentri, akik az ország hatalmi pozícióit tulajdonképpen mindvégig kezükben tartották, a hetvenes évek közepén találták meg a maguk igazi vezérét az eddig ellenzéki játszó, gátlástalanul hatalomra törő *Tisza Kálmán*ban, aki a miniszterelnökségért feladta ellenzéki múltját, ellenzéki elveit.

Tisza Kálmán 15 évig tartó miniszterelnöksége alatt vált a kiegyezés a magyar uralkodó osztályok és a Habsburg-ház céltudatos összefogásává a magyarországi nemzetiségek és a dolgozó magyar nép ellen, minden haladó gondolat és mozgalom elfojtására. A közélet elreakció-sodása ettől az időtől kezdve szinte mértani haladványban nőtt, miközben az úgynevezett „történelmi osztályok” másodrangú partnerként befogadták maguk közé az akkor kialakuló finánc- és ipari tőkét képviselő réteget is. Így aztán egyesült erővel, sokszor a legdurvább erőszak eszközeivel sikerült azt az országot, amelyet a kiegyezési korszak legjobbjai közéleti, politikai és kulturális vonatkozásban a nyugat-európai polgári demokráciák színvonalára akartak emelni, a kivándorlás, a gyermekhalandóság, a tüdővész, a korrupció s a kíméletlen nemzetiségi elnyomás és a sovinszta álparlamentarizmus országává süllyeszteni.

Ezt a Magyarországot találta maga körül és akarta radikális reformokkal, az akkor éppen szervezkedni kezdő munkásosztállyal való szövetségben, a haladás útjára visszaterelni az a „második reformnemzedék” amely 1900. január elsején a *Huszádik Század* megindításával lépett először szervezeten a közélet porondjára és a világháború kitöréséig, de még a háború alatt is oly hatalmas felvilágosító munkát végzett. A reakció erre a csoportra — s a velük együtt küzdőkre — fellépésük napjától a nemzetietlenség, a hazafiatlanság bélyegét igyekezett rásütni. Nézetem szerint — s a rapszodikusán elsorolt néhány adattal tulajdon-

képpen e nézet igazát kívántam alátámasztani — történetírásunknak könnyű és hálás feladata lenne, az enyémnél bővebb dokumentációval e hamis vád ellenkezőjét meggyőzően kimutatni. Azt, hogy a századforduló reformnemzedéke közvetlen folytatója, legitim örököse volt a 48-as s a kiegyezés utáni reformnemzedékeknek.

Szívesen teszek eleget felkérésüknek, hogy mondjam el az Egészségügyi Dolgozó olvasóinak: milyen szerepük volt a haladó orvosoknak a Galilei Körben?

Ezt a kérdést többféleképpen lehet megközelíteni. Bár levelükben csak orvosokról van szó, úgy gondolom, hogy kérdésük — tudva azt, hogy a Galilei Kör diákegyesület volt — bizonyára arra a medikus-nemzedékre vonatkozik, amely részt vett a Kör megalapításában, oktató szervező és politikai munkájában, s az évről évre hozzájuk csatlakozó társaikra is. Ezekből a haladó medikusokból természetesen haladó orvosok lettek. S e kétféle jogcímen is tárgyalható rétegen kívül, úgy hiszem, mulasztás volna meg nem emlékezni a haladó orvosoknak arról a kicsi, de tiszteletre méltó gárdájáról, akik a Kör megalakulása idején már tekintélyes pozíciókban voltak s világnézeti beállítottságuknál fogva nem törődve a hivatalos körök s az egyetem elutasító magatartásával, felkarolták fiatal kollegáik mozgalmát, előadásokat tartottak számukra, s tekintélyükkel is alátámasztották mozgalmukat.

Azzal kell kezdenem, hogy már az alapító nemzedék törzsgárdájában, de később is — ameddig csak írásbeli feljegyzések vannak a Kör tagjainak fakultások szerinti megoszlásáról — az orvostanhallgatók arányszáma mindig nagyobb volt más szakmabeli főiskolásokénál. Hogy miért, azt érdemes volna egyszer kielemezni — itt csak érinthetem e kérdést, de tény, hogy a medikusok mindig legalább egyharmad részét tették ki a Kör taglétszámának. Az 1908—1909. évi jelentés szerint 871 tag közül 301, az 1910—1911. évi jelentés szerint 1104 tag közül 399 volt medikus, holott az orvostanhallgatók száma az összes budapesti főiskolai hallgatók számának még 20 százalékát sem tette ki.

A Kör évi jelentéseit lapozgatva sorra bukkannak fel szorgalmas galileista medikusok nevei, akik főtitkárokként, titkárokként, szakosztályi elnökökként, szemináriumvezetőkként, választmányi tagokként vettek részt a Kör munkájában, majd később, részben már diplomás

* Megjelent Egészségügyi Dolgozó, 1969. IV. 1-i sz.

korukban, a galileisták által alapított *Szabadgondolat* folyóirat szerkesztő, cikkíró gárdájában s önálló előadókként az országos szabadgondolkozó mozgalom vidéki szervezési akcióiban.

E mozgalmilag tevékeny gárda 1911-től kezdve évről évre ontotta magából a haladó orvosokat.

Elsőként a Budapesti Orvosegyetem nemrég elhunyt — mindannyiunk által jól ismert — két professzorát, Dabis Lászlót, a közegészségtan és Petényi Gézát, a gyermekgyógyászat tanárát kívánom megemlíteni, akik mindketten a tudomány legmagasabb színvonalán művelték a maguk szakmáját, s jelentős tanítványgárdát neveltek fel.

Két másik hozzájuk mérhető tehetségű galileista orvosnak nem adatott meg a lehetőség, hogy magyar egyetemi karriert fusson be. Rohonyi Hugót, a Bálint-klinika első világháború előtti adjunktusát, aki a Tanácsköztársaság idején az orvosi kar kormánybiztosa volt, e szereplése miatt kiüldözték az egyetemről, majd az országból. Ma a chicagói egyetem professzora, az anyagcsere betegségek elismert nevű kutatója. Egyik előadója volt az 1935. évi moszkvai nemzetközi fiziológus kongresszusnak. Holló Gyulát, a magyar orvostudomány akkori nagy reménységét, a juvenilis tuberculosis kórformájának első leíróját, a Holló-próba felfedezőjét, a tuberculosis sebészeti kezelésének Sebestény professzorral együtt magyarországi kezdeményezőjét hiába terjesztette fel Bálint professzor — akinek klinikáján minden grádus és javadalmazás nélkül hosszú éveken át tudományos kutatómunkát végzett — két ízben is magántanári habilitációra, hiába támogatták a kar megmaradt legjelesebbjei — Gross Emil, Korányi Sándor, Liebermann Leo — a Horthy-rendszer egyre reakciósabbá vált tanártestülete nem tűrte, hogy a galileista múltú tudóst magántanárrá habilitálják. A számára tűrhetetlen légkörből barátai unszolására a tizenkettedik órában, 1939-ben Prága német megszállása után elmenekült Magyarországról. Azóta New Yorkban él mint nagy tekintélyű, de nagyon szerény keresetű magánorvos. Egészségügyi kutató- és oktatómunkánk nagy vesztesége, hogy a felszabadulás óta eltelt 25 évben nem kapott itthon megfelelő munkalehetőséget, pedig szívesen hazajött volna. Szerencsére ez kivételes eset.

Sok más orvoskiválóság is kikerült a Galilei Körből, akik mint kórházi, rendelőintézeti főorvosok, igazgatók kimagasló szerepet játszottak az orvostársadalomban, figyelemre méltó tudományos munkásságot fejtettek ki, orvostársadalmi mozgalmak vezetői lettek. Íme az én emlékezetből összeállított névsorom, amely a régi gárdára vonatkozik, s amelyet mások bizonyára további értékes nevekkal fognak

kiegészíteni: Aczél Dezső, Aszódi Zoltán, Bogárdi Iván, Ferencz Pál, Flamm Sándor, Fodor Imre, Friedrich László, Gáldi Jenő, Gimesné Hajdú Lili, Harnik Jenő, Hermann Imre, Kende János, Kertész Tivadar, Mándoki László, Ormos Pál, Surányi Ede, Surányi Gyula, Székács Pál, Székácsné Friedmann Ilka, Szemző György.

Úgy gondolom, e nevek mindegyike sok egészségügyi dolgozóban a tisztelet, a hála s legtöbbjük iránt — akik sajnos már nincsenek közöttünk — a kegyelet érzését kelti fel. Mindegyikük megérdemelte egy-egy külön életrajzi megemlékezést e lap hasábjain, mert igaz emberek, nagy felkészültségű orvosok, a társadalmi és politikai haladás áldozatkész munkásai, jeles egészségügyi dolgozók voltak.

Jó volna, ha a kortársak valamelyike — úgy mint én az első nemzedékről — beszámolna a galileista medikusok második nemzedékéről, azokról, akik az 1914—1918-as háborúban értek orvosokká, s a világháború utáni forradalmi mozgalmakban és a Tanácsköztársaságban fejtették ki tevékenységüket. Sokan voltak ilyenek, s nem volna helyes részemről itt kiemelni közülük néhányat, akiknek tevékenységét én talán hiányosan ismerem.

Végül tisztelettablaként álljon itt azoknak az orvostekintélyeknek névsora, akiknek 1909—1914 közötti patronáló tevékenységéről a bevezetőben már megemlékeztem. A neveket a Galilei Kör jelentéseiből állítottam össze: Benedikt Henrik belgyógyász, egyetemi magántanár; Detre László bakteriológus, egyetemi magántanár; Donáth Gyula ideg orvos, egyetemi rendkívüli tanár; Fenyvessy Béla higiénikus, egyetemi magántanár; Ferenczi Sándor ideg orvos, a pszichoanalízis magyarországi úttörője; Hahn Dezső, a Budapesti Betegsegélyző Pénztár vezető főorvosa; Hollós József kórházi főorvos, szociálhigiénikus; Madzsar József szociálhigiénikus, egyetemi magántanár; Péterfi Tibor hisztológus, egyetemi tanársegéd; Salgó Jakab ideg orvos, egyetemi magántanár; Vas Bernát laboratóriumi szakorvos, egyetemi magántanár.

A GALILEI KÖR TÖRZSGÁRDÁJA*

A törzsgárda névsorának összeállításánál az Évi Jelentések adataiból indultam ki, de az ott szereplő nevek közül csak azokat a fiatal galileistákat soroltam be, akik 1906-ban, 1907-ben és 1908-ban végezték be középiskolai tanulmányaikat. Az 1907-esek már velünk verkedtek a Pikler-tüntetésekben, az 1908-asok pedig a Kör hivatalos megalapítása előtt kiadott felhívásunkra csatlakoztak hozzánk, s túlnyomó részük már részt vett az 1908 nyarán tartott tanfolyamunkon. Pólányi Károlyon kívül csak néhány név szerepel az 1906 előtti érettségizettek közül. A névsor összeállítását kb. 10 évvel ezelőtt kezdtem és az itthon élő kortársakon kívül Pólányi Károllyal, aki ezekben az években többször járt Budapesten, és más külföldről hazlátogató jeles galileistákkal (Lóránd Jenő, Holló Gyula, Pólya György stb.) kontrolláltattam.

TÖRZSGÁRDA

Antal Frigyes	Fazekas Sándor
Bólyai (Bettelheim) Ernő	Forgács Rezső
Bánóczi Dénes	Gál Ödön
Bernát Margit	Gergely Jenő
Bihari Arnold	Gimes Miklós
Bosnyák Béla	Goldberger Jakab
Csáth Géza (Brenner József)	Gotthelf Ármin
Dabis László	Gruber Emma
Ertler Hermann	Hajdú Margit
Eiser Oszkár	Korintsánszky Ottó

* A névsort, amelyet a szerző e munka számára állított össze, jegyzetanyagában találtuk meg. (A szerk.)

Kruppa Nándor
Kunváry Ernő
Lóránd Jenő
Melocco Sándor
Messer Béla
Petényi Géza
Pólányi Károly
Pólányi Mihály
Pólya György
Harnik Jenő
Hermann Gyula
Hermann Imre
Hodza Vladimír
Kende Zsigmond
Kertész Tivadar

Korach Mór
Rohonyi Hugó
Rubin László
Ruttkay-Nedeczky Béla
Surányi Ede
Sós Aladár
Stein Frigyes
Székely Artúr
Székács Pál
Takács István
Téry Tibor
Téry Tihamér
Turnovský Sándor
Vértes Miklós

GALILEI KÖR

A SZABADGONDOLKOZÁS MAGYARORSZÁGI EGYESÜLETÉNEK FŐISKOLAI FIOKJA

VI. ANKER-KÖZ 4, II.

Egyetemi Polgártársak!

Az új iskolai év elején a Galilei Körnek is van néhány szava hozzátok. Azokhoz, a kiknek nyomasztó már főiskoláink dohos levegője, a kik nyílt szemmel kezdenek látni, előítéletek nélkül mernek gondolkodni s cselekedni akarnak. Azokhoz szólunk, a kik látják ennek a szegény országnak szomorú elmaradottságát, kezdenek ráeszmélni a gazdasági és kulturális nyomoruság okaira s részt akarnak venni abban a küzdelemben, melyet a haladás és műveltség vív meg a reakcióval és tudatlansággal ebben az országban és melynek eredménye előbb-utóbb csak a haladás győzelme lehet.

Ennek a harcnak a jegyében alakult meg és munkálkodik a szabadgondolkodó főiskolai hallgatók egyesülete, a *Galilei Kör*, mely két esztendei fennállása után az egyetemi ifjuság legnépesebb egyesülete. Küzdeni a tudatlanság, a közöny, a vallási és társadalmi babonák ellen, képzett harcosokat nevelni a feudalizmussal és klerikalizmussal való küzdelem számára — ez a Galilei Kör célja s tanulás és tanítás az eszközei. *Egyetemi polgártársak!* Munkára és eredményekre hivatkozunk most, midőn csatlakozásra szólítunk fel benneteket.

Előadásaink a hivatalos tudomány maradi és elfogult szellemével szemben mindenkor a haladó és meg nem alkuvó tudomány igazságait hirdették. A lefolyt két esztendő alatt 50-nél több *természettudományi, lélektani, ismeretelméleti, művészeti, társadalomtudományi és kulturpolitikai* tárgyú előadást tartottak körünkben egyetemi tanárok és más szakemberek. 5 nagyobb szabású *vitát* rendeztünk hasonló kérdésekről.

Szemináriumaink módot igyekeztek adni tagjainknak arra, hogy kisebb csoportokban a modern tudományok és társadalmi mozgalmak fontosabb kérdéseivel intenzívebben foglalkozzanak. *Filozófiai szemináriumaink* részvevői irodalmi tanulmányaik alapján Mach, Avenarius, Ostwald, Poincaré, James, Bergson és más újabb gondolkodók nézeteit ismertették. *Germéztudományi szemináriumainkban* az anyag szerkezetéről való újabb felfogásokról, a radioaktivitásról, a katalysis elméletéről és biológiai jelentőségéről, a Loeb-féle fejlődéstani kísérletekről, a colloidchemiáról, a szerológia mai állásáról, a Freud-féle pszichológiai irányról s egyéb biológiai és fizikális-chemiai kérdésekről referáltak. *Művészettörténeti szemináriumunk* muzeumi kirándulásokat rendezett és régi korok képzőművészetét ismertette. *Szociológiai szemináriumunkban* Marx és Sombart munkáit olvasták. *Jogtudományi szemináriumunk* az újabb tömeglélektani kutatásokkal foglalkozott. Többi szemináriumainknak is — két év alatt összesen 10 működött körünkben — hasonlóan érdekes és fontos problémák voltak a tárgyai.

• 1909. év tavaszán jól sikerült és igen tanulságos adatokat szolgáltató *statisztikai felvételt* készítettünk a budapesti diákság gazdasági és kulturális helyzetéről, mely a fővárosi statisztikai hivatalban most áll feldolgozás alatt. Több tudományos *pályázatot* hirdettünk, *ünnepélyeket* rendeztünk s végül *diákgyűléseket* tartottunk az általános választói jog és a szekularizáció mellett.

Ime eddigi működésünk főbb vonásokban. Nyugodt önérettel mondhatjuk el, hogy jó munkát végeztünk és jó ügynek voltunk a szolgálói. A kik az ilyen munkát értékelni tudják s a kiknek cselekvő energiájából, egyéni érdekeik kielégítése mellett, az emberiség nagy céljaiért való társadalmi munkálkodásra is jut, hallgatnak hívó szavunkra és csatlakoznak hozzánk. De csakis azok csatlakozzanak, akik teljesen leszámoltak a vallási és társadalmi előítéletekkel. *Csak az egész meggyőződésük*, mert körünkben *semmilyen partikuláris felekezeti érdekek* istápolása nem találhat helyet.

Bizunk benne, hogy sokan lesznek közületek, akik küzdelmünk erejét támogatásukkal gyarapítják.

Baráti üdvözléssel

a Galilei Kör.

Tudnivalók körünkről. A Galilei Körnek minden főiskolai hallgató tagja lehet. — Évi tagdíj 2 korona, melynek legalább fele belépéskor lefizetendő. A Galilei Kör saját helyiségeiben (VI. Anker-köz 4, II.) tartja előadásait. Olvasó szobájában számos napilap, továbbá magyar, német, francia, angol és olasz nyelvű tudományos és egyéb folyóirat áll a tagok rendelkezésére. Tagjai használhatják a Társadalomtudományi Társaság gazdag szociológiai könyvtárát is.

A Galilei Kör működésének I. és II. évről szóló *jelentés* díjtalanul kapható a kör titkárságában. Ugyanott **minden egyetemi ügyben szívesen adnak felvilágosítást.** (Szeptember havában minden nap 9—1-ig és 5—8-ig.)

Volt tagjainkat figyelmeztetjük, hogy új belépési nyilatkozatokat állítsanak ki, különben tagságukat lejárnak tekintjük.

A titkárság.

Az érettségizett diákokhoz.

Barátaink!

Midőn a középiskola elvégzésével az értelmi fejlődés új, fokozottabb lehetőségei nyílnak meg előttetek, bizonyára számot próbáltok adni magatoknak nyolc esztendő eredményéről. Ha a középiskola szempontjain csak kissé is felül tudtok emelkedni, szomorú eredményre kell jutnotok. Elmúlt korok fölösleges, sokszor hazug ábrázolása, holt nyelvek haszontalan grammatizálása, az egyház zavaros teremtéstörténetének értelmetekre való erőszakolása: ez a középiskola munkája. A természeti és társadalmi jelenségeknek az a szemlélése, amelyet veletek elsajátított, ellentmond a tudományok mai eredményeinek.

Jól emlékszünk arra a leverő érzésre, amelyet annyi tanulásra szánt készség és energia eredménytelensége okoz. Ez az az érzés, amely először ejtett bennünket gondolkozóba az iskola és társadalom kapcsolatáról. Gondolatainknak pedig tartalmat az a felismerés adott, hogy az iskola hibái nem önmagában rejlenek, hanem sokkal jelentékenyebb társadalmi tények szükségszerű következményei.

Érettségizett diákok! Iskolátok az uralkodó osztályok érdekeinek s a mindjobban elhatalmasodó klerikalizmusnak szolgálatába szegődött. Azért nem ismeri el, hogy a történelem nem csaták, hanem társadalmi küzdelmek története, azért tanítja seregek harcát és nem osztályokét, hogy meg ne lássátok a jelenkor küzdelmeit, az igazságosabb társadalmi lét s a kultúra nagy érdekeiért. A természet általános törvényszerűségei helyett jelentéktelen részleteket tanít. Elhallgatja korunk legnagyobb tudományos eredményét: az evolúció felismerését, hogy fenntarthassa a vallásoktatás értelmetlen munkáját. Elhallgatja a társadalmi fejlődés gondolatát is, mert a fejlődés változást jelent, azt, hogy el kell pusztulnia mindannak, amit az osztályérdekek iskolája örökkévalónak tanít.

Amit a középiskola megtagadott tőletek, azt a főiskoláktól hasztalan várnotok. A szükségszerű ismeretek jó-rossz közlése mellett

nem nyújtja azokat a megismeréseket, amelyek egy elfogulatlan világszemlélet kialakulásához elengedhetetlenek.

Ez a felismerés ad irányt a *Galilei Kör* működésének. A szabadgondolkodó főiskolai diákság vállalja azt a tudományos munkát, mely hivatva van pótolni sok esztendő mulasztását. Körünkben állandóan folyó előadások, viták, szemináriumok és kurzusok szolgálják a fontosabb filozófiai, lélektani, természeti és társadalmi ismeretek elsajátítását. Ez a széleskörű önképző munkásság alkalmas egy egységes, felvilágosodott *világszemlélet* kialakítására. De a tudás, a megismerés cselekvésre is kötelez, kötelez arra, hogy a haladás, a tudományos fejlődés útjában álló akadályokat elhárítani törekedjünk: ez a szabadgondolkodó diákság *mozgalmanak* erkölcsi alapja. Ez a felfogás indokolja küzdelmünket a felekezeti, faji és osztályelőítéletek ellen, a hagyományok túlértékelése, az erkölcs szűkkeblű és elfogult felfogása, a társadalmi reakció minden nyilvánulása ellen.

Érettségizett diákok! Magyarország jövőjéért értelmisége! Ha fel tudtok szabadulni a rátok kényszerített előítéletek alól, át kell éreznetek igazainkat s ti sem térhetek ki a rátok kötelességszerűen háruló társadalmi munka elől. Tanulás és harc — az önképzés és ismeretterjesztés fegyvereivel: ez az a tevékenység, mely rátok a Galilei Kör-ben vár. Csatlakozzatok hozzánk!

Budapest, 1911. június hó.

Baráti üdvözzettel

A GALILEI KÖR.

A Galilei Kör második és harmadik évi működéséről szóló jelentést kívánatra bárkinek megkaphatja a kör titkársága (VI., Anker-köz 4. II. em.)

MEGHIVÓ

A GALILEI KÖR 1911. SZÜNIDEI ELŐADÁSSOROZATÁRA.

Ezen előadások elsősorban a középiskolákból kikerülő ifjúságnak vannak szánva s céljuk a szabadgondolkodás főbb problémáinak ismertetése.

A sorozat bevezető előadását jul. 3-án dr. Pólányi Károly tartja A középiskola világnézetéről.

A többi előadás sorrendje a következő:

Julius 10-én, dr. Péterfi Tibor: A természettudományi világnézet alapja.

Julius 17-én, dr. Szende Pál: A dogmatikus és tudományos történelmi felfogás.

Julius 24-én, dr. Varga Jenő: Az egyház és tudomány harcai.

Julius 31-én, dr. Rónai Zoltán: Egyház és állam.

Augusztus 7-én, dr. Fényes Samu: Vallás és erkölcs.

Augusztus 14-én, Fazekas Sándor: Az osztályelölételek.

Augusztus 21-én, Bosnyák Béla: A faji előlitéletek.

Augusztus 28-án, Strickerné dr. Pólányi Laura: A nemi előlitéletek.

Az előadások este 7 órakor kezdődnek, minden érdeklődőt szívesen látunk.

Ez előadásokon kívül a diákok számára 3 szemináriumot rendezünk, ezeknek programja a következő:

I. Szociológiai szeminárium.

Minden kedd este $\frac{1}{2}$ 7 órakor.

1. A szociológia iskolái.
2. Az emberi társadalom fejlődése.
3. Az emberi gazdálkodás fejlődése.
4. A tökéletes termelés.
- 5 és 6. A munkásmozgalmak.
7. A család.
8. Az állam.

A szeminárium célja a hallgatóságot a társadalomtudományok mai állásáról tájékoztatni és a szociológiai kutatás módszerét ismertetni.

II. Természettudományi szeminárium.

Minden csütörtök este $\frac{1}{2}$ 7 órakor.

I. A föld története.

A ködkorszak. A cseppfolyós halmazállapot korszaka. A megszilárdulás kora. Az elméletek megalapozása.

II. Biológiai alapismeretek.

A mikroszkóp. A sejtek alakotani, élettani és fejlődéstani jelentősége. Az egysejtűek életműködései. Munkamegosztás és correláció a többsejtűekben.

III. A biológia főbb problémái.

Általános törvények a biológiában. Az elemi életjelenségek fizikai-kémiai magyarázata. Vitalizmus és mechanizmus. Az élet keletkezése.

IV. V. VI. Leszármazástan.

1. *A leszármazás ténye. A leszármazás bizonyítékai:*
a) összehasonlító bonctani, b) fejlődéstani, c) őslénytani, d) egyéb bizonyítékok.
2. *A leszármazás magyarázata.* a) darwinizmus, b) lamarckizmus, c) mutacionizmus, d) egyéb magyarázatok.
3. *A leszármazással kapcsolatos biológiai kérdések:* az élőlények egysége, az élőlények változékonyságának okai, az átöröklés. A leszármazástan története. A leszármazástan irodalma.

VII. Az energetika.

Az általános leírásra törekvő elméletek értéke. Az energia elv mint leíró rendszer. Az energia tan történeti fejlődése. Az energetika alkalmazása az exact tudományokban, a biológiában, a lélektanban.

VIII. Az anyag szerkezete.

Atom-molekulahipotezis. Periodusos rendszer. Elektronelmélet. Radioaktivitás. Elemek átváltozása. Az anyag keletkezése és pusztulása.

III. Szabadgondolkózó szeminárium.

Minden szombat este $1/27$ órákor.

1. *A gondolkozás.*
Mi a gondolkozás oka? Mi a gondolkozás értéke? Miről lehet gondolkozni? Hogyan kell gondolkozni?
2. *A szabadgondolkozás elmélete.*
Az előítéletek köznapi felfogása. Az előítéletek lélektani jelentősége. A gondolkozás típusai.
3. *A szabadgondolkozás világnézete.*
Vallásos világnézet és atheizmus. Metafizikai világnézet. Materializmus és monizmus. Természettudományi világnézet.
4. *A vallás keletkezése és fejlődése.*
A vallás magyarázatai. Természetimádás és animizmus. A vallás mint társadalmi tényező. A vallás jövője.
5. *A tudomány keletkezése és fejlődése.*
Kézi ügyességek. Mesterségek. Kézművesrend. Hasznos ismeretek közlése és rendszerezése. A probléma felvetődése és megoldása. Megértés és magyarázat.
6. *A tudományos megismerés határai.*
A tudományos ismertetés módjai: teleologikus, okságbeli és leíró szemléltetés. A leírás módjai. Természeti törvények. Feltevések, elméletek. Természetfilozofia.
7. *A szabadgondolkózó mozgalom.*
A szemináriumi előadásokat a hallottak tüzetes megbeszélése követi s az előadók az illető kérdéskört irodalmát közölni fogják a hallgatósággal.

Budapest, 1911 június hó.

AZ ELNÖKSÉG.

Diákok! Egyetemi Polgártársak!

Mikor négy évvel ezelőtt az egyetemi ifjuság egy maroknyi csapata szakítva az elmúlt idők hagyományainak kilátástalan ápolásával, az elfogulttan tudomány tanulására és terjesztésére alapított egyesületet, a jövőbe látók forradalomról beszéltek. Mert helyesen hitték, hogy azok, akik egy nap erős lélekkel ülnek le tanulni a könyvek mellé, azok másnap már a lázítás nyelvén vádló szavakat fognak a magyar közéletnek oda kiáltani. És vajjon a tudományos meggyőződések bátor megmondását nem lázításnak szokták-e nevezni a **XX-ik századi Magyarországon**? És vajjon olyan megszokott példa-e az itt, hogy a tudományos igazságok forradalmat jelentő átértése és átértése kényszerítőleg kötelez azok megmondására és elterjesztésére? Négy évvel ezelőtt az igazak reményével, a bátrak hitével, mi voltunk azok, akik a magyar diákok közül a márciusi idők óta először léptünk ismét ez utra. És az események szédítő egymásutánja a mi tudományos jóslásainknak adott igazat. **Az általános, egyenlő és titkos választójog honmentő jelentőségét a magyar diákok közül ma már senki se tagadja. A demokrata eszmék és a nemzeti érzések asszimilációja befejeződött.** De ezek együvé tartozásának törhetetlen hangoztatása elvitázhatatlanul a **mi** érdemünk.

Diákok! Egyetemi Polgártársak! Ma, mikor a forradalmi vágyak és képzetek, vátkes és munkáttal avtizetek után újra beidegződnek a magyar fejekbe, csak ugyanazt mondhatjuk nektek, amit négy év óta sohasem szüntünk meg hangsúlyozni: **A tudományos összefüggések előítéleteket romboló kutatása, az életnek a tudomány szempontjai szerint való berendezése és következetes, minden helyzetben egyaránt kötelező erkölcsi magatartás azok az emberi feladatok, melyek egy öntudatos élet céljai lehetnek.** Az emberiség haladásának összes harcosai ezekkel a gondolatokkal indulnak a forradalmi utakra s nektek sem lehet más feladatotok.

Diákok! Egyetemi Polgártársak! **Az új Magyarország** megalkotása nagy és jelentős feladat elé állít bennünket. **Az úrhatnáság és üresfejűség frázisai helyábe a tudomány szempontjait** kell majd állítanunk. Ennek a régi rendet végleg megörölő s egy gyökerében új társadalmat teremtő korszakos feladatnak megvalósítására pedig csak egyetlen eszközünk van: **az öntudatos és fáradhatatlan tanulás és tanítás.** A Galilei Kör most is, mint mindig tanulni hív és tanítani akar benneteket. Jöjjetek el tehát mindannyian

megnyitó előadásunkra

melyet **f. hó 28-án, szombaton este 7 órakor** Körünk helyiségében (VI, Anker-köz 4. H. 2.)

dr. Rónai Zoltán fog tartani

A diákság és a társadalom címen.

Diákok! Egyetemi Polgártársak! Tüntessetek megjelenéstek nagy számával amellet, hogy a jövő Magyarország megalkotását csak a tudomány jegyében akarjátok.

Baráti üdvözlötél

Budapest, 1912 szeptember hó.

a Galilei Kör.

A GALILEI KÖR MÁRCIUSI ÜNNEPE

1911. ÉVI MÁRCIUS 26-ÁN A VIGADÓBAN

MŰSOR:

MUNKÁSDALOSSZÖVETSÉG

„TITÁN VAGY NÉP“

SZÉKELY ARTUR MEGNYITÓ BESZÉD

TÖRZS JENŐ ADY ENDRÉNEK ÜNNEPI

VERSE: A TŰZ MÁRCIUSA

BIRÓ LAJOS BESZÉD AZ IFJUSÁGHOZ

FELD IRÉN PETŐFI: A NÉP NEVÉBEN

SEBESTYÉN GÉZA ANATOLE FRANCE

BESZÉDE VICTOR HUGO EMLÉKÜNNEPÉN

FORRAI RÓZSI ADY: A PROLETÁR

FIU VERSE

JÁSZI OSZKÁR ÜNNEPI BESZÉD

PAPP JÁNOS KURUC DALOK

MEDGYASZAY VILMA ADY: ESZE TAMÁS

KOMÁJA, ÁLMODIK A NYOMOR

TÖRZS JENŐ EDMOND ROSTAND:

ÓDA A FELKELŐ NAPHOZ

MARSEILLAISE

ÁRA 20 FILLÉR.

A TŰZ MÁRCIUSA

A Galilei Kör 1911. évi márciusi ünnepére

Ocsmány, konok netán ez a világ
S végre hanyatlik, kit annyian űztek,
De élethittel én, üldözött haló,
Március kofáira és szentjeire
Hadd szórjam szitkát és dicsét a Tűznek.

Hadd hallják végre olyan magyar szava,
Ki sohse félt, de most már nem is félhet,
De kihez bús Hunnia szikjairól
Sirjáig eljut, lázítva, báhrova,
Gögös grófi szó s piszkos szolgálóéneke.

Veszne azért kell tán, mert magyar vagyok
S terhére e föld száz Pontiusának
S haldoklóan mégis elküldöm magam
Boldogabb testvéreimnek síromon :
Az új, jobb márciusi ifjuságnak.

Testvéreim, nincs nem-igaz szavatok,
S százszor többet merhettek, minthogy mertek,
Békésebb, szebb, jobb, vidámabb, boldogabb
Életre váltott jussa nem volt soha,
Mint mai, bus, magyar, ifju embernek.

Ugy nézzetek szét, hogy ma még semmi sincs,
Csak majmolás, ál-úrság és gaz birság
S mégis, lám, ti vagytok a fiatalok
S mégis, sir-mélyről látom sikeretek :
Holnap talán könnyebb lesz a mártírság.

Busabb az ifju magyarnál nem lehet,
Mert él basák és buták közepette,
Mert hiába lett acélból itt a szív,
Szép ember — szívként szikrázni ha akar :
A honi rozsdá megfogta, megette.

De Tűz és Tűz, én ifju testvéreim,
Jaj, a Tűzet ne hagyjátok kihalni,
Az Élet szent okokból élni akar
S ha Magyarországra dob ki valakit,
Annak százsorta inkább kell akarni.

Életet és hitet űzen egy halott
Nektek fiatal, elhagyott testvérek,
Az olvasztó Tűzet küldi a hamu
S láng-óhaját, hogy ne csüggedjete el :
Március van s határtalan az Élet.

Ady Endre

183

A Galilei-ör ünnepein.

Barátain, givennek ifjú test-
vérei, de semmiképpen se jöttem
in azért tihozzatok, hogy rebéd
is síros hangommal kiabáló har-
sány szöveget mondjak. Csak egy-
szemén eljöttem, eljönni in
vagyok azért, mert már re-
gen in vagyok s ha eddig beteg-
ségektel tértem ki hivásaitok e-
löl, mára azt gondoltam, hogy
talán csütán már csak bete-
gebb lehettek s mi nem fog-
tatjuk s ha ilyen közeliöl egy-
mástólak. Pedig, talán, egy-
mást is így lakni inkább ze-

- 1 -

relem.rontó, mint fragy-erő-
sítő, hiszen a mi heves,
nem közönséges, lelki is har-
ci összejáratásunknál csak azt
hat a szemek olcsó néző-al-
csoja.

Igaz, hogy ünnepekre sen-
kinek is nekem sincs jogom még
a legvalóbb is legfajóbb beteg-
ség miúgy-ürüggét sem elö-
rangatni: ti vagytok is csak
ti tartoztok lenni az Egység.
Mégis, engedtetek fölvel gon-
dolnátok kell arra, hogy hoz-
hat valaki faj multjából s

- 2 -

meg a kétével is vigasztalóbb generációból olyan akaratlan törekvéseket s s on-törő leghamot mely a vörösvirágos betegségnek is magyarázatot adhat.

De miért jöttem barokkban is meg az, miért kizárólag ugyancsak az utófasomat a cigéres szexuális? - eről, csak arról is csak nagyon röviden fogok írni.

Szövegem ifjú testvérem, elhoztam hozzád a szöveget,

melyet megörögeztől feltek s melynek ma kiváltéppen nem szabad megörögeztől s melynek az eltapdosódás ellen szinte haragos orvosai csak t. lelettel.

Szövegem időről ezek, de még időről s barokkban leghamarabbja az, hogy nem most is veletlen vagyok olyan ifjú, amilyennek ma lenni lehet s amilyennek, kizárólag, hogy vagyok.

Magyar reményeimet fogom, de elég még mindig

arra, hogy a megváltó fi-
atalság csodatetteiben Her-
cules elvétele, elfinoms-
dón, harmadrendi bajtárs-
ként ne bizzal.

A Galilei-król, bocsnát,
alabuliasól talán nem is
sejtette, hogy olyan gran-
diozus feladatot vállalt, a-
melyhez képest talán még az
ország diák-főnöke is vága-
lom vagy beteg kétségbeesés.
Egy megváltás lehetősége még
csak a katonas, zomom^(Mayer) tör-
zsa számára: az ugyne-
vezett vezető intelligencia-

nal úrvös és frissítő kicse-
velődése. Tudom, hogy ma
ézt a felt is vágyón tiltot
a legnagyobb valmerőség
kimondani, de én nem va-
gyok szarorhat politikus
s az a hitem, hogy az élet-
nek varázs-irya a valmerő-
ség. (Közben engedjél meg a
nelem, hogy azt a poli-
tikát, mely a t. szarorban
is tollatolban tagadja a po-
litikát, megtagadjam: igenis
politikát csinálunk mindnyá-
jan, kék természetünk valami-
re, még szaror tudomány-
nyel.

filantropiával és műveléssel is, sőt egyáltalán belém leginkább) de azt mondom az első véleményem: nem állítom, hogy teljes száz százalékban vált hazánkat belátlanná, büszkét és romba a hitván, vezető magyarok. De a java mégis olyan kevés, az ország egyötödét társadalmat amigra milliónyi baj és veszély fenyegeti, hogy talpra kell állniuk a földet, sőt kineveztem és letagadótam is az igaz, bel-

turas, magyar gondolatok ^(amikor hiszem, hogy nem) ~~reprezentáltak~~ az ország diák világot programistává vagy nihilistává, az ország kizsákkolt hitvitára vagy korrupt érvényesítésre, a francia minden leled, a nemzet ^(és hitelt) sorozhat, az angol gőgösödésével és sportolhat, a román bucolked ~~is~~ minden-románok egyesüléséért: - nem folytatom. Az új magyar diáknak, ^(az új magyar diáknak) a Galilei-körnek

gáz latport gabadság s
gáz gép élet-lehatóság
gabija meg mennyiség
utját is célját. De ezzel
am azt is, ha értelmese
tartja, mint értelmes, - hogy
nem sötét, kecses, öklös,
magyarok ellenfeleink. Ha
gyermegek is a megerőszak,
nem ör, hanem mi ve-
gyünk.

E most, gyümölcs fű
tesztvé, bocsáttal meg
rej is örök emberetnek,
hogy ma nem tud közzé

- 9 -

gömb, - hiszen a több se
volna gyökösök s több, -
s bocsáttal el öt be-
kivel. Fű gyökösök meg
tesztvé most fiatalon
dobog s azt derje, hogy
ne gyökösök el sok be-
kivel, s fiataloktól,
s igazságtól, s fiatalom-
tól.

⚡

Ady/Be.

- 10 -

Programm

Március hó 14-től 21-ig.

Szombaton, március hó 14-én este 6 órakor az orvostanhallgató szakosztályban Radó Sándor dr. tart előadást: **pszichoanalitikai szempontok alkalmazása a biológiai gondolkodásban.**

Szombaton, március 14-én és vasárnap, március 15-én este $\frac{1}{2}$ 8 órakor a régi országház nagytermében Eduard Bernstein tart előadást, az első este **Die Möglichkeiten des bürgerlichen Radikalismus**, a második este **Das bleibende im Marxismus** címen. (Jegyek ára 5, 2, 1 korona, szervezett munkásnak 20 fillér, a Szabadgondolat előadására a Kör-tagok féláron, a Galilei Kör előadására a Kör-tagok ingyen jegyet kapnak.)

Hetfőn, március 16-án este 7 órakor Lantos Albert ismerteti az **ldo nemzetközi nyelvet.**

Szerdán, március 18-án este 7—9-ig Berkovits Renée dr.: **Leleki epidémiák.**

Csütörtökön, március 19-én este 7—8-ig Erdős Lajos: **A modern fizika világnézete.** 8—9-ig Rohonyi Hugó: **Az élettani kémia egy fejezete a vér.** (Bemutatókkal.)

Pénteken, március hó 20-án este 7—8-ig Kuncz Aladár: **Irodalmi és társadalmi áramlatok a tizenkilencedik században.** 8—9-ig Dienes Valéria: **Ujabb lelektan kutatások.**

Szombaton, március hó 21-én este 7—8-ig Koris Kálmán: **Az etnográfia főbb kérdései.** (Seminárium.)

Itt említjük meg azt, hogy a kör klubéletének fejlesztése céljából a tavasz és a nyár folyamán kirándulásokat rendezünk, felkérjük tehát a kör tagjait, hogy ezekre a kirándulásokra a titkári hivatalban jelentkezzenek.

A MÚBEN SZEREPLŐ FŐBB SZEMÉLYEK ÉLETRAJZI ADATAI*

ÁGOSTON PÉTER (1874–1925) jogász, történész, szociáldemokrata politikus és publicista. A század elején a nagyváradi jogakadémia tanára. A *Huszádik Század* és a *Szocializmus* állandó munkatársa. 1919-ben a budapesti egyetem tanára, belügyi államtitkár, a Tanácsköztársaság helyettes külügyi népbiztos, majd a Peidl-kormány külügyminisztere. A népbiztos perben halálra ítélték, a fogolycserével került Szovjet-Oroszországba. Innen 1924-ben Londonba, majd Párizsba költözött.

ANDRÁSSY GYULA, ifj. (1860–1929) nagybirtokos, államférfi. Pályája kezdetén diplomáciai szolgálatba lépett, 1885 óta képviselő, többször miniszter. 1904-ig a Szabadelvű Párthoz tartozott, ettől kezdve a hatvanhetes beállítottágú Alkotmánypárt vezére. 1902-től 1906-ig a Társadalomtudományi Társaság névleges elnöke. 1905-ben az ellenzéki koalíció „vezérlőbizottságának” tagja, 1906-tól 1910-ig a koalíciós Wekerle-kormány belügyminisztere, számos munkásellenes és antidemokratikus törvényjavaslat és rendelet szerzője. 1910 és 1917 között ismét ellenzéki. 1918 október végén néhány napig a Monarchia utolsó külügyminisztere. A forradalmak idején Svájcba emigrált, hazatérése után a legitimisták egyik vezére.

APÁTHY ISTVÁN (1863–1922) zoológus, társadalomtudományi író, politikus. 1890-től a kolozsvári egyetem professzora. A Társadalomtudományi Társaság egyik alapító tagja, 1905–1906-ban a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének elnöke. 1906-ban nacionalista indítékokból szakított a baloldallal, s megalapította a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet és ennek Szemléjét. A tízes években a Függetlenségi Párt kolozsvári szervezetének elnöke, az erdélyi közélet egyik vezéralakja. Az általános választójog híve, ugyanakkor sovíniszta elveket vall. A forradalom után Erdély fő kormánybiztosa. A románok letartóztatták, kiszabadulása után visszavonult a politikától, a szegeci egyetem professzora volt.

BATTHYÁNY ERVIN gróf (1877–1934) nagybirtokos, az anarchizmus híve és propagálója. Anarchista lapokat (*Testvériség*, *Társadalmi Forradalom*) indított és támogatót. Bögötei birtokán reformiskolát alapított, több anarchista művet lefordított. 1910-től Londonban élt.

*Az alábbiakban a Galilei Kör és a Társadalomtudományi Társaság vezető alakjainak főbb életrajzi adatait ismertetjük. Megjegyezzük, hogy több régi galileista pontos születési és halálozási dátumát eddig nem sikerült megállapítanunk.

Összeállította: LITVÁN GYÖRGY.

- BECK SALAMON (1885—1974) ügyvéd, jogtudós. A budapesti egyetemen folytatta tanulmányait. A század elején a szocialista diákok körébe tartozott. Később a *Polgári Jog* szerkesztője. 1945 után egyetemi tanár.
- BÓLYAI (BETTELHEIM) ERNŐ (1889—1959) ügyvéd, a szocialista, majd a kommunista mozgalom harcosa. 1905-ben kapcsolódott be a munkásmozgalomba, mint baloldali szociáldemokrata, az első világháború idején antimilitarista propagandát folytatott. 1918 végén a Zemplén megyei munkás, paraszt- és katonatanács elnöke, a KMP tagja és megyei titkára, 1919 májusától Bécsben tevékenykedett, mint az osztrák KP tanácsadója. 1927-től 1948-ig Moszkvában élt és dolgozott, többek között a Kommunista Internacionálé és a Vörös Szakszervezeti Internacionálé szervezetében. Hazatérése után a Szikra Könyvkiadónál a marxizmus—leninizmus klasszikusainak műveit gondozta.
- DOKTOR SÁNDOR (1864—1945) orvos, pedagógus, szocialista politikus. A század elején a pécsi bábaképző intézet igazgatója, munkástanfolyamok előadója. 1918-ban a pécsi Nemzeti Tanács elnöke, 1920-ban a jugoszláv megszállás alatt önkormányzatot élvező, rövid életű Baranyai Köztársaság elnöke. Egy időre Jugoszláviába emigrált. 1941-ben 10 évi fegyházra ítélték, 1944-ben szabadult.
- FABER OSZKÁR (1879—1945) tanár, szociáldemokrata publicista. Piarista szerzetesnövendék volt, de kilépett a rendből, s a század legelején az MSZDP tagja, majd a Szabadgondolkodók Egyesületének titkára lett. Jelentős antiklerikális propagandatevékenységet folytatott. 1919-ben az Egyházi Vagyont Likvidáló Bizottság elnöke, a Központi Munkás és Katonatanács tagja. Az ellenforradalom súlyos börtönbüntetésre ítélte, fogolycserével került Szovjet-Oroszországba, majd Ausztriába. Később a burgenlandi Kismartonban tanított. A fasiszták az Anschluss után letartóztatták, végül meggyilkolták.
- FÉNYES SAMU (1863—1937) ügyvéd, publicista, szociográfus, polgári radikális politikus. Ügyvédi gyakorlat után 1908-tól az *Úttörő* c. szabadgondolkodó hetilap szerkesztője, 1911-től az *Úttörő* Társaság, egy ideig a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének vezetője. A hazai faluszociográfia egyik kezdeményezője. Elsősorban antiklerikális és ateista publicisztikai tevékenységet folytatott. Az ellenforradalom idején bebörtönözték, Bécsben, majd Bukarestben adta ki *Diogenes* c. lapját.
- FÜLÖP ZSIGMOND (1882—1948) tanár, természettudós, fordító. A forradalmak előtt polgári iskolai tanár, 1912-től 1919-ig a *Darwin* c. folyóirat szerkesztője, Darwin műveinek fordítója és népszerűsítője. 1919-ben a Közoktatásügyi Népbiztosság munkatársa. Az ellenforradalom megfosztotta tanári állásától. Ezután a *Népszava* munkatársa volt, ismeretterjesztő cikkeket és könyveket írt.
- GÁL BENŐ (1879—1945) nyomdász, szociáldemokrata újságíró és szakszervezeti vezető. 1911—1917-ben a Munkásbiztosító Pénztár, 1918—1919-ben a Magántisztviselők és Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségének tisztviselője, a *Népszava* és a *Szocializmus* szövetkezeti rovatának vezetője. 1923-tól két évtizedig a Szakszervezeti Tanács titkára. A mauthauseni koncentrációs táborban halt meg.
- GEŐCZE SAROLTA (1862—1928) pedagógus, publicista, szociológus, keresztényszocialista politikus. A brassói, majd a komáromi polgári leányiskola, később tanítóképző igazgatója. Konzervatív szellemű szociológiai, művelődéspolitikai tanulmányok szerzője.

- GERGELY JENŐ** (sz. 1889) orvos. Budapesti egyetemi tanulmányok után 1912-től 1926-ig az Erzsébet királyné tüdőszanatórium asszisztens-, majd főorvosa, 1928-tól a Márton-hegyi tüdőszanatórium igazgatója. Az *Orvostudományi Szemle* tuberkulózis-rovatának szerkesztője volt.
- GRATZ GUSZTÁV** (1875–1946) jogász, publicista, liberális, majd legitimista politikus. A *Huszádik Század* és a Társadalomtudományi Társaság egyik alapítója. 1906-ban végképp szakított a progresszióval, alkotmánypárti, majd munkapárti képviselő. 1917-ben pénzügyminiszter, később a közös külügyminisztérium tisztviselője. 1919-ben a bécsi ellenforradalmi komité egyik vezetője, később bécsi követ, majd külügyminiszter. Részt vett a második királypuccsban. 1924-től a magyarországi németek közművelődési egyesületének egyik vezetője. Egy-egy könyvet írt a dualizmus és a forradalmak koráról.
- HAJDU GYULA** (1886–1973) jogtudós. A budapesti egyetem jogi karán tanult, 1910-től Pécssett ügyvéd és a helyi szociáldemokrata mozgalom egyik vezetője. 1918-ban a pécsi Nemzeti Tanács titkára, 1919-ben Baranya megye kormányzótanácsai biztosa, 1920-ban a demokratikus autonómia egyik megteremtője. A szerb hatóságok kiutasították. Ausztriába, a Szovjetunióba, majd Franciaországba emigrált. 1945 után hazatérve képviselő, többször államtitkár, 1950–1968-ig egyetemi tanár.
- HARKÁNYI EDE** (1879–1909) jogász, szociológus, író. A Társadalomtudományi Társaság és a Társadalomtudományok Szabad Iskolájának titkára, a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének alelnöke. Kultúrtörténeti, erkölcsi kérdésekkel foglalkozott.
- HEGEDŰS LORÁNT** (1872–1943) közgazdász, liberális, majd konzervatív politikus. Pénzügyminisztériumi tisztviselő, 1898-tól kormánypárti képviselő. A Társadalomtudományi Társaság egyik alapítója, 1901–1906-ig alelnöke, ekkor a szakadárök egyik vezetője. 1905-től a GYOSZ ügyvezető igazgatója. 1920–1921-ben pénzügyminiszter, 1925-től a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének elnöke, 1937-től a felsőház tagja.
- JÁSZI OSZKÁR** (1875–1957) szociológus, publicista, polgári radikális politikus. Jogi tanulmányainak befejezése után 1898-tól 1906-ig a Földművelésügyi Minisztérium tisztviselője. A *Huszádik Század* és a Társadalomtudományi Társaság alapítója, szinte kezdettől tényleges irányítója, a magyar szociológia legfőbb szervezője. A századeleji haladó törekvések, választójogi stb. mozgalmak egyik irányítója. 1914-ben a Radikális Párt alapítója és elnöke, 1918-ban a Nemzeti Tanács tagja, a Károlyi-kormányban nemzetiségi miniszter, majd a Külügyi Tanács elnöke, a budapesti tudományegyetemen a szociológia tanára és az egyetem kormánybiztosa. A Tanácsköztársaság idején emigrált. A Károlyi körül tömörülő demokratikus emigráció gyakorlati vezetője, a *Bécsi Magyar Újság* főszerkesztője. 1925-től Oberlinben (USA) egyetemi tanár.
- KÉGL JÁNOS** (1873–1948) ügyvéd, földbirtokos, liberális politikus. 1904-ben a *Huszádik Század* szerkesztője, 1905-ben a Szabadgondolkodók Egyesületének főtítkára, a Választójogi Liga egyik szervezője. 1912-től a monori takarékpénztár elnöke. 1918-ban igazságügyi államtitkár és Pest megye kormánybiztos-főispánja. Később visszavonult a gazdálkodáshoz.
- KEPES ERNŐ** (? – ?) orvos, a Galilei Kör aktív tagja.
- KUNFI ZSIGMOND** (1879–1929) tanár, publicista, szociáldemokrata politikus. 1907-ig Temesváron középiskolai tanár, ettől kezdve a *Népszava*, majd a

- Szocializmus* (1908–1918) szerkesztője, az SZDP egyik vezetője. Centrista. 1918-ban a Nemzeti Tanács tagja, a Károlyi-kormányban népjóléti, majd közoktatási miniszter, a Tanácsköztársaság idején népbiztos. Bécsbe emigrált, itt az 1921 és 1923 között a centrista pártokat tömörítő ún. Kétésefes Internacionálé magyar csoportjának vezetője, a *Világosság* szerkesztője, az *Arbeiter Zeitung* munkatársa. Öngyilkos lett.
- MADZSAR JÓZSEF (1876–1940) orvos, szociológus, könyvtáros, radikális, majd szociáldemokrata, végül kommunista politikus. Eredetileg fogorvosként dolgozott. Jászi Oszkár és Szabó Ervin mellett fontos szerepet töltött be a Társadalomtudományi Társaságban, a *Huszadik Század* és a Marx–Engels válogatás szerkesztésében. Elsősorban közegészségüggyel, szociálhigiéniével foglalkozott. A darwinizmus és az antialkoholizmus népszerűsítője. 1912-től a Fővárosi Könyvtár munkatársa, majd aligazgatója, 1918–1919-ben népjóléti államtitkár, a Tanácsköztársaság közegészségügyének egyik vezetője. Az emigrációban a *Bécsi Magyar Újságnál* és Károlyi mellett dolgozott, hazatérve az SZDP balszárnyához, majd az illegális KP-hoz csatlakozott. 1931-ben a *Társadalmi Szemle* szerkesztője lett. 1935-ben Csehszlovákiába, 1936-ban a Szovjetunióba emigrált, 1938-ban koholt vádak alapján letartóztaták, internáló táborban halt meg.
- MARSCHAN GÉZA (1879–1917) jogász, publicista, társadalomtudományi író. A Társadalomtudományi Társaság választmányi tagja, a Társadalmi Múzeum aligazgatója, Szemléjének szerkesztője. Elsősorban szociálpolitikával foglalkozott.
- MÉRŐ GYULA (1881–1961) ügyvéd, publicista. Szindikalista, Szabó Ervin közeli munkatársa, a Szocialista Diákok Szövetségének alapító tagja és vezetője, a pártellenzék, majd a szindikalista propagandacsoport aktív tagja, a *Testvériség* szindikalista lap szerkesztője, a *Társadalmi Forradalom* anarchista lap és a *Huszadik Század* munkatársa. Az első világháború idején számos, lázítással vádolt munkás, 1918-ban a Galilei-perben Sugár Tivadar védője. A Tanácsköztársaság alatt az Ügyvédi Kamara kormánybiztosa. Az ellenforradalom győzelme után emigrált, az Egyesült Államokban telepedett le, ahol ügyvédi gyakorlatot folytatott és részt vett a munkásmozgalomban.
- MESSER BÉLA (? — ?) orvos, a Galilei Kör aktív tagja, 1912 és 1914 között a *Közegészségügyi Kalauz* felelős szerkesztője.
- PIKLER GYULA (1864–1937) jogtudós, szociológus, pszichológus. A pozitivista jogbölcselet legnagyobb hatású hazai művelője. A budapesti egyetem tanára. A Társadalomtudományi Társaság alapítója és vezéregyénisége, 1901–1906-ig alelnöke, 1906-tól elnöke. Később érdeklődése a szociológiától a pszichológia és az idegfiziológia felé fordult. A tízes évektől nagyjából Svájcban élt és dolgozott. Az ellenforradalom nyugdíjazta.
- POGÁNY JÓZSEF (1886–1939) publicista, író és politikus. 1909-ben szerzett bölcsészeti doktorátust a budapesti egyetemen. Már egyetemi hallgatóként marxista, szociáldemokrata, majd a kommunistákhoz csatlakozott. 1906-tól a *Munka Szemléje* cikkírója, később a *Világ*, a *Népszava* munkatársa, a *Renaissance* folyóirat és a Világkönyvtár sorozat szerkesztője. 1918-ban a Budapesti Katonatanács elnöke, 1919-ben hadügyi, külügyi, majd közoktatásügyi népbiztos. Bécsbe, majd Moszkvába emigrált, a Kominternben és a SZU Tervhivatalában dolgozott. A törvénytelenések áldozata lett.

- POLÁNYI KÁROLY** (1886–1964) közgazdász, gazdaságtörténész, szociográfus. Jogi tanulmányait Budapesten végezte. A Galilei Kör első elnöke, 1913–1914-ben, majd 1918–1919-ben a *Szabadgondolat* szerkesztője. Polgári radikális. A Tanácsköztársaság idején Bécsbe távozott, a *Der Österreichische Volkswirt* külpolitikai rovatát szerkesztette. 1933-ban Angliába költözött, az oxfordi egyetemen tanított. Károlyi Mihály oldalán részt vett a magyar antifasiszta mozgalomban. 1947-től 1953-ig a New York-i Columbia Egyetem professzora volt, majd Kanadában telepedett le. 1962-ben megindította a békés egymás mellett élést hirdető és elősegítő *Co-Existence* c. folyóiratot. Jelentős gazdaságtörténeti munkássága mellett feleségével, Duczynska Ilonával együtt az új magyar irodalom külföldi megismertetésén is munkálkodott.
- PULSZKY ÁGOST** (1846–1901) jogfilozófus és szociológus, egyetemi tanár, szabadelvű politikus. 1871-től képviselő, 1874-től a budapesti egyetem professzora, 1894–1895-ben vallás- és közoktatásügyi államtitkár. A Társadalomtudományi Társaság első elnöke, a pozitívista jogbölcselet jelentős képviselője, a szociológia egyik hazai úttörője.
- RÁCZ GYULA** (1874–1948) közgazdasági író, statisztikus, könyvtáros, szociáldemokrata politikus. A Társadalomtudományi Társaság jelentős egyénisége, a *Huszadik Század* állandó munkatársa. Főként gazdasági, agrárpolitikai kérdésekkel foglalkozott. A szociáldemokrata agrárprogramtervezet egyik kidolgozója. 1909–1915-ig a Fővárosi Könyvtár, majd a Fővárosi Statisztikai Hivatal munkatársa. 1917–1918-ban minisztériumi tisztviselő, 1918 decembertől földművelésügyi államtitkár, a földreformtörvény egyik előkészítője. 1920-ban nyugdíjazták.
- ROHONYI HUGÓ** (? – ?) orvos, a Galilei Kör egyik alapítója, „Strophantus” álnéven a *Szabadgondolat* állandó cikkírója. Amerikába emigrált.
- RUBIN LÁSZLÓ** (1888–1942) író, publicista. A budapesti és a berlini egyetemen végezte tanulmányait, ügyvédi oklevelet szerzett. A Galilei Kör egyik alapító tagja, majd elnöke. A *Szabadgondolat*, a *Huszadik Század* és a *Századunk* munkatársa. A húszas évektől szépirodalmi tevékenységet fejtett ki.
- RUDAS LÁSZLÓ** (1885–1950) marxista filozófus. A század elején bölcsészhallgató, a szocialista diákmozgalom résztvevője, a Szabó Ervin által irányított Művelődési Kör tagja. Az SZDP balszárnyához tartozott. 1918-ban a KMP egyik alapítója, 1919-ben a *Vörös Újság* főszerkesztője. Az emigráció idején többek között a III. Internacionálé apparátusában és annak főiskoláján dolgozott. 1945 után az MKP központi pártiskolájának igazgatója, majd a Közgazdaságtudományi Egyetem rektora, akadémikus, képviselő.
- SOMLÓ BÓDOG** (1873–1920) jogász, szociológus, filozófus. 1903–1905-ig a nagyváradai jogakadémia, 1905–1918-ig a kolozsvári, 1918-tól a budapesti egyetem tanára. A *Huszadik Század* és a Társadalomtudományi Társaság egyik alapítója, egy ideig szerkesztője, illetve főtítkára. 1910 után eltávolodott a *Huszadik Század* táborától és a szociológiától is. Korábbi pozitívista szemléletét megtagadta, ekkori jogbölcseleti műveit az újkantiánus filozófia és etika hatotta át. 1918-ban csatlakozott a forradalomhoz, később meghasonlott vele. Öngyilkos lett.
- SÓS ALADÁR** (sz. 1887) építész, közgazdasági író, a Galilei Kör alapító tagja. Műegyetemi és képzőművészeti tanulmányai közben 1905-től tagja volt a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének, 1908-tól a Galilei Körnek. A Kör Technikus Szakosztályának elnöke. A tízes években a MÁV

építésze, majd főmérnöke. A húszas években magánépítész, a *Nyugat* munkatársa, a *Közmunka* szerkesztője, később a Pikler J. Gyula szerkesztette *Állam és Polgár* főmunkatársa. 1945-től miniszteri tanácsos, majd 1958-ig a főváros Városrendezési Irodájának vezetője. Nyugdíjba vonulása óta filozófiai munkásságot folytat.

SURÁNYI EDE (? — ?) orvos, a Galilei Kör alapító tagja. A forradalmak után Csehszlovákiába költözött.

SZABÓ ERVIN (1877–1918) szociológus és szocialista teoretikus, a magyar munkásmozgalom kiemelkedő alakja, könyvtáros és művelődéspolitikus. Jogi tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte. 1899-től az SZDP egyik vezető teoretikusa, a *Népszava* munkatársa, 1900-tól a Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárosa, 1904-től a Fővárosi Könyvtár megszervezője, majd igazgatója. A *Huszadik Század* és a Társadalomtudományi Társaság egyik irányítója, utóbbinak 1907-től alelnöke. A marxizmus legfőbb hazai képviselője és terjesztője, az első magyar Marx–Engels válogatás szerkesztője. A szociáldemokrata ellenzék vezéralakja, 1907-től szindikalista, az első világháború idején az antimilitarista mozgalom eszmei irányítója.

SZÉKELY ALADÁR (1878–1920) Székely Ferenc igazságügyminiszter fia, ügyész, majd apja minisztersége idején ügyvéd. 1899-ben a joghallgatók egyesületének szervezője. 1905-ben a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének egyik alapítója, egy ideig titkára (1910 után rövid ideig a Nemzeti Munkapárt tagja és képviselő). 1913-tól a *Szabadgondolat* főszerkesztője.

SZÉKELY ARTUR (1887–1952) jogász, közgazdász, szociológus, polgári radikális politikus. A Galilei Kör alapító tagja, 1908 és 1910 között főtitkára, illetve elnöke, az Úttörő Társaság egyik vezetője. 1913-tól a Magyar Vegyészeti Gyárosok Egyesületének, 1916-tól a Kereskedelmi és Iparkamarának titkára. 1920-tól 1927-ig a Magyar Külkereskedelmi Szövetség igazgatója, a Magyar Vámpolitikai Központ ügyvezetője. A Radikális Párt egyik megalapítója. 1945-től 1948-ig a Kereskedelmi és Iparkamara megbízott főtitkára.

SZÉKELY FERENC (1842–1921) jogász, igazságügyminisztériumi tisztviselőként, majd ügyészként és bíróként működött. 1900-tól budapesti főügyész, 1902-től koronaügyész, 1910-től 1913-ig igazságügyminiszter, rövid ideig ideiglenes kultuszminiszter. Nagy szerepe volt a polgári perrendtartás kidolgozásában.

SZÉNDÉ PÁL (1879–1934) jogász, közgazdász, történész, radikális, majd szocialista politikus. Előbb ügyvédi gyakorlatot folytatott, 1908-tól 1918-ig az Országos Magyar Kereskedelmi Egylet (OMKE) titkára, később főtitkára. A *Huszadik Század* munkatársa, a Radikális Párt egyik alapítója és vezetője. Az 1918-as forradalom után pénzügyi államtitkár, majd pénzügyminiszter. A Tanácsköztársaság idején Bécsbe emigrált, Károlyi és Jászi munkatársa volt, később csatlakozott a szociáldemokrata *Világosság*-csoporthoz, majd a párizsi Emberi Jogok Ligájához. 1934-ben Csehszlovákiába, majd Romániába költözött. A forradalom előtt főként vám- és adópolitikai kérdésekkel, utána általánosabb szociológiai és társadalomlélektani problémákkal foglalkozott.

SZERDAHELYI SÁNDOR (1884–1951) tisztviselő, szociáldemokrata publicista. 1903-tól a szocialista diákok köréhez tartozott, tagja volt a Világosság Szabadgondolkodó Egyesületnek, titkára az Alkoholelleses Munkásszövetségnek, szerkesztője a szövetség lapjának. 1906–1920-ig a Munkásbiztosító Pénztár hivatalnok, 1917-ben a Munkások Gyermekbarát Egyesületének alapítója

- és főtítkára, a *Gyermekbarát* c. lap kiadója. A Tanácsköztársaság idején a *Munkügyi Szemle* szerkesztője, a Budapesti Központi Munkás- és Katonatanács tagja. 1920-tól 1948-ig a *Népszava* kulturális, majd külpolitikai rovatának vezetője. A század elejétől kezdve tudományos ismeretterjesztő tevékenységet is folytatott. 1948-ban az MDP tagjaként nyugdíjba vonult.
- SZIKRA GYULA** (1884–1939) munkásbiztosítási tisztviselő, ügyvéd. A század elejétől szociáldemokrata, 1918-ig az Orsz. Munkásbiztosító Pénztár tisztviselője. A Károlyi-kormány idején a népőrség, a Tanácsköztársaság alatt a budapesti Vörös Őrség egyik vezetője. Az ellenforradalom 10 évi fegyházra ítélte, a fogolycsere-akcióval került a Szovjetunióba, ahol a munkásbiztosítás terén, majd a Központi Statisztikai Hivatalban dolgozott.
- TARCAI LAJOS** (1881–1971) tanító, szociáldemokrata publicista. A század elején a Szabó Ervin vezette ellenzéki csoport tagja, 1904-ben a *Világosság* szerkesztője, 1905-ben a *Népszava* munkatársa, majd Batthyány Ervin bögötei reformiskolájának tanítója. 1906-tól a *Népszava*-könyvkereskedés vezetője. 1908-ban felhagyott az ellenzékiiséggel és a pártvezetőség tagja lett, de Alpári kizárásakor, 1910-ben lemondott tisztségéről. 1911-ben az Egyesült Államokban telepedett le, évekig a *Előre* c. New York-i socialista lap szerkesztője, majd 1918 végéig a clevelandi *Szabadság* munkatársa volt. Később kis heti lapot adott ki Clevelandben, ahol élete végéig élt.
- TIMÁR MIKLÓS** (? – ?) jogász, a Galilei Kör aktív tagja.
- VÁGÓ BÉLA** (1881–1939) újságíró, baloldali szociáldemokrata, majd kommunista vezető. A század elején Szabó Ervin köréhez tartozott, a socialista diákok, majd a pártellenzéki csoport aktív tagja. 1906-tól a debreceni, majd a kecskeméti szociáldemokrata pártszervezet titkára, később a *Népszava* munkatársa, ahonnan 1908-ban ellenzéki magatartása miatt eltávolították. Az első világháború idején a Magánalkalmazottak Szövetségének egyik vezetője, 1918-ban a Budapesti Munkástanács egyik alapítója. A KMP alapító tagja, 1919 februárban Kun Bélával együtt letartóztatták. A Tanácsköztársaság belügyi népbiztosa és a Vörös Hadsereg I. hadtestének parancsnoka. 1919–1921-ben a bécsi kommunista emigráció egyik vezetője. 1921-től 1933-ig Németországban, 1933 végétől a Szovjetunióban dolgozott, a *Rote Fahne* és a *Sarló és Kalapács* szerkesztője volt. A törvénytértécsk áldozata lett.
- VARGA JENŐ** (1879–1964) közgazdász, szociáldemokrata, majd kommunista politikus. A forradalom előtt kereskedelmi iskolai tanár, a *Népszava*, a *Szocializmus*, a *Die Neue Zeit*, a *Huszadik Század* állandó munkatársa. A Károlyi-kormány idején államtitkár, egyetemi tanár. A Tanácsköztársaság pénzügyi népbiztosa, majd a Népgazdasági Tanács elnöke. 1920-tól 1931-ig a Kommunista Internacionálé végrehajtó bizottságának, 1939-től a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagja, 1927-től 1947-ig a moszkvai Világ-gazdasági és Világpolitikai Intézet igazgatója. Nemzetközi közgazdasági szaktekinély, elsősorban az imperializmus korának gazdasági problémáival foglalkozott. 1959-ben Lenin-renddel, 1963-ban Lenin-díjjal tüntették ki.
- VARJAS SÁNDOR** (1885–1940) tanár, filozófus, pszichológus. Szociáldemokrata, majd kommunista. Kereskedelmi iskolai, később egyetemi tanár. Többek között a freudizmus kritikájával és a háború társadalompszichológiai problémáival foglalkozott. 1919-ben a Közoktatásügyi Népbiztosság propaganda

osztályának vezetője. A Szovjetunióba emigrált, Moszkvában egyetemi tanár volt, marxista filozófiai műveket írt.

WILDNER ÖDÖN (1874–1944) író, szociológus, művelődéspolitikus. 1898-tól fővárosi tisztviselő, 1911-től tanácsnok, a szociálpolitikai és közművelődési ügyosztály vezetője. A *Népművelés* és az *Új Élet*, egy ideig a *Huszedik Század* szerkesztője. Az ellenforradalom nyugdíjazta, egy ideig a Rózsavölgyi és a Révai Könyvkiadó irodalmi tanácsadója. 1925-től 1937-ig ismét tagja a fővárosi törvényhatósági bizottságnak és fővárosi tisztviselő. Főként irodalomesztétikával, filozófiával és urbanisztikával foglalkozott.

ZIGÁNY ZOLTÁN (1864–1922) pedagógus, író, radikális politikus, a haladó tanítómozgalom egyik vezetője. Kereskedelmi iskolai tanár, 1909-től polgári iskolai igazgató. A *Huszedik Század* munkatársa, a *Néptanítók Lapja* és az *Új Korszak* szerkesztője. A Radikális Párt egyik alapítója. Közgazdasági és oktatáspolitikai kérdésekkel foglalkozott.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója.

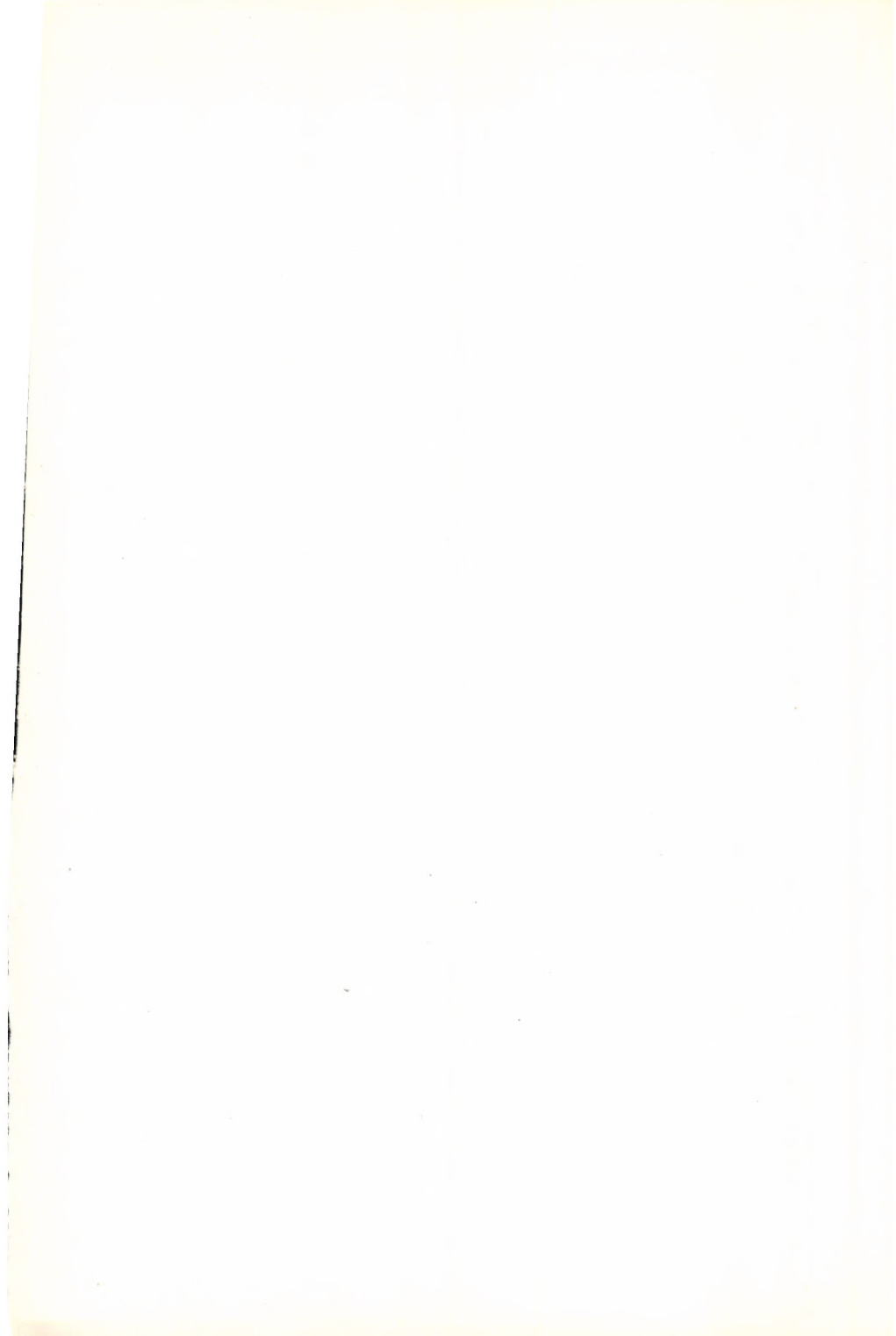
Felelős szerkesztő: Bárkány Livia. — Műszaki szerkesztő: Gábor Péter.

A borító- és kötéstervezés Somlai Vilma munkája.

Terjedelem: 12 (A/5) ív. AK 78 k 7477.

74.592 Akadémiai Nyomda, Budapest.

Felelős vezető: Bernát György igazgató.

*Az Akadémiai Kiadó gondozásában
jelent meg*

L. NAGY ZSUZSA

A BUDAPESTI LIBERÁLIS
ELLENZÉK 1919—1944

(Értekezések a történeti tudományok köréből.
Új sorozat 59.)

177 oldal · Fűzve 22,— Ft

VARGA LAJOS

A MAGYARORSZÁGI
SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT
ELLENZÉKE
ÉS TEVÉKENYSÉGE

1906—1911

218 oldal · Kötve 48,— Ft

Előkészületben

DOLMÁNYOS ISTVÁN

A KOALÍCIÓ AZ 1905—1906.
ÉVI KORMÁNYZATI VÁLSÁG
IDEJÉN

Kb. 320 oldal · Kötve kb. 64,— Ft

JEMNITZ JÁNOS

A NEMZETKÖZI
MUNKÁSMOZGALOM
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ
ÉVEIBEN (1914—1917)

Kb. 780 oldal · Kötve kb. 130,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

Ára: 35,— Ft

ISBN 963 05 0379 4